

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ. : « ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ –
ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ »

ΜΑΡΙΑ ΣΕΝΤΖΑ

*Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΜΦΥΛΙΟ ΠΟΛΕΜΟ:
ΣΤΡΑΤΕΥΣΗ- ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ- ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ.*

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Π.Μ.Σ.: « ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ –
ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ »

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΝΕΩΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ
ΙΣΤΟΡΙΑ

ΜΑΡΙΑ ΣΕΝΤΖΑ

*Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΜΦΥΛΙΟ ΠΟΛΕΜΟ:
ΣΤΡΑΤΕΥΣΗ- ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ- ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ.*

Εξεταστική επιτροπή:

Άννα Μαχαιρά, Αναπληρώτρια καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Επιβλέπουσα

Λήδα Παπαστεφανάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Λάμπρος Φλιτούρης, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

« Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΕΙΝΑΙ Η ΚΑΡΔΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ ».

Β. Ουγκώ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να ασχοληθεί με ερωτήματα που αφορούν τον τρόπο και τους λόγους εισχώρησης των γυναικών της υπαίθρου στον Ελληνικό Εμφύλιο, την καθημερινή ζωή μέσα στο πλαίσιο της κοινωνίας και αντίστοιχα του πολέμου, τις προκαταλήψεις απέναντι στο φύλο, την ύπαρξη ή όχι κοινωνικής αλλαγής ως απόρροια της συμμετοχής τους στο λεγόμενο «δεύτερο» αντάρτικο. Θα σταχυολογήσουμε βάσει δεδομένων κατά πόσο οι γυναίκες που πρωταγωνίστησαν στους αγώνες και μετέπειτα στα μάχια πεδία, αποδεσμεύτηκαν από νοοτροπίες που τις κατέτασσαν έως τότε σε κατώτερη θέση έναντι των ανδρών οδηγώντας τις στην προσωπική τους ελευθερία και έως ποιο βαθμό πραγματοποιήθηκε αυτό.

Για τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα της έρευνας θα παρουσιαστούν τόσο προφορικές μαρτυρίες που συλλέχθηκαν όσο και σε αρχειακό υλικό. Επιλέχθηκε, δηλαδή, η διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας σε συνδυασμό με βιβλιογραφική έρευνα, τα συμπεράσματα της οποίας αναφέρονται στη δράση των γυναικών κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, συμπληρώνοντας τα κενά της υπάρχουσας βιβλιογραφίας. Το μικρό δείγμα όμως δε δίνει τη δυνατότητα της γενίκευσης βοηθά όμως στην εμβάθυνση και στην ανάδειξη πτυχών του προς μελέτη θέματος.

Λέξεις κλειδιά: Εμφύλιος πόλεμος, γυναίκες, υπαίθρος, στράτευση, διεκδίκηση, δικαιώματα, χειραφέτηση.

SUMMARY

This study attempts to deal with questions concerning the way and the reasons for the entry of rural women to Greek civil war, everyday life within society and respectively, war prejudices towards sex, whether or not social change as the result of their participation in the so-called "second" guerrilla. We will turn on the basis of data whether women who have starred in the races and later in the battalion fields were released by attitudes that they ranked until then in a lower position against men leading to their personal freedom and to what extent this was realized.

For the best possible results of research, both oral testimonies collected and archive material such as time files will be presented. That is, a qualitative research was chosen in combination with bibliographic research, the conclusions of which refer to women's action during the civil, by completing the gaps of existing literature. However, the small sample does not allow generalization, however, helps to deepen and promote aspects of the subject to study.

Key words: Civil war, women, countryside, enlistment, claim, rights, liberation

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

..... i.

SUMMARY

..... ii.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

..... iii.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

..... 9 -11

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (μέσα 19^{ου} – μέσα 20^{ου} αι.)

1.1 Η κοινωνική θέση της γυναίκας στον ελλαδικό χώρο

i) Η θέση της γυναίκας στον ελληνικό χώρο την περίοδο 1850 - 1940

..... 11 - 18

ii) Η ζωή των γυναικών στην ύπαιθρο τη δεκαετία του '40 18 - 22

1.2 Η γυναίκα στο εκπαιδευτικό σύστημα (19^{ος} - 20^{ος} αι.)

i) Η γυναικεία εκπαίδευση κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αι. (

1860 – 1929) 22 -27

ii) Η γυναικεία εκπαίδευση κατά τον 20^ο αιώνα (1929 – 1950)

Οι εξελίξεις στο εκπαιδευτικό σύστημα έως την Κατοχή 28 - 33

Η εκπαίδευση στην Κατεχόμενη Ελλάδα έως και τον Εμφύλιο (1940 – 1949)

..... 33 - 39

1.3 Γυναικείο Κίνημα - Διεκδίκηση δικαιωμάτων

i) Ο αγώνας για ίση συμμετοχή στην εκπαίδευση και την εργασία..... 40 - 45

ii) Ο αγώνας για τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων 45 - 51

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ (ΣΤΡΑΤΕΥΣΗ – ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ – ΧΕΙΡΑΦΕΤΗΣΗ)

2.1 Η γυναίκα στον πόλεμο 52 - 53

i) Κατοχή και Αντίσταση: σταθμός στη γυναικεία χειραφέτηση	53 - 64
2.2 Η γυναίκα στον Ελληνικό Εμφύλιο πόλεμο	65 - 66
i) Η είσοδος στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας	66 - 70
2.3 Η ζωή στο βουνό: πτυχές τις καθημερινότητας	70 - 75
2.4 Το όπλο... παρά πόδα: από Νοικοκυρά, Μαχήτρια	75 - 85
2.5 Η αναπαράσταση από τον Τύπο	86 - 87
2.6 Η επιβράβευση – Αναγνώριση της Γυναίκας.....	87 - 90
2.7 Η γυναίκα στην εξουσία	
i) Πολιτικοποίηση	90 - 92
ii) Η γυναίκα στους λαϊκούς θεσμούς	93 - 96
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	97 - 98
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	99 - 120
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ	121 - 140
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	141 - 151
ΠΗΓΕΣ	152 - 153

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Γ.Α.Α. (Γενικό Αρχηγείο Ανταρτών)

Δ.Σ.Ε. (Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας)

Π.Δ.Ε.Γ. (Πανελλαδική Δημοκρατική Ένωση Γυναικών)

Π.Δ.Κ. (Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση)

Π.Ο.Δ.Γ. (Παγκόσμια Ομοσπονδία Δημοκρατικών Γυναικών)

ΜΦ.Σ. (Μοναρχοφασιστικός Στρατός)

Ο.Δ.Ε.Κ. (Ομάδες Δημοκρατών Ενόπλων Καταδιωκόμενων)

Κ.Κ.Ε. (Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας)

Ε.Δ.Ε.Σ. (Εθνικός Δημοκρατικός Σύνδεσμος)

Σ.Κ.Ε. (Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας)

Α.Κ.Ε. (Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας)

Ε.Λ.Δ. (Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας)

Ε.Π.Ο.Ν. (Ενιαία Πανελλαδική Ένωση Νεολαίας)

Ε.Α.Μ. (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο)

Ε.Λ.Α.Σ. (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός)

Σ.Α.Γ.Α. (Σχολή Αξιωματικών Γενικού Αρχηγείου)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 (Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή – Αντίσταση και μετέπειτα Εμφύλιος πόλεμος) επηρέασαν όλους τους τομείς της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας: οικονομία, πολιτικές-κοινωνικές μεταβολές, κοινωνική ζωή, νοοτροπίες και συμπεριφορές. Αλλαγές που οι οποίες άρχισαν να διαφαίνονται κατά την περίοδο της Κατοχής – Αντίστασης, συγκεκριμενοποιούνται λαμβάνοντας χώρα κατά κύριο λόγο στην περίοδο του Εμφυλίου πολέμου. Ακόμη και σήμερα τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 αποτελούν σημεία έντονων αντιπαράθεσεων τόσο στη δημόσια σφαίρα όσο και στον ακαδημαϊκό χώρο¹.

Η πλειονότητα του γενικού πληθυσμού, και το μεγαλύτερο ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού διαμένει στην ύπαιθρο και ασχολείται με την κτηνοτροφία και τη γεωργία. Οι γυναίκες στις αγροτικές περιοχές κατένεμαν τον χρόνο τους μεταξύ εργασιών τόσο εντός όσο και εκτός της οικίας εγκλωβισμένες σε καθορισμένους έμφυλους ρόλους όπως της συζύγου και μητέρας. Σε όλες τις φάσεις της ζωής της, η ύπαρξη της προσδιοριζόταν τόσο από την ίδια την οικογένεια όσο και από την κοινωνία. Όσον αφορά τη συμμετοχή της στο εκπαιδευτικό σύστημα αυτή είναι μηδαμινή ιδίως για τα κορίτσια της υπαίθρου όπου η μοναδική βαθμίδα εκπαίδευσης που είχαν τη δυνατότητα να συμμετέχουν ήταν στο Δημοτικό και σε αυτό με δυσκολίες και εμπόδια ενώ οι ανώτερες σπουδές ήταν προνόμιο της πόλης. Παρά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και την αυξητική τάση συμμετοχής των γυναικών στο εκπαιδευτικό σύστημα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι., οι έμφυλοι ρόλοι δεν αμφισβητούνται. Κάτι που παρατηρείται κατά κύριο λόγο στις γυναίκες του αστικού χώρου όπου ταυτόχρονα προσπαθούν να συνδυάσουν τις πατροπαράδοτες κοινωνικές νόρμες με τη μισθωτή εργασία.

Οι γυναίκες έπαιξαν σημαντικότερο ρόλο στις κοινωνικές ανακατατάξεις, καθώς και στα πολιτικά και ιστορικά γεγονότα της δεκαετίας του 1940. Η αθρόα και δυναμική παρουσία τους τόσο στην Αντίσταση όσο και τον Εμφύλιο πόλεμο, συνέβαλε αποφασιστικά στην αναζήτηση της προσωπικής ελευθερίας και τον επαναπροσδιορισμό της γυναικείας ταυτότητας. Με το ξέσπασμα του Πολέμου, η πρώτη γυναικεία συμμετοχή συναντάται στο μέτωπο της Αλβανίας (1940-1941), που αφορούσε κυρίως τη μεταφορά φορτίων, εφόσον δεν υπήρχε άλλος τρόπος. Η γυναίκα της Πίνδου πήρε μέρος σε μάχες και σε βοηθητικά πόστα, η δράση της όμως παρέμεινε υποτιμημένη για το ελληνικό κράτος, όπως και από το ενδιαφέρον των μελετητών².

Κατά την Κατοχή, αυτή η εικόνα σταδιακά αλλάζει. Το πρώτο διάστημα, η δράση τους ανταποκρινόταν στην εικόνα του « γυναικείου » ρόλου. Η πρώτη εμπλοκή των γυναικών της πόλης, ξεκίνησε με την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος

¹ Polymeris Voglis & Ioannis Nioutsikos, « *The Greek Historiography of the 1940s. A Reassessment* », Südosteuropa 65, no. 2, 2017, p. 316. Διαθέσιμο, στο: <https://www.occupation-memories.org> . pp. 316-333.

² Βερβενιώτη Τ., « *Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ και μαχήτριες του ΔΣΕ* », Κλειώ: Περιοδική Έκδοση για τη Νεότερη Ιστορία, Αφιέρωμα: Στρατός και αντάρτες στη δεκαετία του 1940, τχ. 3, καλοκαίρι 2006, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Επίκεντρο, σ. 1.

και τη συμμετοχή τους σε οργανώσεις όπως παραδείγματος χάριν η συμμετοχή τους στη « Λεύτερη Νέα » , ενώ στην ύπαιθρο η γυναίκα συμμετείχε ως αγωνίστρια, μάνα, αδερφή, σύντροφος κάτω από τα ιδανικά της Ε.Π.Ο.Ν. ή κάτω από τα συνθήματα του Ε.Α.Μ. – Ε.Λ.Α.Σ., δίνοντας μια νέα ερμηνεία στον αντιστασιακό αγώνα. Στον Ε.Λ.Α.Σ. , οι γυναίκες που συμμετείχαν σε διάφορα πόστα όπως: στα σαμποτάζ, στις μεταφορές ή στις διαβιβάσεις, δε θεωρούνταν « Αντάρτισσες » με το επιχείρημα ότι δεν έφεραν όπλα, σε αντίθεση με τους άνδρες που ανεξαρτήτως πόστου κατείχαν τον τίτλο του « Αντάρτη »³. Υπήρχαν όμως και μερικές που δεν αρκέστηκαν στην άοπλη μορφή πάλης αλλά διεκδίκησαν και πήραν όπλο, υπερβαίνοντας τον έως τότε παραδοσιακό ρόλο που τους επέβαλλε η πατριαρχική κοινωνία.

Μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, το 1945, Αγωνιστές και Αγωνίστριες της Εθνικής Αντίστασης, παίρνουν το δρόμο της διαφυγής στο βουνό, σχηματίζοντας τις πρώτες ανταρτο - ομάδες, που θα αποτελέσουν τους πρωτεργάτες του Δημοκρατικού Στρατού. Η παρουσία των γυναικών της υπαίθρου αυτή την περίοδο, ήταν έντονη, αποτελώντας ένα μεγάλο ποσοστό του Δημοκρατικού Στρατού. Γυναίκες, διωκόμενες ή επιστρατευμένες συνθέτουν την εικόνα του Εμφυλίου Πολέμου.

Η παρούσα μελέτη προσπαθεί να προσεγγίσει τη δύσκολη περίοδο του Εμφυλίου πολέμου (1946-1949). Συγκεκριμένα, στοχεύει να αναδείξει τους λόγους εμπλοκής της γυναίκας της ενδοχώρας την περίοδο του Εμφυλίου πολέμου (κοινωνικοί, συναισθηματικοί, πολιτικοί και άλλοι), να διερευνήσει την ύπαρξη ή όχι αλλαγής των έως τότε κοινωνικών ρόλων μέσα από τη συμμετοχή της στον Δημοκρατικό, επιχειρεί να δώσει και άλλες οπτικές του ρόλου της, ως ενεργού πολίτη μέσα από τη συμμετοχή της σε πολιτικές διαδικασίες και τέλος να διερευνηθεί η δια του λόγου των γυναικών κοινωνική ταυτότητα.

Προκειμένου να αναδειχθούν όλα τα παραπάνω, η εργασία χωρίζεται σε δύο κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο θα βοηθήσει στην κατανόηση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στο εκπαιδευτικό και επαγγελματικό πεδίο καθώς και στο πολιτικό γίνεσθαι, αλλά και στους τρόπους με τους οποίους έγιναν τα πρώτα βήματα προς τη δημιουργία των συνθηκών εκείνων που θα επιφέρουν την αλλαγή. Ειδικότερα, θα γίνει αναφορά στην παρουσία και πορεία του γυναικείου υποκειμένου στο πεδίο της κοινωνίας και της εκπαίδευσης από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως και την περίοδο του Εμφυλίου. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η θέση της γυναίκας της πόλης σε σύγκριση με της υπαίθρου και σε ποιο βαθμό οι δράσεις που αναπτύχθηκαν στην πόλη επηρέασαν την ύπαιθρο. Ακόμη, εξετάζονται οι παράγοντες που συντέλεσαν στην καθιέρωση των ρόλων και κατ' επέκταση της ίδιας της ύπαρξης.

Το δεύτερο κεφάλαιο, αναφέρεται στη συμμετοχή, τη θέση και τη δράση της γυναίκας κατά την περίοδο της Κατοχής – Αντίστασης και ακολουθεί η εξέταση της γυναικείας συμμετοχής στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας. Θα επιχειρήσουμε μία σύγκριση της παρουσίας των γυναικών στη μία και την άλλη περίοδο προσπαθώντας να επιβεβαιώσουμε ή να διαψεύσουμε τις τυπολογίες που αναγνωρίζει η σχετική βιβλιογραφία: την συμμετοχή κυρίως γυναικών της πόλης στην πρώτη περίοδο και κυρίως γυναικών της υπαίθρου στη δεύτερη περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου. Προκειμένου να σχηματίσουμε λεπτομερή αντίληψη των ορίων που ξεπέρασαν οι

³ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2006 , σσ. 2-3.

γυναίκες στη δημόσια σφαίρα, θα εξεταστούν μια σειρά από πεδία όπως: οι λόγοι εισόδου τους στον Δ.Σ.Ε., πτυχές της καθημερινότητας στους κόλπους του και πως αυτοί επηρέασαν ή όχι τη δράση και τη συμμετοχή της στο πεδίο μάχης καθώς επίσης την αναπαράσταση της νέας πραγματικότητας από τον Τύπο και συγκεκριμένα πως σκιαγραφούνται οι γυναίκες του Δ.Σ.Ε από τα έντυπα τόσο της Αριστεράς όσο και της εθνικοφροσύνης, τους τρόπους αναγνώρισής της ως ισάξια συναγωνίστρια καθώς και την είσοδό της σε πεδία της εξουσίας μέσω της πολιτικοποίησης και της συμμετοχής της σε λαϊκούς θεσμούς. Η εργασία ολοκληρώνεται με την εξαγωγή συμπερασμάτων και παρατίθεται η βιβλιογραφία - πηγές που χρησιμοποιήθηκαν καθώς και το παράρτημα.

Για την εργασία, επιλέχθηκε η ποιοτική έρευνα. Η αναζήτηση προσώπων που είχαν άμεση συμμετοχή αποτέλεσε δύσκολη υπόθεση. Αρχικά, σχεδόν οι περισσότεροι έχουν αποβιώσει ενώ όσοι βρισκόταν ακόμη εν ζωή, είτε αρνήθηκαν να μιλήσουν, είτε λόγοι υγείας δε τους το επέτρεψαν. Οι μαρτυρίες που καταγράφηκαν ήταν πέντε στο σύνολο (δύο από γυναίκες και τρεις από άνδρες, ένας εκ των οποίων ήταν στρατιώτης του Εθνικού Στρατού και αιχμάλωτος του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας). Ακόμη, χρησιμοποιήθηκαν και ήδη υπάρχουσες καταγεγραμμένες μαρτυρίες άλλων ερευνητών.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφερθεί η ιδιαιτερότητα των προφορικών μαρτυριών. Η μαρτυρία είτε φτάνει σε εμάς ως γραπτό κείμενο είτε ως μαγνητοφωνημένη κατάθεση οδηγεί στην αναπαράσταση της μνήμης του πληροφοριοδότη από τον ερευνητή, ο οποίος μπορεί πάντοτε να δώσει νέες οπτικές κατά τη διεξαγωγή συμπερασμάτων⁴. Ένα «ευαίσθητο» σημείο της μαρτυρίας είναι η χρονική στιγμή της εκμείωσης και η απόσταση της καταγραφής της από τον χρόνο του αφηγούμενου γεγονότος. Το στοίχημα για τον ιστορικό ερευνητή είναι να καταφέρει να αναδείξει το βίωμα μέσα από μια σωρεία λεπτομερειών, αναδιατυπώσεων και επιρροών: κάθε ανάμνηση σε ατομικό ή σε συλλογικό επίπεδο εντάσσεται μέσα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον από το οποίο δέχεται διάφορα ερεθίσματα που την επηρεάζουν και την αλλοιώνουν⁵.

Για την διεκπεραίωση της εργασίας και την απάντηση των ερωτημάτων που τέθηκαν χρησιμοποιήθηκε βιβλιογραφία, υλικό από τα Γ.Α.Κ Γρεβενών, και συγκεκριμένα τα Εκπαιδευτικά Αρχεία του 1^ο Δημοτικού Σχολείου Γρεβενών, και του 1^{ου} Λυκείου Γρεβενών, από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) : το αρχείο Τύπου του Δημοκρατικού Στρατού, το αρχείο της ΕΠΟΝ, το Δελτίο Ειδήσεων του Δ.Σ.Ε. καθώς και το προσωπικό αρχείο της Μπέικου - Φέρλα Μαρίας, από το Επιμορφωτικό Κέντρο – Βιβλιοθήκη – Αρχείο Χαρίλαος Φλωράκης : το αρχείο Τύπου του Δημοκρατικού Στρατού και το αρχείο του Ραδιοφωνικού Σταθμού Ελεύθερης Ελλάδας. Τέλος, χρησιμοποιήθηκαν προφορικές και γραπτές μαρτυρίες.

⁴ Μπουσχότεν Ρ. Β, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική Μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)* , Αθήνα: Πλέθρον, 1997, σ. 211.

⁵ Μπουσχότεν Ρ. Β, ό. π., 1997, σ. 18.

1.1 Η κοινωνική θέση της γυναίκας στον ελλαδικό χώρο

i) Η θέση της γυναίκας στον ελληνικό χώρο την περίοδο 1850 - 1940

Η θέση της γυναίκας μέσα σε μια κοινωνία ορίζεται από το ρόλο της μέσα στην οικογένεια, τη συμμετοχή της στην παραγωγική διαδικασία και την παρουσία της στον πολιτικό βίο. Στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα επικρατούσε η πεποίθηση ότι η γυναίκα ήταν υποδεέστερη έναντι του άνδρα. Η μεταξύ τους σχέση στηρίχθηκε σε ηθικές, νόμους, ήθη και έθιμα καθώς και πάνω σε συνταγματικές διατάξεις, που στηρίχθηκαν σε ποικίλα προβλήματα που ταλάνιζαν το εσωτερικό του κράτους όπως η ανομοιογένεια, η κοινωνική ανισότητα αλλά και η πολιτική αναρχία δίνοντας έτσι στους άντρες την ευκαιρία να καθιερώσουν οι ίδιοι τη θέση και τις ανάγκες μιας γυναίκας, σύμφωνα με τις δικές τους επιθυμίες στερώντας από τις γυναίκες πολλά κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα έναντι των ίδιων. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι « η υπο - εκπροσώπηση των γυναικών καταδεικνύει τη συνύπαρξη της πολιτικής ισότητας με την κοινωνική ανισότητα, αφού η παράγουσα δύναμη σε μια κοινωνία καθορίζει ποιοι είναι εκείνοι που βρίσκονται στα κέντρα λήψης αποφάσεων »⁶. Κατά τον Bourdieu οι γυναίκες αποκλείονται εξ αρχής από τη συμμετοχή τους στους δημόσιους χώρους εν ονόματι της αρχής της ισότητας στην τιμή και αυτή η τιμή αντικαθρεπτίζεται μόνο όταν απευθύνεται σε έναν άνδρα και όχι σε μια γυναίκα⁷. Ο ρόλος και τα χαρακτηριστικά των γυναικών όπως η υποταγή, η σιωπή και η υποχώρηση έναντι του άνδρα καθώς και ο ρόλος και η κυριαρχία των ανδρών δεν είναι εγγεγραμμένα σε κάποια φύση αλλά σε πρακτικές κατασκευασμένες προς εξυπηρέτηση των ισχυρών⁸.

Μια άλλη άποψη υποστηρίζει ότι ο αποκλεισμός των γυναικών στην κοινωνία, συνδέεται με το επιχείρημα της « φυσικής κατωτερότητας »⁹. Αυτή η πεποίθηση, στηρίζεται στα διαφορετικά χαρακτηριστικά που διέκριναν τη γυναικεία φύση όπως ευαισθησία, αδυναμία και ανηθικότητα¹⁰, οδηγώντας στη διάκριση δύο διαφορετικών πεδίων δράσης των φύλων, του ιδιωτικού για τις γυναίκες και του δημόσιου για τους άρρενες¹¹. Όμως, ακόμη και μέσα στην ιδιωτική σφαίρα δράσης ήταν αισθητή η

⁶Μαγγανάρα Ι., « Η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων », στο: *Εργασία, Συνδικαλισμός και Ισότητα των Φύλων - Εισηγήσεις Σεμιναρίου*, Αθήνα: Οδυσσέας, Ιούλιος 1998, σ. 22

⁷Bourdieu., *Η ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα : Πατάκη, 2007, σ. 102

⁸Bourdieu , ό. π., σ. 103

⁹ Παπαγεωργίου Γ., *Ηγεμονία & Φεμινισμός*, , Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, 1^η εκδ., Ιούλιος 2004, σ. 175.

¹⁰ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 165, 174. – Αβδελά Ε., « Ανάμεσα στο καθήκον και στο δικαίωμα. Το φύλο και η ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα, 1864 - 1952 », στο: Δραγώνα, Θ.- Birtek, F. [επιμ.], *Ελλάδα και Τουρκία: Πολίτης και Έθνος - Κράτος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 239.

¹¹ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 148-149, 156-158, 189-190.

παρουσία του άνδρα. Οι μεταξύ τους σχέσεις ήταν ιεραρχικές με τον άνδρα - πατέρα και στη συνέχεια του συζύγου να αναλαμβάνει το σύνολο των αποφάσεων που αφορούσαν τα ζητήματα του οίκου, με τις γυναίκες να υιοθετούν ένα παθητικότερο ρόλο, αυτό της νοικοκυράς και μητέρας¹² ενώ κάθε παρέκκλιση από τον καθιερωμένο ρόλο τους αποτελούσε δυνητική απειλή για τη διατάραξη της εύρυθμης λειτουργίας της κοινωνίας¹³. Κάθ' αυτό τον τρόπο, η γυναίκα εγκλείεται στην ιδιωτική σφαίρα υπερασπιζόμενη την τιμή της μέσω της παρθενικότητας και της πίστης στο πρόσωπο του συζύγου ενώ ο άνδρας συνδέεται με τους εξωτερικούς χώρους όπως το «καφενείο»¹⁴, το οποίο αποτελεί τον τόπο συνάθροισης γύρω από τον οποίο οργανώνεται η κοινωνική του ζωή ενώ παράλληλα η διάκριση στη δημόσια σφαίρα θα αυξήσει την τιμή του, τιμή που αντικαθρεπτιζόταν στη γυναίκα που έχει δίπλα του¹⁵. Συνεπώς, ο γάμος αποτελούσε το μέσο κοινωνικής καταξίωσης της γυναίκας αφού αποτελούσε το μέσο μετάβασης από τη μία στην άλλη κοινωνική τάξη.

Στον ελλαδικό χώρο η άνιση σχέση μεταξύ γυναικών και αρρένων θεσμοθετήθηκε με την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Μέχρι και το 1946 που δημοσιεύτηκε ο αστικός κώδικας η νομική θέση της γυναίκας παρέμεινε στάσιμη¹⁶. Παρά την κοινή παραδοχή, η θέση της γυναίκας καθοριζόταν από ποικίλους παράγοντες όπως η κοινωνικό-οικονομική τάξη και η γεωγραφική περιοχή προέλευσης (αστική – αγροτική). Στην ύπαιθρο δεν παρουσιάστηκε κάποιου είδους κοινωνικής αλλαγής όσον αφορά το ρόλο και τις υποχρεώσεις τους σε αντίθεση με τις γυναίκες της νησιωτικής Ελλάδας, της Θράκης αλλά και της πρωτεύουσας που λόγω της εμπορικής επικοινωνίας με τον υπόλοιπο κόσμο παρατηρήθηκε ανάπτυξη στην πνευματική και κοινωνική ζωή¹⁷ ενώ στην εξέλιξη των πεπραγμένων της πρωτεύουσας συνέβαλε και η εσωτερική μετανάστευση που παρατηρείται στα τέλη του 19^{ου} αι. με την έλευση των επαρχιωτών.

Σε γενικές γραμμές, ο ρόλος της γυναίκας μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα εξαντλούνταν κατά κύριο λόγο στα πλαίσια των οικογενειακών υποχρεώσεων ενώ η έξοδός τους στην αγορά εργασίας αποτελούσε ένα μικρό ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού. Οι γυναίκες κατά κύριο λόγο των κατώτερων κοινωνικών τάξεων άρχισαν να επεκτείνονται και έξω από τα όρια της οικίας τους προσφέροντας εργασία λόγω της επιτακτικής ανάγκης για επιβίωση των οικογενειών τους¹⁸. Τα επαγγέλματα στα οποία επιδίδεται σχετίζονται με τον υφιστάμενο ρόλο της μέσα στην κοινωνία. Βέβαια, αυτό

¹² Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 149-158, 163-164, 221-222. – [Συλλογικό έργο], Μπακαλάκη Α. (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, Απρίλιος 1994, σ. 23.

¹³ Αβδελά Έφ., «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα» στο: Χ. Χατζηϊωσήφ Χ., (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: ο Μεσοπόλεμος 1922- 1940*, τ. β', Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002, σ. 345

¹⁴ Bourdieu, ό. π., σ. 115. - Δαράκη Π., Δαράκη Π., *Το όραμα της ισοτιμίας των γυναικών*, Αθήνα: Καστανιώτη, 1995, σ. 164.

¹⁵ Παπαταξιάρχης Ε., «Ο κόσμος του καφενείου», στο: Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1998, 2006 σ. 209 και σσ. 212, 214. - Bourdieu, ό.π. σ. 105. -G. Bock, «Πέρα από τις διχοτομίες: προοπτικές στην ιστορία των Γυναικών», Δίνη, τχ. 6, 1993, σ. 59

¹⁶ Κρασσάς Α., *Σύστημα Αστικού Δικαίου*, τ. 4 Οικογενειακόν δίκαιον, Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήναι, 1902.

¹⁷ Τάκαρη Ντ., *Η γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση*, χ.ο., Αθήνα, 1984, σσ. 84-85.

¹⁸ Βαρίκα Ε., *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα του 19ου (1833-1907)*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας, 1987, σ.46. -Αβδελά Έφ., ό. π., 2002, σσ. 341-342. -Παπαγεωργίου, Γ., ό. π., σσ. 197, 203.

δε σήμαινε ότι έως τότε η γυναίκα δε προέβαινε σε παροχή εργασίας στις οικογενειακές επιχειρήσεις ή στα χωράφια, μόνο που αυτή η εργασία ήταν αμισθί¹⁹. Οι νέες συνθήκες που θα διαμορφωθούν κατά τον 20^ο αιώνα μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων και στη συνέχεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου θα οδηγήσουν σε ανάπτυξη του άστου και οργάνωση της οικονομίας βελτιώνοντας τις προοπτικές για τις γυναίκες.

Στο άστου, η επιλογή επαγγέλματος σχετιζόταν τόσο από το μορφωτικό επίπεδο όσο και από την κοινωνική τάξη προέλευσης ενώ το κατεξοχήν επάγγελμα επιλογής, ήταν αυτό της δασκάλας²⁰. Η διδασκαλία, κρίνεται το πλέον κατάλληλο επάγγελμα για τη γυναίκα, καθώς λόγω των έμφυτων χαρακτηριστικών της (ευαισθησία, υπομονή κ.ά) ήταν η πλέον κατάλληλη για τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών ενσταλάζοντάς τους τα εθνικά ιδεώδη. Προτείνεται για τα σχολεία της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης τόσο στις πόλεις όσο και στην επαρχία. Παράλληλα με το εκπαιδευτικό της έργο, επιφορτίζεται και με την παροχή γνώσεων απαραίτητων για την καθημερινότητα των γυναικών της υπαίθρου όπως η προσωπική τους υγιεινή, η σωστή ανατροφή των παιδιών κ.ά. Το 1926, το 38% από το σύνολο των 10.500 διδασκόντων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση αποτελούνταν από γυναίκες (δηλαδή περί τις 4.000)²¹. Στην Δευτεροβάθμια εκπαίδευση απασχολήθηκε μικρότερος αριθμός γυναικών, ο οποίος κατά κύριο λόγο προερχόταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα²².

Ένας ακόμη κλάδος, στον οποίο άρχισαν να απασχολούνται οι γυναίκες είναι αυτός του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα διευρύνοντας τις επαγγελματικές διεξόδους τους (ταμίες, λογίστριες, τηλεφωνήτριες, γραμματείς, καθαρίστριες, κ.ά.) . Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου άρχισε να παρατηρείται αύξηση των προσλήψεων στο δημόσιο τομέα²³ ως απόρροια της εισόδου του καπιταλισμού στη χώρα, τη διεύρυνση των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων αλλά και την εκπαίδευση των γυναικών, συνεχίζοντας όμως να επικρατούν οι έμφυτοι περιορισμοί. Έτσι, ανέλαβαν θέσεις που αναγνωρίστηκαν ως γυναικείες, όπως νοσοκόμες και γραμματείς ενώ μετά το 1925 απέκτησαν και το δικαίωμα εξάσκησης του επαγγέλματος της δικηγορίας²⁴. Το ποσοστό των απασχολούμενων στην υπαλληλία φτάνει περίπου το 38%²⁵. Κατά κύριο λόγο, πρόκειται για γυναίκες μεταξύ 20 – 29 χρόνων, άγαμες που μέσω της εργασίας τους συμβάλλουν στο οικογενειακό εισόδημα ενώ μετά το γάμο εγκαταλείπουν συνήθως την εργασία τους²⁶. Οι θέσεις που καταλαμβάνουν είναι οι χαμηλότερες σε

¹⁹ Παπαστεφανάκη Λ., « Στα καπνομάγαζα, στα υφαντουργία. Εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία: Από το σπίτι στη μισθωτή εργασία », Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες, 1999, σ. 5. -Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 201, 203.

²⁰ - Παπαγεωργίου, Γ., ό. π., σ. 236.

²¹ Αβδελά Ε., « Η θέση της δασκάλας: λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο », Δίνη, τχ. 3, 1988, σ. 46.

²² Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 236.

²³ Φουρνάρη Ε., « Περί μορφώσεως “χρηστών μητέρων” και εκπαιδεύσεως “μελλόντων πολιτών”: έμφυτοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα », στο: *Παιδί στη νεοελληνική κοινωνία: 19ος -20ος αιώνας: αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, Αθήνα, 1999, σ. 11. – Παπαγεωργίου Γ., ό.π., σ. 237.

²⁴ Αβδελά Έ., ό. π., 2002, σ. 344

²⁵ Αβδελά Έ., « Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις », στο : Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός* , Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σ. 197.

²⁶ Αβδελά Ε., « Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις » ό. π., σ. 197.

ιεραρχία ακόμη και εάν οι άνδρες συνάδελφοί τους διαθέτουν λιγότερα προσόντα από τις ίδιες, ενώ ο μισθός του αγγίζει το μισό του αντίστοιχου των ανδρών²⁷. Ακόμη, ορισμένες υπηρεσίες, έθεταν ως κριτήριο πρόσληψης το φύλο, με αποτέλεσμα ο αριθμός προσλήψεων των γυναικών να είναι μικρότερος έναντι των ανδρών ενώ από το 1930, ο γάμος συνιστά λόγο απόλυσης²⁸. Το 1935, θεσπίστηκε Νόμος που αφορούσε τις συλλογικές συμβάσεις, προβλέποντας διακυμάνσεις στα καθορισμένα όρια των μισθών με κριτήριο το φύλο του εργαζομένου²⁹.

Από την άλλη, στην ύπαιθρο (Μακεδονία, Ήπειρος, Θεσσαλία, Πελοπόννησος), η γυναίκα αποτελεί το 70% του συνολικού πληθυσμού³⁰. Η επικρατούσα νοοτροπία θέλει τα κορίτσια να βοηθούν με τις εργασίες τόσο εντός του οίκου, με το καθάρισμα, το μαγείρεμα ακόμη και με τη φροντίδα των μικρότερων μελών της οικογενείας, όσο και εκτός αυτού με την ενασχόλησή τους τόσο σε κτηνοτροφικές όσο και σε γεωργικές εργασίες (σκάψιμο, αλώνισμά, θέρισμα)³¹. Η μόνη δυνατότητα απομάκρυνσής τους από αυτές τις συνθήκες ζωής δεν ήταν τόσο η φοίτησή τους σε κάποιο σχολείο στο άστυ αλλά η αποστολή τους ως βοηθητικό προσωπικό σε γνωστούς ή συγγενείς που διένεμαν σε αστικές ή ημι-αστικές περιοχές³². Άλλος ένας τομέας ενασχόλησής τους, σε μικρότερο βαθμό, αποτελούσε η βιομηχανία³³.

Η νοοτροπία που χαρακτήριζε την ύπαιθρο ως προς το επάγγελμα που θα ακολουθούσαν τα κορίτσια ήταν συνυφασμένη με το φύλο τους και όχι με την πραγματική επιθυμία τους. Οι γονείς, σε περίπτωση εργασίας τους όριζαν το επάγγελμα ενασχόλησής τους όπως αυτό της μοδίστρας, εργάτριας, διδασκάλισσας, νοσοκόμας, επαγγέλματα δηλαδή που σχετίζονται με την εκπαίδευση και τη φροντίδα³⁴. Το επάγγελμα στο οποίο παρατηρείται το μεγαλύτερο ποσοστό γυναικείας απασχόλησης κατά κύριο λόγο των κοριτσιών που προερχόταν από αγροτικές περιοχές, ήταν αυτό του υπηρετικού προσωπικού. Το ποσοστό γυναικείας απασχόλησης σε οικιακές υπηρεσίες ανέρχεται στο 63% το 1920 και στο 65% το 1928³⁵. Αξίζει να σημειωθεί ότι ως υπηρετικό προσωπικό δεν απασχολούνται μόνο στην ανώτερη αστική τάξη αλλά και στη μικρο - μεσαία δηλαδή σε σπίτια χαμηλόμισθων δημοσίων υπαλλήλων³⁶.

Σημαντική όμως, ήταν και η αύξηση της γυναικείας απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα, σε βιομηχανία και βιοτεχνία³⁷. Ο κλάδος αυτός, αποτελούσε το μέσο επιβίωσης των γυναικών της επαρχίας λόγω της αυξανόμενης ζήτησης σε εργατικά χέρια

²⁷ Αβδελά Έ., « Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις » ό. π., σ. 198. – Αβδελά Έ., « Μια γυναικεία επανάσταση », Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 2/5/1999, σ. 24.

²⁸ Αβδελά Έ., « Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις » ό. π., σ. 198.

²⁹ Παπαστεφανάκη Λ., ό. π., σ. 8.

³⁰ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 236.

³¹ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 236.

³² Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 193

³³ Παπαστεφανάκη Λ., ό. π., σ. 5.

³⁴ Γεδεών Μ. Σοφία, « Επαγγελματικά ιδανικά της υπαίθρου », Παιδεία, τ. Δ', τχ. 45-46, 15 Ιουνίου 1950, σσ.256-262.

³⁵ Αβδελά Έ., « Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις », ό.π., 1988, σ. 195. - Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 238-239.

³⁶ Παπαγεωργίου Γ., ό. π. σ. 239.

³⁷ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 224-227. - Αβδελά Έ., ό. π., 2002, σ. 342. - Παπαστεφανάκη Λ., ό. π., 1999, σ. 5.

ανειδίκευτου προσωπικού. Ήδη, από το β' μισό του 19^{ου} αι., οι γυναίκες άρχισαν να εργάζονται σε μικρές βιομηχανίες - βιοτεχνίες σε Πειραιά και Αθήνα. Οι πρώτες εργάτριες καταγράφονται το 1859 στο ατμοκίνητο μεταξουργείο του Ράλλη στον Πειραιά³⁸. Στο σύνολο των ατμοκίνητων εργοστασίων της χώρας, την περίοδο 1870 - 1873 καταγράφονται 1.230 εργάτριες³⁹. Στις αρχές του 20^{ου} αι., σύμφωνα με την απογραφή του 1907 στη βιοτεχνία καταγράφονται 189.442 εργαζόμενοι εκ των οποίων οι 23.824 είναι γυναίκες⁴⁰. Τα μεγαλύτερα ποσοστά γυναικείας απασχόλησης συναντώνται στην υποκατηγορία της ράπτριας και υφάντριας όπου καταγράφονται 10.124 και 3.939 εργάτριες αντίστοιχα⁴¹.

Κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930, οι γυναίκες και οι άνδρες κατέχουν διαφορετικές θέσεις εργασίας, με τις γυναίκες να εργάζονται σε εργαστήρια παραγωγής υφασμάτων και τσιγαρόχαρτων, στην υφαντουργία και στην ταπητουργία, ενώ οι άνδρες στους τομείς της βυρσοδεψίας, ξυλείας και της παραγωγής ενέργειας⁴². Σύμφωνα με την απογραφή του 1920, οι απασχολούμενοι στη βιομηχανία - βιοτεχνία είναι 148.806 άτομα, εκ των οποίων οι 24.466 είναι γυναίκες⁴³. Τα μεγαλύτερα ποσοστά συναντώνται στον κλάδο της βιομηχανίας χάρτου, καπνού και υφαντουργίας⁴⁴. Βάσει των περιγραφών των Επιθεωρητών Εργασίας η ηλικιακή κλίμακα του γυναικείου εργατικού δυναμικού κυμαίνονταν μεταξύ 10 - 19 χρόνων, σε ποσοστό που άγγιζε περίπου το 50%⁴⁵. Μετά το 1922, στο ποσοστό συμπεριλαμβάνονταν και οι πρόσφυγες, οι οποίες εργάζονται κυρίως σε αγροτικές εργασίες, στα καπνά, στην ταπητουργία και στην υφαντουργία⁴⁶. Οι περισσότερες δούλευαν ώσπου να παντρευτούν. Οι ώρες εργασίας τους ξεπερνούσε το επιτρεπόμενο ωράριο εργασίας ενώ τα ημερομίσθια τους κυμαίνονταν στο 1/3 των ανδρικών ημερομισθίων, γεγονός που καθιστούσε ανέφικτη στις περισσότερες περιπτώσεις την ατομική μετακίνηση από την επαρχία στο άστυ. Γι αυτόν τον λόγο, πολλές φορές, η κοπέλα που επρόκειτο να μετακινηθεί στο άστυ ως εργάτρια, συνοδεύεται από την οικογένειά της⁴⁷.

Τα στοιχεία που λαμβάνονται μέσα από τις απογραφές του 1920 αλλά και του 1928 είναι συγκεκριμένα λόγω του γεγονότος ότι η κάθε απογραφή ορίζει διαφορετικά τον ενεργό πληθυσμό και κατατάσσει αντίστοιχα τις γυναίκες⁴⁸. Τα ακριβή μεγέθη είναι δύσκολο να υπολογιστούν με ακρίβεια. Οι αλλοιώσεις είναι περισσότερο έντονες στη γεωργία - κτηνοτροφία καθώς στην καταγραφή των ανεπάγγελτων συμπεριλήφθηκαν

³⁸ Παπαστεφανάκη Λ., ό. π., σ. 5.

³⁹ Παπαστεφανάκη Λ., ό. π., σ. 5.

⁴⁰ Σαλίμπα Ζ., *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870 - 1922)*, ΙΑΕΝ - ΓΓΝΓ, αρ. 37, ΚΝΕ - ΕΙΕΑ, Αθήνα, 2002, σ. 24.

⁴¹ Σαλίμπα Ζ., ό. π., σ. 28.

⁴² Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 238-239. - Χρονάκη Ζ., « Εργαζόμενες γυναίκες », Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 2/5/1999, σσ. 2- 4. - Παπαστεφανάκη Λ., ό. π., σ. 8.

⁴³ Σαλίμπα Ζ., ό. π., σ. 29.

⁴⁴ Σαλίμπα Ζ., ό. π., σ. 29.

⁴⁵ Παπαστεφανάκη Λ., ό. π., σ. 8.

⁴⁶ Παπαστεφανάκη Λ., ό. π., σ. 8.

⁴⁷ Αβδελά Έ., « Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις », ό. π., 1988, σ. 196. - Σαλίμπα Ζ., ό. π., σ. 37.

⁴⁸ Αβδελά Έ., « Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις », ό. π., 1988, σ. 195.

και γυναίκες που εργάζονταν σε αυτόν τον κλάδο⁴⁹. Αντίθετα, ξεκάθαρη εικόνα για τη γυναικεία απασχόληση στον κλάδο έχουμε το 1939. Σύμφωνα με τα στοιχεία του 1939, η γυναικεία παρουσία στη γεωργία αγγίζει την τάξη των 75.700.000 ημερομισθίων σε σύγκριση με τα 93.600.000 των ανδρών⁵⁰.

Παρά το γεγονός και την προσφορά εργασίας τους - σε άστν και ύπαιθρο - αυτή δε θεωρούνταν ως σημαντικός οικονομικός παράγοντας, ενώ ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού εξακολουθεί να θεωρεί ότι η θέση της γυναίκας είναι στο σπίτι επιτελώντας πρακτικές σύμφωνες με τη γυναικεία φύση της. Απόρροια αυτής της συνθήκης είναι η κοινωνική της απομόνωση και η αφαίρεση του δικαιώματος της οικονομικής ανεξαρτησίας καθιστώντας τη ανδρείκελο μιας κοινωνίας με κυρίαρχη την ανδρική μορφή. Ως μηχανισμός, το κράτος, νομιμοποιούσε αυτή τη συνθήκη καθώς η θέση της γυναίκας σε μια κοινωνία συνδέεται άμεσα με το κράτος, τους θεσμούς και τους νόμους που το διέπουν⁵¹. Το κράτος ορίζει τους κοινωνικούς νόμους, τις συνήθειες και τους κανόνες του αποτελώντας την κυρίαρχη εξουσία την οποία τα άτομα απαγορεύονταν να αμφισβητήσουν⁵² αποκλείοντας τις γυναίκες από δικαιώματα που κατείχαν οι άρρενες και αδιαφορώντας για τις ανάγκες της⁵³. Ταυτόχρονα, οι θρησκευτικές και ιατρικές θεωρίες περί βιολογικής κατωτερότητας της γυναίκας παγίωναν την ισχύουσα κατάσταση⁵⁴. Σύμφωνα με τη βιολογική διαφορά των φύλων, ο άνδρας πρέπει να χρησιμοποιεί τη σωματική του δύναμη σε κάθε πτυχή της δημόσια σφαίρας παράγοντας έργο ενώ η γυναίκα θα πρέπει να εξασφαλίζει την ηρεμία στον οίκο και κατ'επέκταση στην οικογένεια⁵⁵.

Οι ρυθμίσεις που ελήφθησαν από το κράτος, είτε αφορούσαν το βιομηχανικό χώρο είτε το δημόσιο, πάρθηκαν με βάσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που τις διέκριναν δηλαδή της εκ φύσεως αδυναμίας τους και του ρόλου τους μέσα στην οικογένεια⁵⁶. Όσον αφορά τη βιομηχανία, απαγορεύθηκε η νυχτερινή εργασία των γυναικών και περιορίστηκε το ωράριο εργασίας σε οκτώ ώρες, εισήχθη η άδεια μητρότητας και το επίδομα γέννας το οποίο έπρεπε να καταβληθεί από την επιχείρηση⁵⁷ ενώ ήδη από το 1910 είχε προηγηθεί η απαγόρευση εργασίας των γυναικών τις Κυριακές⁵⁸. Στο δημόσιο τομέα, νόμοι ρύθμιζαν τις προϋποθέσεις εισόδου στις

⁴⁹ Αβδελά Έ., « Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις », ό. π., 1988, σ. 195.

⁵⁰ Βερβενιώτη Τ., *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Αθήνα: Κουκκίδα, 2013, σ. 24.

⁵¹ Κατά τον Hegel το κράτος είναι κυρίαρχο επάνω στα άτομα ενώ τα άτομα είναι κυρίαρχα στη μεταξύ τους σχέση με το κράτος (γερμανικό μοντέλο κρατικής μορφής στηριζόμενο στη φιλοσοφία του Hegel. Μοντέλο που ακολουθεί και το ελληνικό κράτος με την ίδρυσή του), στο: Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 129. Στον αντίποδα, το αγγλοσαξονικό μοντέλο του Locke που θεωρείται φιλελεύθερο. Της ίδιας, βλ. ό. π., σ. 131.

⁵² Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 134.

⁵³ Αβδελά Έ., ό. π., 2006, σσ. 230-231, 252.

⁵⁴ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 164-168. - Αβδελά Έ., ό. π., 2006, σσ. 227.

⁵⁵ Φουρνάρη Ε., ό. π., σσ. 82-83.

⁵⁶ Αβδελά Έ., « Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις », ό. π., 1988, σσ. 200-201.

⁵⁷ Αβδελά Έ., « Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας, 1914-1936 », Τα Ιστορικά, 28-29, 1998, σ. 175.

⁵⁸ Παπαστεφανάνη Λ., ό. π., σ. 8.. - Σαλίμπα Ζ., ό. π., σσ. 54 -56.

εκάστοτε θέσεις με μορφωτικά ή ηλικιακά κριτήρια ενώ ορίστηκε και η επιθυμητή οικογενειακή κατάσταση, η μεταβολή της οποίας μπορούσε να επιφέρει απόλυση⁵⁹. Ενδεικτικά, το 1931, στην Εθνική Τράπεζα σύμφωνα με τον εσωτερικό κανονισμό προσλαμβάνονται μόνο « *άγαμοι γυναίκες απολυόμενοι αυτοδικαίως της υπηρεσίας εάν ελθώσιν εις γάμον* »⁶⁰.

Η έξοδος της γυναίκας στον εργασιακό χώρο και κατ' επέκταση στη δημόσια ζωή ως επακόλουθο των νέων συνθηκών φάνηκε να δημιουργεί μεγαλύτερη ανεξαρτησία για την ίδια⁶¹. Παρόλα αυτά, ο έμφυλος διαχωρισμός συνέχιζε να υπάρχει σε όλα τα πεδία της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής καθώς η ανδρική κυριαρχία δεν τέθηκε υπό αμφισβήτηση⁶². Καθώς δε διέθεταν τα δικαιώματα ενός πολίτη – η γυναίκα αποκτά πολιτικά δικαιώματα το 1925 ενώ η ισότητα μεταξύ των δύο φύλων κατοχυρώνεται συνταγματικά το 1975⁶³ - οι γυναίκες συνέχιζαν να δέχονται παθητικά τους έμφυλους διαχωρισμούς και τις διακρίσεις που υφίστανται με κάποιες φωνές να αναδύονται , ζητώντας επαναδιαπραγμάτευση της θέσης τους⁶⁴.

ii) Η ζωή των γυναικών στην ύπαιθρο τη δεκαετία του '40

Ακόμη και τη δεκαετία του '40, μπορούσε να παρατηρήσει κανείς τις διαφορές που είχαν οι γυναίκες της πόλης με τις γυναίκες που μεγάλωναν στα ορεινά μέρη της χώρας όπου οι κανόνες ηθικής και τιμής υπαγόρευαν τη στάση ζωής τους⁶⁵. Η κοινωνική και γεωγραφική προέλευσή τους, αποτελούν φορείς διαφορετικών πολιτισμικών υποστρωμάτων, τα οποία εκδηλωνόταν υπό τη μορφή διαφορετικών ενδυματολογικών κωδίκων, διαφορετικών κουλτούρων για την εικόνα της γυναίκας, διαφορετικών αξιών καθώς και καθημερινών συνηθειών όπως της κόμμωσης (κοντά μαλλιά), της φροντίδας του σώματος κ.ά.. Οι γυναίκες της πόλης επηρεάζονται από τα ξένα πρότυπα ως προς την ένδυση και κόμμωση⁶⁶. Μέσω αυτών των αντιθετικών υποστρωμάτων

⁵⁹ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 230 – 231.

⁶⁰ Σβώλου Μ., « Ο διωγμός εξακολουθεί », Αγώνας της Γυναίκας, Στ', 1930, σ. 252.

⁶¹ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 232.

⁶² Αβδελά Έ., « Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα », Μνήμων, 11, 1987, σ. 245.

⁶³ Κατά την παράγραφο 2 του άρθρου 4: « Έλληνες και Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις », στο: Κακλαμανάκη Ρ., *Η θέση της Ελληνίδας στην Οικογένεια, στην Κοινωνία στην Πολιτεία*, Αθήνα: Παιδεία, 1979, σ. 67.

⁶⁴ Αβδελά Έ., ό. π., 2006, σσ. 246-247.

⁶⁵ Οι γυναίκες της υπαίθρου αποτελούσαν περίπου το 70% του γυναικείου πληθυσμού της χώρας, Παπαγεωργίου Γ, ό. π., σ. 236.

⁶⁶ Βαρίκα Ε., ό. π., 1987, σ. 73.

δημιουργήθηκαν αντιθέσεις μεταξύ των γυναικών όπως πρωτευουσιάνες - επαρχιώτισσες καθώς και μορφωμένων - αμόρφωτων⁶⁷.

Τα αγροτικό περιβάλλον που μεγάλωσαν οι περισσότερες μπορεί κανείς να πει ότι διαμόρφωσαν τις συνθήκες εκείνες που ευνοούσαν την ανάπτυξη συνθήκων κοινωνικού αποκλεισμού. Οι ανάγκες του σπιτιού, ανάγκαζαν τα κορίτσια από μια ηλικία και μετά που θεωρούνταν ότι αποτελούν εν δυνάμει εργατικά χέρια για το πέρας των αναγκών της οικίας, να σταματήσουν το σχολείο και να βοηθούν την οικογένεια:

« Στο σχολείο δεν πήγα ούτε μια μέρα γιατί η μάνα μ' έστελνε στα πρόβατα και στα γίδια από μαζούμι. Σύρε στα γελάδια γιατί εσύ μπορείς, μου έλεγε. Και για σκόλο, και παντού. Ο αδερφός μου έβγαλε το Δημοτικό στο Περιστέρι »⁶⁸, « Από δέκα χρονών, όργωνε ο πατέρας το χωράφι κι εμείς από πίσω σπέρναμε το καλαμπόκι. Κόβαμε ξύλα, βόσκαμε τα πρόβατα »⁶⁹, « Σχολείο πήγα μέχρι τη Δευτέρα Δημοτικού. Μ' έκοψαν για να βάλω καπνά. Είχαμε φτώχεια. Ο πατέρας έλεγε: Δεν μας χρειάζονται γράμματα, έλα να δουλέψεις. Καπνά, ελιές, καλαμπόκια, και πρόβατα »⁷⁰.

Άλλωστε, τα κορίτσια προοριζόταν για γάμο και δημιουργία δικής τους οικογένειας, πράγμα που σήμαινε ότι έπρεπε να αναπτύξουν άλλες δεξιότητες προκειμένου να ανταπεξέλθουν στον μετέπειτα ρόλο της συζύγου και μητέρας. Έτσι, ακολουθούσαν τα βήματα και τις συμβουλές της μητέρας τους. Βέβαια, τις περισσότερες φορές η μετάβαση από την ιδιότητα της κόρης σε αυτήν της συζύγου και κατ επέκταση στις υποχρεώσεις που τη βάραιναν γινόταν χωρίς να λογαριάσουν τα θέλω τους με το λεγόμενο προξενιό⁷¹. Το προξενιό αποτελούσε το μέσο « παντρολογήματος » εκείνης της εποχής⁷². Μάλιστα, κύριο κριτήριο αποτελούσε η φυσική κατάσταση της κοπέλας ώστε να μπορεί να ανταπεξέλθει στις βαριές αγροτικές δουλειές και έπονταν η τιμή της οικογένειας: *« Στα δεκαεννιά, με ζήτησε ένα άλλο παιδί από το χωριό. Μ' αυτούς δεν είχαμε νταλαβέρι. Αλλά ήμασταν οικογένεια ήσυχη και εγώ δουλευταρού και με ήθελαν »⁷³ αλλά και η προίκα της⁷⁴. Στις αγροτικές περιοχές, αυτός ο θεσμός αποτελούσε βάρος για την οικογένεια, η οποία ανεξαρτήτως της οικονομικής της κατάστασης έπρεπε να προικίσει το κορίτσι ενώ τις περισσότερες φορές στην εξοικονόμηση της προίκας συνέβαλλε και η ίδια : « [...] Ήθελα να φτιάξω ρούχα με*

⁶⁷ Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 300. - Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*, Αθήνα: Νεφέλη, 1999, σ. 127-133. - Βερβενιώτη Τ., *Διπλό Βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση - Η ιστορική ανάγνωση*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003, σσ. 147-151.

⁶⁸ Μαρτυρία Αρτεμισίας, Πολύδροσο, Άρτα, 7/10/2006, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., *Αυτές που γίναν ένα με τη γη. Εξήντα οχτώ Ηπειρώτισσες διηγούνται τη ζωή τους*, Αθήνα: Δωδώνη, 2007, σ. 346.

⁶⁹ Μαρτυρία Βασιλικής, Στρατίνιστα, Πωγώνι, 10/7/2006, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σ. 124.

⁷⁰ Μαρτυρία Γκίκως, Γραμμενίτσα, Άρτα, 31/10/2006, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σ. 203.

⁷¹ Μαρτυρία Λένκως, Καπέσοβο, Ζαγόρι, 26/9/2004, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σ. 26.

⁷² Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σσ. 79, 84, 125, 129, 152, 176, 185, 213, 239, 258, 288, 343, 348, 371, 378, 396.

⁷³ Μαρτυρία Μαρίας, Χουλιάρδες, Γιάννενα, 24/11/2005, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σ. 288.

⁷⁴ Ο θεσμός της προίκας αποτελεί σημείο αναφοράς της υποταγής του γυναικείου υποκειμένου, ο οποίος δημιουργεί ένα σύστημα αγοραπωλησίας ανάμεσα σε χωράφια, λίρες κλπ, Σκουτέρη - Διδασκάλου Ν., *Ανθρωπολογία για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα: Ο Πολίτης, 1991, σ. 238.

μαλλιά από τα πρόβατα. Να τα κεντήσω να κάνω προίκα καλή »⁷⁵ , « Η δική προίκα ήταν δυο βελέντζες, ένα πολύ μεγάλο σεντόνι κάποτο και δυο βρακιά »⁷⁶.

Λίγες ήταν οι κοπέλες που παντρευόταν από έρωτα. Στην πλειονότητά τους νυμφεύονταν αυτόν που της όριζε η οικογένειά τους, χωρίς να έχουν τον λόγο: « Τότε δεν μπαίναμε μπροστά στους γονείς! Ο, τι έλεγαν αυτοί »⁷⁷, « Παντρεύτηκα δεκαεφτά χρονών με προξενιό. Ήταν απ' εδώ από το χωριό. Κατά βάθος δεν τον ήθελα. Αφού το είπαν οι γονείς, τον πήρα »⁷⁸, « Εγώ αυτό το παιδί που με ζήτησε, δε τό ξερα. Δεν κοίταζα κανέναν άλλον, γιατί ήμουν ερωτευμένη. Μόλις μου είπε η μάνα μου για το προξενιό έβαλα τα κλάματα. Δεν τον ήθελα. [...] Γύρισε η μάνα και μου λέει: θα σε δώσουμε, είναι καλό παιδί, αφού ο Μήτσιος δεν παντρεύεται τώρα, έτσι μας είπε. Κλάματα εγώ... δεν τον θέλω! Δεν τον παίρνω! »⁷⁹.

Οι γυναίκες, ήταν αυτές που έπρεπε να φέρουν εις πέρας όλο το φορτίο της οικογένειας. Η γυναίκα, έπρεπε να κάνει κουμάντο τα υλικά που διέθετε για να θρέψει τα μέλη του σπιτιού. Πολλές φορές στα μέλη, προθέτονταν είτε οι γονείς είτε τα πεθερικά της⁸⁰.

« Η πεθερά μου ήταν ανάπηρη, με δυό μπαστούνια. Πάντα διέταζε. [...] Της τα ετοιμάζα όλα. Φαγητό, καφέ, και μετά έφευγα για τα χωράφια ή για τα πρόβατα »⁸¹, « Έζησα όλα τα χρόνια με τα πεθερικά. Είχαν μεγάλο βιός. Τότες τις νύφες τις ήθελαν για δουλειά. Σκληρή δουλειά. Να τρέχω στα ζώα, στα χωράφια, και στα δύο χωριά, πάνω – κάτω. Να έρχομαι να τους πλύνω, να τους καθαρίσω, να αλείψω με ασβέστες τα σπίτια...»⁸².

Λόγω της απουσίας υλικοτεχνικών υποδομών, η καθημερινότητα των κοριτσιών ήταν γεμάτη ταλαιπωρία. Για την προμήθεια νερού, έπρεπε να πάνε στην κοντινότερη βρύση ή πηγάδι και περιμένοντας τη σειρά τους να γεμίσουν τα κανάτια ή τα βαρέλια τα οποία φορτώνονταν στον ώμο και έπαιρναν το δρόμο της επιστροφής: « Νερό στο σπίτι δεν είχαμε , κουβαλάγαμε με τους τενεκέδες από τα πηγάδια. Πόναγε και η πλάτη και η μέση »⁸³, « Νερό δεν είχαμεν και το κουβαλάγαμεν και στον ώμο και με τα ζώα »⁸⁴. Πολλές φορές, όσες οικογένειες είχαν από κανένα ζώο φόρτωναν ξύλα στα μουλάρια και πήγαιναν στην κοντινότερη πόλη να τα πουλήσουν και να πάρουν λίγο αλεύρι, λάδι και ρύζι: « Φόρτωνα ξύλα στα μπλάρια και πήγαινα στα Γιάννενα. Τα πούλαγα και έπαιρνα λίγο αλεύρι , λίγο λάδι, ρυζάκι, μακαρόνια »⁸⁵. Παρόλο που η γυναίκα μπαίνει στην παραγωγή με την εργασία που παράγει στα χωράφια, κρατάει ταυτόχρονα πάνω τις όλες τις ευθύνες του σπιτιού διατηρώντας έτσι έναν πολυδιάστατο ρόλο χωρίς την

⁷⁵ Μαρτυρία Σταυρούλας, Άνω Σκαφιδωτή, Πρέβεζα, 20/5/2006, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σ. 299.

⁷⁶ Μαρτυρία Τριανταφυλλιάς, Κούρεντα, Γιάννενα, 7/12/2006, στο Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σ. 259.

⁷⁷ Μαρτυρία Κωνσταντίνας, Νεμίτσα, Πρέβεζα, 15/7/2006, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σ. 239.

⁷⁸ Μαρτυρία Βασιλικής, Στρατίνιστα, Πωγώνι, 10/7/2006, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., σ. 125.

⁷⁹ Μαρτυρία Μαρίας, Χουλιαράδες, Γιάννενα, 24/11/2005, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σσ. 288 – 289.

⁸⁰ Παπαγεωργίου Γ., ό.π., σ. 236.

⁸¹ Μαρτυρία Λένης, Πεδινή, Γιάννενα, 11/3/2004, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., σ. 177.

⁸² Μαρτυρία Βασιλικής, Κλειδωνιά, Κόνιτσα, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., σσ.180 – 181.

⁸³ Μαρτυρία Λαμπρινής, Πεδινή, Γιάννενα, 10/7/2006, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., σ. 283.

⁸⁴ Μαρτυρία Μαρίας, Ζέρμα, Κόνιτσα, 6/7/2006, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., σ. 61.

⁸⁵ Μαρτυρία Φρόσως, Καβαλάρι, Ζαγόρι 10/11/2006, στο: Σκοπούλη Γ.Σ., ό. π., , σ. 104.

αντίστοιχη εκτίμηση και ανταμοιβή⁸⁶. Παρόλα αυτά, οι πολυδιάστατοι ρόλοι και οι αρμοδιότητές της αποτελούν σημεία αναφοράς της γυναικείας υπεροχής της⁸⁷.

Οι γυναίκες του ορεινού όγκου ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τη γη ήδη από πολύ μικρή ηλικία. Η γη και τα ζώα αποτελούσαν το μέσο διαβίωσής τους. Από μικρά κορίτσια μπαίνουν στη δουλειά. Σκάλιζαν καπνό, καλαμπόκι, όργωναν με τα βόδια και έσπερναν σιτάρι, κριθάρι, κουκιά, φακή κλπ⁸⁸. Στο σύνολο των εργασιών αυτών η συμμετοχή τους φτάνει ή και ξεπερνάει τη συμμετοχή των ανδρών⁸⁹. Η παρουσία τους είναι αισθητή στο γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας.

Οι γυναίκες, ζώντας περιορισμένες σε ένα στενό περιβάλλον, σε μια μικρο - κοινωνία, αυτή του χωριού, χωρίς να έχουν απομακρυνθεί από αυτό, όσον αφορά την επιβίωση τους, αντιμετώπιζαν μεγαλύτερες δυσκολίες στην καθημερινότητά τους σε σύγκριση με τις γυναίκες του άστεως, καθώς οι συνθήκες ήταν δύσκολες και η ζωή τους λιτή λόγω της αγροτικής ζωής: «Όταν είχαμε περίοδο φεύγαμε πρωί πρωί στα χωράφια, για να μη μας βλέπουν με τα αίματα στα πόδια. Εκεί δε μας έβλεπε κανείς! Μια φορά έτυχε να έρθει στο σπίτι μας πολύ πρωί μια γειτόνισσα και μας είδε. [...] Μας έφτιαξε κάτι πανιά χοντρά – χοντρά, σαν σερβιέτες και σωθήκαμε»⁹⁰, «Όλη μέρα στο χωράφι. Και να ποτίζεται το χώμα με το αίμα των γυναικών κάθε μήνα. Και μου λέγανε οι φιλενάδες μου, τί να κάνουμε; Τί να κάνουμε;»⁹¹.

Η ύπαιθρος, αποτελούσε μια κοινότητα φτωχών μικρο - γεωργών και κτηνοτρόφων με κοινωνική δομή και συνοχή που διέπεται από τους δικούς της κανόνες, οι οποίοι εάν δεν ακολουθηθούν, κλονίζεται το σύνολο της. Και το φύλο που δε μπορούσε να σπάσει τους κανόνες ήταν οι γυναίκες καθώς ως αποτέλεσμα ήταν η κηλίδωση τόσο της τιμής της ίδιας αλλά και της οικογένειάς της⁹² γεγονός που διαφαίνεται από την αδυναμία συμμετοχής σε κοινωνικές δεξιώσεις όπως είναι τα πανηγύρια χωρίς την επίβλεψη του πατέρα ή του αδερφού μέχρι τη στιγμή του γάμου⁹³: «Πηγαίναμε σε γάμους και πανηγύρια αλλά μόνο εδώ στο χωριό. Κάναμε παρέα μόνο με κορίτσια, και απ' τα αγόρια μόνο με τους γειτόνους. Αλλά και μ' αυτά όχι πολλά πολλά»⁹⁴.

Οι επικρατούσες παραδοσιακές αντιλήψεις που αφορούσαν την υποταγή των γυναικών στο αντρικό, κοινωνικό και πολιτικό κατεστημένο, διαπαιδαγόγησαν τις γυναίκες με τέτοιο τρόπο, ώστε η γυναίκα να δέχεται χωρίς αντίρρηση οποιουδήποτε είδους επιβολή, η οποία επικυρωνόταν με το θεσμό του γάμου. Οι διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ του ανδρόγυνου διέπονται από την « αρχή της ανδρικής υπεροχής » στην οικογένεια αλλά και στην οικογενειακή περιουσία ενώ στη γυναίκα αναγνωριζόταν μόνο το δικαίωμα όσον αφορά την ανατροφή των παιδιών αλλά και πάλι σύμφωνα με

⁸⁶ Κακλαμανάκη Ρ., *Η γυναίκα χτες και σήμερα, Ισονομία, Ισότητα, Αλλά και διαφορετικότητα.*, Αθήνα: Κέδρος, 2007, σ. 230.

⁸⁷ Θεοδωρόπουλος Μ. Ι., « Η γυναίκα του χωριού: γράμματα από το χωριό », ο Αγώνας της Γυναίκας, τχ. 6, 1923.

⁸⁸ Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σ. 29, 35.

⁸⁹ Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης – Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, ό. π., σ. 24.

⁹⁰ Μαρτυρία Τριανταφυλλιάς, Κούρεντα, Γιάννενα, 7/12/2006, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σ. 259.

⁹¹ Μαρτυρία Ευανθίας, Νεοχωρόπουλο, Γιάννενα, 9/7/2006, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σ. 170.

⁹² Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 233.

⁹³ Δαράκη Π., ό. π., σ. 155.

⁹⁴ Μαρτυρία Μαρίας, Χουλιαράδες, Γιάννενα, 24/11/2005, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., σ. 288.

τα θέλω του συζύγου⁹⁵. Παρατηρείται μια υποκριτική στάση της ίδιας της κοινωνίας ως προς τη γυναίκα καθώς από τη μία την εξαίρει λόγω της αναπαραγωγικής της δυνατότητας και από την άλλη δεν της επιτρέπεται να έχει λόγο στην εξέλιξη των παιδιών της⁹⁶.

1.2 Η γυναίκα στο εκπαιδευτικό σύστημα (19^{ος} – 20^{ος} αι.)

ι) Η γυναικεία εκπαίδευση κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αι. (1860-1929)

Η επικρατούσα νοοτροπία για την κοινωνική θέση της γυναίκας επηρέαζε όλους τους τομείς μεταξύ των οποίων και την εκπαίδευση, η οποία ήταν αποτέλεσμα πολλών παραγόντων όπως η θρησκεία, η παράδοση και η αμάθεια, επηρεάζοντας τόσο τον 19^ο αι. όσο και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}. Τα στενά όρια δράσης των γυναικών σε συνδυασμό με τους αυστηρά καθορισμένους ρόλους δεν άφηνε περιθώρια αλλαγών καθώς οποιαδήποτε παρεκτροπή θεωρούνταν ανεπίστρεπτη και επικίνδυνη για τη συνοχή της κοινωνίας.

Το γυναικείο φύλο και κατ' επέκταση οι ρόλοι που αναλάμβανε έπρεπε να είναι σύμφωνα με τη φύση και « τας θεσμοθεσίας της κοινωνίας » ενώ το ανδρικό φύλο ήταν προορισμένο για τα πεδία του δημόσιου βίου και προκειμένου να μπορέσει να ανταποκριθεί επαρκώς σε αυτά έπρεπε να λάβει τα κατάλληλα εφόδια μέσω της εκπαίδευσης⁹⁷. Έτσι, η εκπαίδευση των κοριτσιών περιορίζεται σε οτιδήποτε αφορά τη βελτίωση του εν δυνάμει ρόλου τους ως συζύγου και μητέρας⁹⁸. Οι υπουργικές αποφάσεις ρυθμίζουν και νομοθετικά αυτή την οριοθέτηση της γυναίκας στο χώρο της εκπαίδευσης, εάν αναλογιστεί κανείς ότι η Δημοτική – Μέση και Ανώτερη εκπαίδευση των ανδρών ρυθμίζεται ήδη κατά τα έτη 1834-1837 σε αντίθεση με τη συμμετοχή της γυναίκας στην εκπαιδευτική διαδικασία που περιορίζεται στη Δημοτική εκπαίδευση ενώ όσον αφορά τη Μέση εκπαίδευση, η Πολιτεία μεριμνά κατά τα τέλη του 19^{ου} αι. καθώς μέχρι και το 1893 δεν υπάρχει καμία νομοθετική ρύθμιση παρά την υποβολή

⁹⁵ Κρασσάς Α. , *Σύστημα Αστικού Δικαίου* , τ.4, Οικογενειακών Δίκαιον, Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήναι, 1902.

⁹⁶ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 229-230.

⁹⁷ Δεληγιάννη Β. – Σ. Ζιώγου, *Εκπαίδευση και φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός* , Θεσ/νίκη: Βάνιας, 1999, σ. 73. – Ζωντανός Π., « *Περί ανατροφής των κορασιών και της Δημόσιον εκπαίδευσεως των αρρένων* » , εκδ. Ερμούπολης, 1836, σσ. 146-147.

⁹⁸ Μπακαλάκη Α. & Ελεγκίτου Ε., *Η εκπαίδευση “εις του οίκου” και τα γυναικεία καθήκοντα* , Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1987, σ. 26.

προτάσεων των Υπουργών Παιδείας Ν. Θεοχάρη (το 1840) και Ιάκωβου Ρίζο-Νερουλό (το 1842) για την ίδρυση Ελληνικών Σχολείων Κορασίδων, οι οποίες όμως δεν υλοποιούνται⁹⁹.

Το 1864, καθιερώνεται η υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση και για τα δύο φύλα η οποία βέβαια θεσπίστηκε ήδη με το Διάταγμα 6/18 Φεβρουαρίου του 1834 αλλά λόγω έλλειψης υλικοτεχνικών υποδομών και δασκάλων δε λειτούργησε καθώς θεωρούνταν απαραίτητος ο διαχωρισμός των σχολείων σε θηλέων και αρρένων¹⁰⁰. Έτσι, όπου δεν υπήρχε η ευχέρεια ίδρυσης ξεχωριστών σχολείων¹⁰¹, εφαρμόστηκε η συνεκπαίδευση με τη μέθοδο της αλληλοδιδασκτικής, σύμφωνα με την οποία οι μεγαλύτεροι ηλικιακά μαθητές έκαναν μάθημα με την επίβλεψη του δασκάλου στους αδύναμους και μικρότερους ηλικιακά¹⁰². Η μέθοδος αυτή είχε αναγνωριστεί από το Σύνταγμα του 1823 και καθιερώθηκε σαν επίσημη μέθοδος διδασκαλίας σε όλα τα σχολεία του κράτους το 1830 όπου και εφαρμόστηκε μέχρι και το 1880¹⁰³.

Η εικόνα της εποχής χαρακτηριζόταν από την ύπαρξη 3550 σχολείων όπου στα 1306 φοιτούσαν μόνο αγόρια, στα 681 μόνο κορίτσια ενώ τα υπόλοιπα ήταν μικτά¹⁰⁴. Τα περισσότερα σχολεία θηλέων παρατηρούνται κυρίως στη νησιωτική χώρα – Ναύπλιο, Ύδρα κ.ά - καθώς υπήρξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παροχή εκπαίδευσης στα κορίτσια. Σε αυτό συνέβαλλαν οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν σε αυτή τη γεωγραφική περιοχή λόγω της ανάπτυξης του εμπορίου. Αντίθετα, όσο απομακρύνεται κανείς από τη νησιωτική χώρα ή τις πόλεις της ενδοχώρας, η εικόνα που διαμορφώνεται στην ύπαιθρο είναι τελείως διαφορετική με τα ποσοστά αποχής να είναι υψηλά¹⁰⁵.

Όσον αφορά τη Μέση εκπαίδευση, σύμφωνα με το Διάταγμα του Όθωνος στις 31 Δεκεμβρίου του 1836 απευθύνονταν αποκλειστικά στους άρρενες ενώ περιλάμβανε τη φοίτηση τριών ετών στο Ελληνικό σχολείο και τη φοίτηση τεσσάρων ετών στο

⁹⁹ Δεληγιάννη Β. – Ζιώγου Σ., ό. π., 1999, σσ. 71-72.

¹⁰⁰ Τάκαρη Ντ., *Η γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση*, χ.ο., Αθήνα, 1984, σ. 91.

¹⁰¹ Στην Αθήνα, Κέρκυρα, Σύρο (Ερμούπολη) και αλλού λειτούργησαν ξεχωριστά σχολεία θηλέων. Βλ. Τάκαρη Ντ., ό.π., σσ. 91-92.

¹⁰² Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, είναι μια εκπαιδευτική μέθοδος που ξεκίνησε δειλά - δειλά από το 1820 - με την τύπωση ειδικών εγχειριδίων από τους ιατρό Αθανάσιο Πολίτη και τον Γ. Κλεόβουλο-χωρίς την επιθυμητή ανταπόκριση και εφαρμογή ενώ διαδόθηκε και εφαρμόστηκε ευρύτερα στην Ελλάδα από τον Ι. Καποδίστρια και είχε ισχύ μέχρι το 1880 όπου και απαγορεύτηκε. Βλ. Εγκυκλοπαίδεια ΑΚΜΗ, εκδ. Φάρος, τ.2, Αθήνα, 1987 -Αβδαλή Αθανασία Κ., *Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή της Προπαιδείας*, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορία – Αρχαιολογία της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τ. 23^{ος}, Ιωάννινα, 1993, σ. 6.

¹⁰³ Μπακαλάκη Α.– Ελεγκίτου Ε., *Η εκπαίδευση “εις τα του οίκου” και τα γυναικεία καθήκοντα*, ό.π., σ. 28.

¹⁰⁴ Κίτσου Αγαθή Δ., *Ιστορική Εξέλιξη του θεσμού της συνεκπαίδευσης των δύο φύλων στην Ελλάδα. Παιδαγωγικές Μελέτες και Έρευνες*, Θεσ/νίκη: Οίκος Αδερφών Κυριακίδη Α.Ε, 1993, σ. 17.

¹⁰⁵ Ζιώγα – Καραστεργίου Σ., « Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα », στο: Δεληγιάννη - Κουμτζή Β. - Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. [επιμ.], *Εκπαίδευση και φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, 2η έκδοση, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999, σ. 75 -77. – Λαμπράκη – Παναγού Α., « Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα (1878-1985) », στο: Παπαγεωργίου, Ν., [επιμ.], *Εκπαίδευση και ισότητα ευκαιριών. Παιδαγωγικό υλικό και ισότητα ευκαιριών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Αθήνα, 7-9 Απριλίου 1994), Αθήνα: Υπουργείο προεδρίας της Κυβέρνησης, Γενική γραμματεία ισότητας, 1995, σσ. 87-88.

Γυμνάσιο για την προετοιμασία εισαγωγής στα Πανεπιστήμια¹⁰⁶. Για την περαιτέρω εκπαίδευση των κοριτσιών μετά την υποχρεωτική εκπαίδευση, ιδρύθηκαν τα λεγόμενα Παρθεναγωγεία είτε με ιδιωτική πρωτοβουλία είτε από τους Δήμους, απευθυνόμενα σε συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, αυτή της αστικής - λόγω της ύπαρξής τους σε πόλεις αλλά και των ακριβών διδασκτρων- και δεν είχαν καμία σχέση με τα Ιδρύματα της Μέσης εκπαίδευσης που απευθύνονταν στους άρρενες¹⁰⁷. Όλο αυτό το εγχείρημα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών υποστήριξε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία¹⁰⁸, η οποία στηριζόμενη στο Δημοτικό σχολείο προχώρησε στην ίδρυση του Ανώτερου διτάξιου Παρθεναγωγείου και στη συνέχεια έχοντας ως βάση αυτό προχώρησε στην ίδρυση του τριτάξιου Παρθεναγωγείου δηλαδή του Αρσάκειου¹⁰⁹ ενώ στα τέλη του 19^{ου} αι. άρχισαν να ιδρύονται και τα σχολεία των καλογριών.

Σκοπός αυτών των Ιδρυμάτων ήταν η εκμάθηση των προ- απαιτούμενων εκείνων γνώσεων που αφορούσαν τη στάση και τη συμπεριφορά μιας οικοδέσποινας στοχεύοντας στην καλύτερη δυνατή ανταπόκρισή τους στους εν δυνάμει ρόλους τους¹¹⁰. Το Πρόγραμμα σπουδών περιλαμβάνει φιλολογική και καλλιτεχνική γενική μόρφωση όπως ξένες γλώσσες (γαλλικά), αρχαία ελληνικά, μουσική, οικονομία και εργόχειρα ενώ μαθήματα όπως η Φυσική και η Χημεία ενσωματώνονται στο Πρόγραμμα σπουδών μόλις το 1870¹¹¹. Συγκριτικά με το Πρόγραμμα σπουδών των Δευτεροβάθμιων σχολείων των αγοριών οι ώρες διδασκαλίας των μαθημάτων που συναντώνται και στα Παρθεναγωγεία όπως τα Ελληνικά και τα Μαθηματικά, είναι λιγότερες¹¹². Το περιεχόμενο των μαθημάτων, αλλά και οι διδακτικές ώρες αυτών δίνουν το στίγμα της υποβαθμισμένης γυναικείας εκπαίδευσης και του «διακοσμητικού» της χαρακτήρα καθώς η εκπαίδευση για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα θεωρούνταν ως προέκταση της προίκας.

Παρότι ο αριθμός των σχολείων αυξάνεται, στην ύπαιθρο δεν παρατηρούνται αλλαγές. Η απουσία σχολείων και η ύπαρξη αυτών μόνο σε αστικά κέντρα και κωμοπόλεις είναι η βασική αιτία που στο μεγαλύτερο μέρος του γυναικείου πληθυσμού κυρίως των αγροτικών περιοχών παρατηρείται έλλειψη στοιχειώδους μόρφωσης¹¹³. Ακόμη, στον αργό ρυθμό των εξελίξεων που εκτυλίσσονται στην ύπαιθρο συμβάλλει πέραν της γεωγραφικής απόστασης από τα αστικά κέντρα και το γεγονός ότι στις υπό τουρκικό ζυγό περιοχές διατηρούνται οι τουρκικές δομές και συνήθειες, στις οποίες δεν

¹⁰⁶ Δεληγιάννη Β., Ζιώγου Σ. [επιμ.], *Εκπαίδευση και φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999, σσ. 76-82.

¹⁰⁷ Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν – Γ.Γ.Ν.Γ. , 1986, σ. 68. Διαθέσιμο στο: <https://www.openbook.gr/i-mesi-ekpaideysi-twn-koritsiwn-stin-ellada-1830-1893/>

¹⁰⁸ Η « Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία » ιδρύθηκε το 1836 και η συμβολή της στην εκπαίδευση των κοριτσιών ήταν αξιόπαινη. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Τάκαρη Ντ., ό. π., σ. 84.

¹⁰⁹ Κόττου Λίζα Γ., « Η εκπαίδευση των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα », στο: Φράγκου Ζ. [επιμ.], *« Γύρω από το παιδί »*, Αθήνα, 1930, σ. 361.

¹¹⁰ Δεληγιάννη – Ζιώγου, ό. π., 1999, σσ. 76 – 82.

¹¹¹ Δεληγιάννη – Ζιώγου, ό. π., 1999, σσ. 76 – 82.

¹¹² Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., « Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα », στο: Δεληγιάννη Β. – Ζιώγου Σ. (επιμ.), *Εκπαίδευση και Φύλο: Ιστορική Διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Θεσ/νίκη: Βάνιας, 1999, σσ. 76-82.

¹¹³ Καϊρή Π., « Η Ελληνίς εν τη οικογένεια και τη κοινωνία », *Ελληνίς*, τχ. 3, 1922, σσ. 67-68.

συμπεριλαμβάνονταν η εκπαίδευση των υπόδουλων, πολύ περισσότερο των γυναικών ενώ η μοναδική πρόσβαση στη βασική εκπαίδευση πραγματοποιούνταν υπό την πρωτοβουλία της εκκλησίας και των κατά τόπων κοινοτήτων και Δήμων¹¹⁴. Αλλαγές παρατηρούνται μετά το 1870, όπου το εκπαιδευτικό δίκτυο εξαπλώνεται και στις αγροτικές περιοχές εκτός από τη Δυτική Μακεδονία (η εκπαίδευση εξακολουθεί να αποτελεί υπόθεση των αστικών κέντρων) και ολοκληρώνεται ως προς την οργάνωση των εκπαιδευτικών του κατευθύνσεων συμπεριλαμβάνοντας νηπιαγωγεία, σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας ενώ κάνουν την εμφάνισή τους και εργαστήρια που λειτουργούν ως ένα είδος σχολών¹¹⁵. Η διάρθρωση των σχολείων παγιώνεται στα διτάξια ή τριτάξια νηπιαγωγεία, στα 4τάξια Δημοτικά σχολεία και στις 5τάξιες αρχικά και εξατάξιες στη συνέχεια Αστικές σχολές με την εφαρμογή του συνδυαστικού εκπαιδευτικού συστήματος¹¹⁶. Στην ύπαιθρο, η γυναικεία εκπαίδευση δεν έχει εισχωρήσει στη νοοτροπία της. Μάλιστα, η συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαιδευτική διαδικασία , θεωρείται ως αναγκαίο « κακό » εξαιτίας των κοινωνικών αλλαγών με αποτέλεσμα τη μικρή συμμετοχή σε αυτή¹¹⁷.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ίδρυσης και λειτουργίας σχολείων στην ύπαιθρο της Δ. Μακεδονίας αποτελεί η επαρχία Γρεβενών και Δεσκάτης¹¹⁸. Στη Δεσκάτη, κατά την περίοδο 1881 – 1914 λειτούργησαν, το 1902 δύο Δημοτικά Σχολεία με 180 μαθητές και ένα Παρθεναγωγείο με 85 μαθήτριες, κατά το σχολικό έτος 1910-1911 λειτούργησε στη Δεσκάτη 6τάξια Αστική Σχολή με 122 μαθητές και 22 μαθήτριες και ένα 3τάξιο Νηπιαγωγείο με 133 μαθητές και 50 μαθήτριες ενώ στους υπόλοιπους οικισμούς η Δημοτική Μικτή σχολή δε λειτούργησε ελλείψει διδακτικού προσωπικού ενώ στο Δασοχώρι λειτούργησε 3τάξια Δημοτική Μικτή σχολή με 14 μαθητές και 4 μαθήτριες¹¹⁹. Εάν, κάποιος ενδιαφερόταν να συνεχίσει τη φοίτησή του στο Γυμνάσιο, έπρεπε να μεταβεί σε κάποιες από τις κοντινές μεγάλες πόλεις όπως η Λάρισα, τα Τρίκαλα ακόμη και τα Γιάννενα¹²⁰. Στην επαρχία των Γρεβενών, κατά το 1913 παρατηρείται η λειτουργία 5τάξιου Δημοτικού Σχολείου αρρένων, 3τάξιου Δημοτικού Σχολείου θηλέων, Νηπιαγωγείου αλλά και Γραμματο - διδασκαλείου στη συνοικία Βαρόσι ενώ το έτος 1914 λειτούργησε για πρώτη φορά Ημι - γυμνάσιο με μία μόνο τάξη, την πρώτη ενώ το 1915 προστέθηκε δεύτερη τάξη, το 1916 η τρίτη και η

¹¹⁴ Δαλακούρα Αικ.- Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών 167 Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 47.

¹¹⁵ Δαλακούρα Κ. & Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., ό. π., 2015, σ. 47.

¹¹⁶ Η εκπαίδευση οργανώνεται με βάση την ηλικία των μαθητών/τριών και την κατανομή τους στις αντίστοιχες τάξεις, στις οποίες διδάσκει ένας δάσκαλος/α . Δαλακούρα Κ. & Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., ό. π., 2015, σσ. 48 – 49.

¹¹⁷ Κοντορεπανίδου Γ., *Η διάσταση του φύλου και η παρουσία των γυναικών στην αρθρογραφία των παιδαγωγικών περιοδικών του α 'μισού του 20^{ου} αι.*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Θεσ/νίκη, Α.Π.Θ., 2009, σσ. 136-137.

¹¹⁸ Πριν την απελευθέρωσή της (στις 6/12/1912), υπαγόταν διοικητικώς στην υποδιοίκηση (καζά) της Ελασσόνας και στη διοίκηση (σαντζάκι) των Σερβίων, ενώ στα 1878 υπαγόταν στο σαντζάκι της Θεσσαλίας. Σπανός Κ., « Ιστορικά της Δεσκάτης μια της περιοχής της », στο: Πρακτικά Ιστορικής και Λαογραφικής Ημερίδας Δεσκάτης, Εκδ. Δήμος Δεσκάτης – Εξωραϊστικός Μορφωτικός Όμιλος Δεσκάτης, 26/4/1995, σ. 70.

¹¹⁹ Σπανός Κ., ό. π., σ. 70.

¹²⁰ Παπαντώνης Ευθ., « Η εκπαίδευση στη Δεσκάτη έως το 1960 », στο: Πρακτικά Ιστορικής και Λαογραφικής Ημερίδας Δεσκάτης, Εκδ. Δήμος Δεσκάτης – Εξωραϊστικός Μορφωτικός Όμιλος Δεσκάτης, 26/4/1995, σ. 80.

τέταρτη ενώ μέχρι το 1920 προστέθηκαν και η πέμπτη και έκτη δίνοντας έτσι τη δυνατότητα φοίτησης στην πόλη χωρίς να είναι απαραίτητη η μετακίνηση σε άλλα Γυμνάσια της χώρας¹²¹.

Όσον αφορά τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αντίστοιχη είναι η εικόνα και στην επαρχία της Κοζάνης. Από το 1900, λειτουργεί 6τάξιο Γυμνάσιο. Παρατηρώντας κανείς τα σχήματα του εκπαιδευτικού συστήματος, θα διαπιστώσει ότι η Δ. Μακεδονία ως επαρχία παρουσιάζει διαφορετικό σχήμα εκπαίδευσης σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα όπου μέχρι και το 1929, ισχύει η ύπαρξη δύο σχολείων, του 3τάξιου Ελληνικού και του 4τάξιου Γυμνασίου. Όντως, το ισχύον σχήμα δεν ίσχυε για τις περιοχές που προσαρτήθηκαν το 1912 και μετά¹²².

Ταυτόχρονα, με τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία, εμφανίζονται και τα Διδασκαλεία ως απόρροια αναζήτησης επαγγελματικής διεξόδου. Το πρώτο Παρθεναγωγείο που αναγνωρίστηκε επίσημα από το κράτος και ως Διδασκαλείο ήταν το σχολείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας το 1861, το οποίο δέχονταν υπότροφες μαθήτριες κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων από επαρχιακές κοινότητες και Δήμους¹²³. Οι όροι Παρθεναγωγείο και Διδασκαλείο χρησιμοποιούνται για να χαρακτηρίσουν το ίδιο σχολείο. Μέσω των Διδασκαλείων παρέχονταν Μέση και Επαγγελματική εκπαίδευση στις γυναίκες που προορίζονται ως δασκάλες καθώς αποτελούσε τη μόνη λύση για τα κορίτσια που προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα¹²⁴. Τα κορίτσια της αστικής τάξης που επεδίωκαν μια « διακοσμητική μόρφωση » και οι υποψήφιες δασκάλες φοιτούν στο ίδιο σχολείο με κοινό πρόγραμμα σπουδών κάτι που εν ευθέτω χρόνο θα προκαλέσει αρνητικές εντυπώσεις στους Επιθεωρητές της εποχής ως προς την επάρκεια της παρεχόμενης γνώσης¹²⁵. Η εκπαίδευση της δασκάλας ήταν υποβαθμισμένη έναντι των δασκάλων και σε χρονική διάρκεια αλλά και σε πρόγραμμα σπουδών¹²⁶. Λόγω του τρόπου εκπαίδευσης και του μορφωτικού επιπέδου των διδασκαλισσών, ο κράτος αναγκάζεται να διευθετήσει το ζήτημα. Τον Απρίλιο του 1881, με Διάταγμα καθορίζεται ο σκοπός και τα μαθήματα που πρέπει να διδάσκονται οι υποψήφιες δασκάλες ενώ το 1892 παραχωρείται και στα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία η δυνατότητα εκπαίδευσης διδασκαλισσών¹²⁷.

Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, παρατηρείται ενδιαφέρον για τη Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών κάτι που μαρτυρείται από τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια (1893, 1897, 1902) που προτείνονται όσον αφορά την ίδρυση δημόσιων Παρθεναγωγείων ¹²⁸. Από πλευράς Πολιτείας δεν υπάρχει όμως το αντίστοιχο ενδιαφέρον ως προ τη γυναικεία Μέση

¹²¹ Βήττος Χρ. Δ., « Τα Γρεβενά την πρώτη δεκαετία μετά την Απελευθέρωση ». Διαθέσιμο στο: http://gefiri.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=106:ta-grevena-meta-tin-apeleutherosi&catid=29&Itemid=327

¹²² Μπουνόβας Ι., *Η Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση στην Κοζάνη, 1880 - 1940: το Γυμνάσιο και η Αστική Σχολή Θηλέων*, Διατριβή, Παν/μιο Ιωαννίνων, 1999, σ. 47.

¹²³ Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν – Γ.Γ.Ν.Γ., 1986, σ. 109. Διαθέσιμο στο: <https://www.openbook.gr/i-mesi-ekpaideysi-twn-koritsiwn-stin-ellada-1830-1893/>.

¹²⁴ Δαλακούρα Κ. & Ζιώγου Σ., *ό. π.*, 2015, σσ. 50 – 51.

¹²⁵ Δεληγιάννη Β., Ζιώγου Σ. [επιμ.], *Εκπαίδευση και φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999, σ. 81.

¹²⁶ Δεληγιάννη Β. - Ζιώγου Σ. [επιμ.], *ό. π.*, 1999, σ. 77.

¹²⁷ Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., *ό. π.*, 1986, σ. 166.

¹²⁸ Δεληγιάννη Β. - Ζιώγου Σ., *ό. π.*, 1999, σ. 15.

εκπαίδευση καθώς μέχρι και το 1917 δεν ίδρυσε κανένα δημόσιο σχολείο¹²⁹. Η Μέση εκπαίδευση των γυναικών περιορίζεται κατά κύριο λόγο στην ιδιωτική πρωτοβουλία και προσπάθεια ενώ δεν εξασφάλιζε τη δυνατότητα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο.

Η ολοένα αυξανόμενη απόκτηση του διπλώματος της δασκάλας είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός κοινωνικού και εκπαιδευτικού ζητήματος, το οποίο θα αποτελέσει το εφαλτήριο για τον επαναπροσδιορισμό της γυναικείας εκπαίδευσης και την αναζήτηση νέων δυνατοτήτων¹³⁰. Το 1913, η κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου είχε ως στόχο την προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος στις νέες κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες της περιόδου. Μέσω των νομοσχεδίων του Υπουργού Παιδείας Ι. Τσιριμώκου έθεσαν ως προτεραιότητα την υποχρεωτική εκπαίδευση, την εκπαίδευση των γυναικών και την δημιουργία επαγγελματικής εκπαίδευσης. Όμως, δεν επετεύχθη η ψήφισή τους. Με την πτώση της κυβέρνησης επανήλθαν στην εκπαίδευση οι προηγούμενες μεταρρυθμίσεις. Ως εκ τούτου, η εκπαίδευση των γυναικών ήταν υποβαθμισμένη σε σχέση με αυτή των ανδρών σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης.

Τα πρώτα δημόσια Διδασκαλεία θηλέων ιδρύθηκαν μόλις το 1914 και ανέρχονταν σε επτά¹³¹. Τα ιδρύματα αυτά, διέθεταν κοινά μαθήματα με τα Διδασκαλεία αρρένων, με ορισμένες εξαιρέσεις, όπως το δίκαιο που διδασκόταν μόνο σε άνδρες και τα οικοκυρικά που απευθύνονταν σε γυναίκες¹³². Και ενώ αυτά ίσχυαν για την ανώτερη κοινωνική τάξη του άστου, όσον αφορά τις γυναίκες που ανήκαν στην κατώτερη οικονομικά τάξη και την ύπαιθρο, στράφηκαν σε πρακτικές σχολές, με σκοπό την άσκηση κάποιου επαγγέλματος. Φοιτούσαν σε τμήματα και εργαστήρια που προσέφεραν εξειδίκευση στις οικιακές τέχνες¹³³. Οι εν λόγω πρακτικές σχολές θηλέων εξακολούθησαν να λειτουργούν και κατά τον 20ο αι., ενώ το 1918 κατοχυρώθηκαν ως επαγγελματικά ιδρύματα¹³⁴.

¹²⁹ Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., ό. π., 1986, σ. 354.

¹³⁰ Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., *Διερευνώντας το φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*, Θεσ/νίκη: Βάνιας, 2006, σσ. 76 – 81.

¹³¹ Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., « Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου », στο: Βαρουχάκη Β. - Βατσάκη Α., [επιμ.], *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά συνεδρίου (Αθήνα, 20-24 Ιανουαρίου 2004), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών “Ελευθέριος Βενιζέλος”, 2007, σ. 313.

¹³² Δαλακούρα Αικ.- Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., ό. π., 2015, σσ. 239-240.

¹³³ Δαλακούρα Αικ. & Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., ό. π., 2015, σσ. 63 - 65.

¹³⁴ Δαλακούρα Αικ. & Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., ό. π., 2015, σ. 138.

ii) Η γυναίκα στην εκπαίδευση κατά τον 20^ο αιώνα (1929 – 1950)

Οι εξελίξεις στο εκπαιδευτικό σύστημα έως την Κατοχή

Ολόκληρο τον 19^ο αιώνα η εκπαίδευση των γυναικών αναλαμβάνεται κατά κύριο λόγο με ιδιωτική πρωτοβουλία. Η στοιχειώδης εκπαίδευση παρέχονταν στα λεγόμενα δημοτικά θηλέων ενώ η εύπορη τάξη είχε τη δυνατότητα να φοιτούν σε αμιγή ιδιωτικά αλληλοδιδασκτικά σχολεία, τα επονομαζόμενα Παρθεναγωγεία. Βέβαια, η αγωγή των κοριτσιών δεν διαμορφώνονταν μόνο μέσα από τα Παρθεναγωγεία αλλά και από τα Επαγγελματικά τμήματα και τα Διδασκαλεία, δυνατότητα μόνο για όσα κορίτσια η οικογένειά τους διέθετε την οικονομική δυνατότητα καθώς τα δίδακτρα φοίτησης ήταν πολύ ακριβά. Το πρόγραμμα σπουδών ήταν απλούστερο εν συγκρίσει με το αντίστοιχο των ανδρών και προσαρμοσμένο στην εξέλιξη των έμφυτων στοιχείων των κοριτσιών συνυφασμένα με τους εν δυνάμει ρόλους τους, παρέχοντας γνώσεις σχετιζόμενες με την οικία¹³⁵. Αξιοσημείωτο είναι ότι η πλειονότητα των γυναικών δεν γνώριζε γραφή και ανάγνωση.

Κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα λόγω της μεγάλης ζήτησης ως προς τη φοίτηση για το δίπλωμα διδασκάλων που παρατηρείται από τα κορίτσια ως τη μόνη επαγγελματική διέξοδο και του ολοένα αυξανόμενου αριθμού αυτών έχει ως αποτέλεσμα την δημιουργία εκπαιδευτικού προβλήματος και την ανάγκη αναζήτησης διεξόδου με την Καλλιρόη Παρρέν να τονίζει την ανάγκη ίδρυση Επαγγελματικών Σχολών. Αυτή η νέα συνθήκη που διαμορφώθηκε σε συνδυασμό με την ανάγκη ίδρυσης σχολείων λόγω των συνεπειών της Μικρασιατικής Καταστροφής και του μεγάλου αριθμού εισροής προσφύγων στη χώρα είχε ως αποτέλεσμα την ανάγκη αλλαγών στην Δευτεροβάθμια εκπαίδευση¹³⁶. Αρχίζει έτσι να διαφαίνεται μια αλλαγή όσον αφορά την εκπαιδευτική πολιτική καθώς πλέον αποτελεί ζητούμενο μία εκπαίδευση ισάξια και για τα δύο φύλα¹³⁷. Παρόλα αυτά, οι νέες ρυθμίσεις από πλευράς του κράτους δεν επέφεραν

¹³⁵ Χαρίτος Χ., *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1989, σ. 81. -Μπακαλάκη Α. - Ελεγκίτου Ε. (1987), *Η εκπαίδευση 'εις τα του οίκου' και τα καθήκοντα (1830-1929)*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1989, σ. 26.

¹³⁶ Δημαράς Αλ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε- Τεκμήρια ιστορίας*, τ. Β', Αθήνα: Ερμής, (1973), σσ. 164-165. -Κρητικός Γ., « Ένταξη προσφύγων και σταθερότητα στον ελληνικό χώρο μέσω της εκπαίδευσης (1922-1932) » στο: Βαρουχάκη, Β.- Βατσάκη, Αρ., [επιμ.], *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά συνεδρίου (Αθήνα, 20-24 Ιανουαρίου 2004), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Βενιζέλος", 2007, σσ. 357-358.

¹³⁷ Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., *Διερευνώντας το φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2006, σσ. 143-144.

κάποια ουσιαστική αλλαγή με αποτέλεσμα τη φοίτηση πολλών γυναικών σε δημόσια Ελληνικά Σχολεία αρρένων¹³⁸.

Ο 20^{ος} αιώνας βρίσκει τις γυναίκες αποκλεισμένες από την εκπαιδευτική διαδικασία. Το εκπαιδευτικό σύστημα συνεχίζει να είναι «αφιλόξενο» καθώς απουσιάζει η πολιτική βούληση για τη θεσμοθέτηση δημόσιας δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για τις γυναίκες¹³⁹. Η εικόνα παρουσιάζεται μέσα από την ύπαρξη 23 σχολείων θηλέων έναντι 495 σχολείων αρρένων και 61 Γυμνασίων θηλέων έναντι 130 Γυμνασίων αρρένων¹⁴⁰. Μοναδική νομοθετική ρύθμιση αποτελούσε η καθιέρωση ενιαίου προγράμματος για τα ανώτερα Παρθεναγωγεία, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1893¹⁴¹. Μέχρι και τη μεταρρύθμιση του 1929 στον εκπαιδευτικό χώρο κυριαρχούσαν τα Παρθεναγωγεία, τα οποία απευθύνονταν στην ανώτερη αστική κατά κύριο λόγο τάξη ενώ τα προγράμματα σπουδών τους είναι απλούστερα εν συγκρίσει με τα αντίστοιχα σχολεία αρρένων¹⁴². Οι αλλαγές όμως που παρατηρούνται σε οικονομικό, κοινωνικό αλλά και πνευματικό επίπεδο, δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες για περαιτέρω αλλαγές. Ακόμη, σημαντικό παράγοντα αποτέλεσε και το εκπαιδευτικό κίνημα που παρατηρήθηκε την εν λόγω περίοδο σε Ευρώπη και Αμερική. Έτσι, με τη μεταρρύθμιση του 1929 που αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια ολοκληρωμένης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, με εισηγητή τον Γεώργιο Παπανδρέου, θεσμοθετήθηκε η μикτή φοίτηση στην βασική εκπαίδευση παρά τις αντιστάσεις που βρήκε μέχρι τότε¹⁴³. Παρά ταύτα η Πολιτεία εξακολουθεί να διατηρεί αρνητική στάση ως προς τη συνεκπαίδευση των δύο φύλων κάτι που διαφαίνεται από μέσα από τις νομοθετικές ρυθμίσεις επί του ζητήματος. Έτσι, η συνεκπαίδευση δεν επεκτάθηκε στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση με πρόσχημα τις διαφορετικές εκπαιδευτικές ανάγκες των γυναικών έναντι των ανδρών, καθώς οι γυναίκες είναι προορισμένες από τη φύση να αναλάβουν διαφορετικούς ρόλους¹⁴⁴.

Με τον Ν. 4373/1929 προβλέπεται η αντικατάσταση των Αστικών Σχολείων θηλέων με τα Ανώτερα 4τάξια Παρθεναγωγεία αλλά και η ίδρυση δτάξεων Γυμνασίων θηλέων κατόπιν απολυτηρίου δημοτικού και εξετάσεων εισαγωγής με σκοπό τη δυνατότητα

¹³⁸ Ζιώγου Σ. & Ε. Κελεσίδου, « Οι νομοθετικές ρυθμίσεις για την εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα: κενά και αντινομίες », στο: Δεληγιάννη Β. και Ζιώγου Σ. (επίμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1997, σσ. 146-148.

¹³⁹ Μαραγκουδάκη Ε., « Ο Παράγοντας Φύλο στη Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια Εκπαίδευση: Όψεις συνέχειας και μεταβολής », στο: *Φύλο και Εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα: Προωθώντας Παρεμβάσεις για την Ισότητα των Φύλων στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα*, Έργο: Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών & Παρεμβατικά Προγράμματα για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων, ΕΠΕΑΕΚ II, Αθήνα, ΚΕΘΙ, 2003, σ. 11.

¹⁴⁰ [Ανώνυμο], « Μικρά Νέα », Ελληνίς τχ. 5, 1927, σ. 187.

¹⁴¹ Δαλακούρα Αικ. - Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., *Η εκπαίδευση των γυναικών- Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών 167 Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 71.

¹⁴² Μπακαλάκη Α. και Ε. Ελεγκίτου Ε., ό. π., 1987, σσ. 28, 147-178.

¹⁴³ Λαμπράκη - Παγανού Α., « Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα (1878-1985) », στο: Παπαγεωργίου, Ν. (επιμ.) *Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών*, Πρακτικά Συνεδρίου, Απρίλιος, 1994, Αθήνα: Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, Γενική Γραμματεία Ισότητας, σ. 94. - Ζιώγου Σ. & Κελεσίδου Ε., « Οι νομοθετικές ρυθμίσεις για την εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα κατά τον 20ο αιώνα: κενά και αντινομίες », στο: Δεληγιάννη, Β., -Ζιώγου, Σ. (επιμ.) *Φύλο και Σχολική Πράξη. Συλλογή Εισηγήσεων*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1997 σ. 192.

¹⁴⁴ Κίτσου Α., *Ιστορική εξέλιξη του θεσμού της συνεκπαίδευσης των δύο φύλων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1993, σσ. 65, 67-68, 70-71, 75, 79.

εισόδου τους μετέπειτα στα Πανεπιστήμια¹⁴⁵ καθώς έως τότε το εκπαιδευτικό σύστημα αποτελούνταν από το 4τάξιο δημοτικό και στη μέση βαθμίδα από το 3τάξιο ελληνικό σχολείο και το 4τάξιο γυμνάσιο¹⁴⁶. Με αυτόν τον τρόπο εξομοιώνεται η παροχή Δημοτικής εκπαίδευσης μεταξύ των δύο φύλων ενώ η νομιμοποίηση της συνεκπαίδευσης που ισχύει άτυπα κατά τον 19ο αιώνα, οδηγεί στην άμβλυνση του γυναικείου αναλφαριθμητισμού¹⁴⁷. Έτσι, παρόλο που στα αστικά κέντρα απαγορευόταν η συνεκπαίδευση, στις επαρχίες αποτελούσε επιτακτική ανάγκη προκειμένου να καλυφθούν οι εκπαιδευτικές ανάγκες των κοριτσιών¹⁴⁸. Παρά ταύτα, η διαφοροποίηση στα διδασκόμενα μαθήματα συνεχίζει να υπάρχει καθώς στην περίπτωση των Γυμνασίων μόνο τα κορίτσια διδάσκονται τα μαθήματα της Οικιακής Οικονομίας και της Υγιεινής, διατηρώντας τον έμφυλο διαχωρισμό όπως αυτός εκφράζεται μέσα από τους ρόλους κόρης - συζύγου - μητέρας¹⁴⁹. Βέβαια, τα συγκεκριμένα μαθήματα είχαν προαιρετικό χαρακτήρα έναντι του υποχρεωτικού χαρακτήρα που είχαν τα Παρθεναγωγεία. Τα Παρθεναγωγεία, απ την άλλη, εξακολουθούσαν να απευθύνονται σε γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που ενδιαφέρονταν να συμπληρώσουν την εκπαίδευση τους αλλά όχι να εισαχθούν στην τριτοβάθμια εκπαίδευση καθώς εξακολουθεί να μη θεμελιώνεται στις απόφοιτες το δικαίωμα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο. Ακόμη, με βάση την εισηγητική έκθεση του 1929, ιδρύθηκαν κατώτερα οικοκυρικά σχολεία θηλέων για τα κορίτσια στην ύπαιθρο στα οποία φοιτούσαν μετά το Δημοτικό και προετοιμάζονταν για τις βιοτεχνικές και γεωργικές εργασίες του τόπου τους¹⁵⁰.

Οι παρεχόμενες γνώσεις των κοριτσιών, έχουν ταυτιστεί με το ρόλο τους στην κοινωνία. Έτσι, οι γνώσεις που πρέπει να κατακτήσουν είναι αυτές της υγιεινής, της οικιακής οικονομίας, βρεφοκομίας, της παιδαγωγικής ώστε να μπορέσουν να εκπληρώσουν στο μέγιστο βαθμό τον προορισμό τους. Η έως τότε παροχή της εκπαίδευσης με γνώμονα τον κοινωνικό – οικονομικό υπόβαθρο των ανδρών - γυναικών και η απαγόρευση από τον ένα τύπο σχολείου στον άλλον λόγω της διάρθρωσης των εκπαιδευτικών προγραμμάτων είχε ως αποτέλεσμα την αναπαραγωγή κοινωνικών και έμφυλων διακρίσεων στη δομή της ελληνικής κοινωνίας¹⁵¹. Ακόμη, η

¹⁴⁵ Ν. 4373/1929, « Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μ. εκπαιδεύσεως », ΦΕΚ., αρ. 297, 20/8/1929.

¹⁴⁶ Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998) : εξαρτημένη ανάπτυξη* , εκδ. Αθήνα: Gunenberg, 2006, σ. 10. -Τερζής, Ν. Π., [επιμ.], *Μελέτη της εκπαίδευσης του Νεοελληνισμού: Πριν από το κράτος, έξω από το κράτος, στο κράτος* , Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2010, σ. 321.

¹⁴⁷ Λαμπράκη - Παγανού Α., « Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα (1878-1985) », στο: Παπαγεωργίου Ν. (επιμ.) *Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών* , Πρακτικά Συνεδρίου, Απρίλιος 1994, Αθήνα: Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, Γενική Γραμματεία Ισότητας, 1995, σ. 95.

¹⁴⁸ Λαμπράκη - Παγανού, Α., ό. π., 1995, σσ. 93-97.

¹⁴⁹ Ζιώγου - Καραστεργίου, Σ.: « Προ των προπολαίων: η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα », στο: Δελιγιάννη Β. - Σ. Ζιώγου, *Εκπαίδευση και Φύλο* , Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993, σ. 195.

¹⁵⁰ Μπακαλάκη Α. – Ελεγκίτου Ε., ό. π., 1987, σ. 185.

¹⁵¹ Νούτσος Χ., *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)* , Αθήνα: Θεμέλιο, 1979, σσ. 222-223. -Δημαράς Α., « Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου », στο: Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ.-Χατζήωσήφ Χρ., [επιμ.], *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* , Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 26-27.

καθιέρωση εξετάσεων για την είσοδο στο Πανεπιστήμιο έθεταν προσκόμματα στην περαιτέρω φοίτηση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων¹⁵².

Το 1933, με την εκ νέου ανάληψη της εξουσίας από συντηρητικότερους πολιτικούς πραγματοποιήθηκαν νέες νομοθετικές ρυθμίσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα. Σύμφωνα με τον ν. 5802/1933 καθορίστηκε η ίδρυση 3ταξίων Αστικών σχολείων -στα οποία το 1937 προστέθηκαν δύο ακόμη τάξεις- και την κατάργηση των 5τάξιων Διδασκαλείων¹⁵³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, αποτελεί το Χαροκόπειο Διδασκαλείο που το 1934 μετατρέπεται σε Ανωτέρα Οικοκυρική Σχολή¹⁵⁴.

Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις παρά το γεγονός ότι εμπεριέχουν στο πρόγραμμά τους τροποποιητικές θέσεις για τη γυναικεία εκπαίδευση, παρά ταύτα ό,τι πραγματώνεται έχει αφορούσαν τα αστικά σχολεία κατά κύριο λόγο. Αντίκτυπο το άστυ. Ακόμη και η μεταρρύθμιση του 1929 έθεσε τις βάσεις του αστικού σχολείου. Η εκπαίδευση της ελληνικής υπαίθρου έχρηζε διευθετήσεων, γεγονός που είχε επισημάνει και ο Γ. Παπανδρέου υποστηρίζοντας την επέκταση του Δημοτικού σχολείου σε όλη την υπαίθρο και την στελέχωσή του με διδακτικό προσωπικό με σκοπό την επίτευξη μιας λαϊκής παιδείας στην οποία θα συμμετείχε ο αγρότης, ο τεχνίτης και ο εργάτης¹⁵⁵. Παρόλα αυτά, οι θέσεις του δεν εισακούστηκαν. Η μεταρρύθμιση θα ανασταλεί αφού θα επιβληθεί δικτατορικό καθεστώς στη χώρα τον Αύγουστο του 1936 μεταβάλλοντας το εκπαιδευτικό σύστημα που είχε διαμορφωθεί από το 1929.

Κατά την περίοδο της δικτατορίας του Ι. Μεταξά συντελούνται για άλλη μια φορά αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα όπου με τον Ν. 770/1937 αποκλείονται από τα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία ενώ η μεικτή εκπαίδευση απαγορεύεται στη Μέση εκπαίδευση¹⁵⁶. Ακόμη, ιδρύθηκε ο Οργανισμός Έκδοσης Διδακτικών βιβλίων μέσω του οποίου το κράτος επόπτευε τη συγγραφή και κατ' επέκταση το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων¹⁵⁷. Οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν ενίσχυαν για άλλη μια φορά τον αποκλεισμό των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων καθώς στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση λειτούργησε το 4τάξιο δημοτικό και το «Ανώτερο Δημοτικό», διάρκειας δύο ετών¹⁵⁸.

Στη Μέση εκπαίδευση από την άλλη, τα Γυμνάσια και τα Πρακτικά σχολεία αρρένων και θηλέων έγιναν 8τάξια ενώ η εγγραφή τους από τις γυναίκες πραγματοποιούνταν κατόπιν της ολοκλήρωσης του 4ετούς Δημοτικού ενώ τα Αστικά σχολεία αρρένων και θηλέων ήταν 4ταξια ή 5τάξια. Η εγγραφή γινόταν με ενδεικτικό Δ' τάξης του Δημοτικού και επιτυχείς εξετάσεις ή απολυτήριο Δημοτικού και επιτυχείς κατατακτήριες εξετάσεις

¹⁵² Νούτσος Χ., ό. π., σσ. 223, 225.

¹⁵³ Αγγελή Αγγ.,., *Η εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα από το 1929 έως το 1985: συζήτηση – προτάσεις – νομοθετικές ρυθμίσεις*, Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2008, σ. 40.

¹⁵⁴ Ν. 6205, 25/7/1934 « Περὶ μετατροπῆς εἰς Ανωτέραν Οικοκυρικήν Σχολήν του Διδασκαλείου Οικοκυρικής Εκπαιδεύσεως », στο: Αγγελή Αγγ., ό. π., σ. 41.

¹⁵⁵ Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999, σ. 87-88.

¹⁵⁶ Αγγελή Α., ό. π., 2008, , σσ. 46-47.

¹⁵⁷ Δημαράς Α., ό. π., 1973, σσ. 185-186.

¹⁵⁸ Μπουζάκης Σ., *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998): εξαρτημένη ανάπτυξη*, 5η έκδοση, Αθήνα: Gutenberg, 2006, σ. 108.

στη Γ' τάξη τους. Ακόμη, οι κάτοχοι απολυτηρίου Αστικού σχολείου είχαν τη δυνατότητα εγγραφής στην Δ' τάξη των Γυμνασίων ή των Πρακτικών Λυκείων¹⁵⁹. Στο πρόγραμμα θηλέων του 1937, τα διδασκόμενα μαθήματα ήταν Παιδαγωγικά, Φιλοσοφικά, Ψυχολογία, Υγιεινή και Σωματολογία, Μουσική, κ.ά. ενώ το μάθημα της Πολιτικής Αγωγής δε διδασκόταν στα κορίτσια με το επιχείρημα ότι δεν συνάδει με τη γυναικεία φύση ενώ το μάθημα της Οικοκυρικής έγινε υποχρεωτικό¹⁶⁰. Οι αλλαγές αυτές δείχνουν ότι η εκπαιδευτική πολιτική αυτής της περιόδου ακολουθεί τις αντιλήψεις της προ-αστικής ιδεολογίας σχετικά με το ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία.¹⁶¹ Ακόμη, δόθηκε έμφαση στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες που είχαν ιδρυθεί με Νόμο το 1933, και προβλεπόταν διετής φοίτησης κατόπιν αποφοίτων εξεταζίου Γυμνασίου ή Πρακτικού Λυκείου κατόπιν εισαγωγικών εξετάσεων. Έτσι, η εκπαίδευση των δασκάλων ήταν αρτιότερη έναντι της εκπαίδευσης που παρείχαν τα Διδασκαλεία¹⁶². Βέβαια η εγγραφή είχε ως κριτήριο το φύλο. Ο αριθμός που καθορίζονταν για τις γυναίκες ήταν 15 σε σύνολο 40 ατόμων¹⁶³. Κατ' εξαίρεση, δινόταν η δυνατότητα στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία να λειτουργήσει μία-δύο Ακαδημίες, μόνο θηλέων¹⁶⁴. Μέχρι και το 1941, είχε επεκταθεί η ίδρυσή τους και σε επαρχιακές πόλεις όπως στη Φλώρινα, στην Αλεξανδρούπολη, στην Τρίπολη κ.λ.π.¹⁶⁵ Το 1938, συγκροτήθηκε επιτροπή με επικεφαλής τον Μανώλη Τριανταφυλλίδη, έχοντας ως σκοπό τη σύνταξη μιας γραμματικής στη δημοτική γλώσσα. Βέβαια, ανάλογη προσπάθεια απλούστευσης της γραφής έγινε το 1931 επί Γ. Παπανδρέου στο τότε πλαίσιο της μεταρρύθμισης, χωρίς ωστόσο επιτυχία¹⁶⁶.

Το 1939, για άλλη μια φορά με βάσει των Νόμων « Περί Αστικών σχολείων αμφοτέρων των φύλων » και « Περί των σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης » πραγματοποιούνται τροποποιήσεις στη δομή των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης ενώ η συνεκπαίδευση απαγορεύεται και πάλι¹⁶⁷. Μετά τον αναγκαστικό Νόμο 1849/1939 που αφορούσε τη Μέση εκπαίδευση , στη φοίτηση συγκαταλέγεται η παράλληλη λειτουργία τεσσάρων τάξεων – των δύο τελευταίων του Δημοτικού και των δύο πρώτων του Γυμνασίου – με κοινό πρόγραμμα. Η λειτουργία του Γυμνασίου άλλαξε σχήμα και από 8τάξιο , χωρισμένο σε δύο κύκλους (κατώτερο 5τάξιο και ανώτερο 3τάξιο) μετεβλήθη σε 6τάξιο κύκλο το Γυμνάσιο και 2τάξιο το Λύκειο ενώ απαγορεύτηκε και η συνεκπαίδευση θηλέων - αρρένων στα Γυμνάσια και Λύκεια, με

¹⁵⁹ Α.Ν. 770/3 Ιουλίου 1937, « *Περί των σχολείων της Μέσης Εκπαιδευσεως* », άρθρο 4, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. 263, 13/7/1937, τ. Α'.

¹⁶⁰ Β.Δ./25/1/ 1937, « *Περί τροποποιήσεως του Αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του Γυμνασίου ως προς τα Γυμνάσια θηλέων* », άρθρο 1, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. 24, τχ. Α'.

¹⁶¹ Δαλακούρα Αικ. & Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., ό. π., 2015, σσ. 141-142.

¹⁶² Ευαγγελόπουλος Σπ., *Ελληνική Εκπαίδευση*, τ. Β', Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998, σσ. 198-199.

¹⁶³ Κάτσικας Χ. & Θεριανός Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης: από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Αθήνα: Σαββάλας, 2007, σ. 132.

¹⁶⁴ ¹⁶⁴ Κάτσικας Χ. & Θεριανός Κ., ό. π., σ. 132.

¹⁶⁵ Ν. 6322/1934, « *Περί τροποποιήσεως του νόμου 5802 "Περί Παιδαγωγικών Ακαδημιών"* », Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. 348, 12/10/1934, τχ. Α'.

¹⁶⁶ Φωτεινός Δ., « *Η εκπαίδευση κατά τις δεκαετίες 1940-1950: Μαζί με την πάλη για την ελευθερία και τη δημοκρατία, το αίτημα για εκπαίδευση* », στο: Πρακτικά Ημερίδας 19/ 10/2013, Σπύρος Χρ. Καρύδης (επιμ.), *Τομές στην Ελληνική Εκπαίδευση: Τα χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής*, 2ο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Αθηνών, Αθήνα, 2015, σ. 26.

¹⁶⁷ Ζιώγου- Καραστεργίου Σ., ό. π., 2006, σ. 206.

τα Λύκεια να λειτουργούν μόνο ως κρατικά¹⁶⁸. Η εγγραφή στο Γυμνάσιο γινόταν με απολυτήριο από το 4τάξιο Δημοτικό και επιτυχείς εξετάσεις, ενώ στο Λύκειο, που περιλάμβανε δύο τμήματα (κλασικό και πρακτικό) με απολυτήριο δτάξιου Γυμνασίου και επιτυχείς εξετάσεις¹⁶⁹. Οι αλλαγές που πραγματοποιούνται στο εκπαιδευτικό σύστημα ευνοούν μόνο μια μικρή μερίδα πληθυσμού, της ανώτερης κοινωνικής τάξης ενώ οι προερχόμενοι από την ύπαιθρο και δη οι γυναίκες δε μπορούν να εισαχθούν τόσο στις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού όσο και μετέπειτα στο Γυμνάσιο καθώς οι γνώσεις τους δε τους το επιτρέπουν.

Οι αλλαγές αυτές αντικατοπτρίζονται στο σύνολο της μαθητικής συμμετοχής και διαρροής. Περίπου το 1/3 των αρχικώς εγγεγραμμένων μαθητών κατόρθωναν να τελειώσουν το Δημοτικό σχολείο, ενώ από τους αποφοίτους του Δημοτικού περίπου τα 2/3 κατόρθωναν να εισαχθούν, με εισιτήριες εξετάσεις, στο Γυμνάσιο¹⁷⁰. Χαρακτηριστικά με τον Α.Ν 1800/1939 ιδρύεται 3τάξιο «Αστικό Σχολείο Γεωργικής Κατευθύνσεως» στην επαρχία Δεσκάτης, η λειτουργία του οποίου συνεχίστηκε έως το 1940-1941 ενώ επί Κατοχής άλλαξε πάλι σχήμα¹⁷¹. Το σχολικό έτος 1939-1940 λειτούργησε μόνο η Α΄ τάξη με 30 μαθητές εκ των οποίων οι 8 ήταν κορίτσια¹⁷². Η ίδρυση αυτών των ιδρυμάτων στις αγροτικές περιοχές φαίνεται πως αποσκοπούσαν στην διατήρηση του πληθυσμού των περιοχών λόγω της ύπαρξης μειονοτήτων κυρίως στις περιοχές της Β. Ελλάδας¹⁷³.

Παρατηρώντας κανείς τις αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα έως και το 1940 διαπιστώνει ότι τόσο η Στοιχειώδης Εκπαίδευση αλλά κυρίως η Μέση Εκπαίδευση, χαρακτηρίζεται από ανομοιομορφία του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των σχολείων καθώς συνυπάρχουν ταυτόχρονα ποικίλοι τύποι σχολείων (τα δτάξια Γυμνάσια βάσει της μεταρρύθμισης του 1929 με τα 8ταξια Γυμνάσια βάσει της μεταρρύθμισης του 1939) και διαφορετικοί τρόποι εισαγωγής ταυτοχρόνως ενώ όσον αφορά τη γυναικεία εκπαίδευση οι μεταρρυθμίσεις είναι ελάχιστες και υποβαθμισμένες.

Η εκπαίδευση στην Κατεχόμενη Ελλάδα έως και τον Εμφύλιο (1940 -1949)

Με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η χώρα θα υποδουλωθεί από τους Ιταλούς και τους Γερμανούς. Όλοι οι τομείς περνούν στη διοίκηση των κατακτητών με αντίκτυπο και στον τομέα της εκπαίδευσης. Με την έναρξη του πολέμου κάθε

¹⁶⁸ Ευαγγελόπουλος Σπ., ό. π., 1998, σ. 115.

¹⁶⁹ Α.Ν. 1849/26 -6- 1939, « *Περί των σχολείων Μέσης Εκπαιδεύσεως* », άρθρο 1, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. 300, 25/7/1941, τ. Α΄.

¹⁷⁰ Φωτεινός Δ., ό. π., 2015, σ. 20.

¹⁷¹ Παπαντώνης Ευθ., « Η εκπαίδευση στη Δεσκάτη έως το 1960 », στο: Πρακτικά Ιστορικής και Λαογραφικής Ημερίδας Δεσκάτης, Εκδ. Δήμος Δεσκάτης – Εξωραϊστικός Μορφωτικός Όμιλος Δεσκάτης, 26/4/1995, σ. 88.

¹⁷² Παπαντώνης Ευθ., ό.π., σ. 87.

¹⁷³ Καλεράντε Ευαγγ., « Η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου της Δικτατορίας, 1936-1940 », στο: Μπουζάκης Σ. (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης: Όψεις και Απόψεις*, τ. 2, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-2010), Αθήνα: Gutenberg, 2011, σ. 191.

εκπαιδευτική διαδικασία είχε ακυρωθεί καθώς δόθηκε εντολή διακοπής των μαθημάτων. Λόγω όμως των συνθηκών που επικρατούσαν και της δυσκολίας επικοινωνίας των επαρχιακών δικτύων με την πρωτεύουσα κάποια σχολεία στην ύπαιθρο λειτούργησαν τα πρώτα έτη. Στη Δεσκάτη κατά τα έτη 1940-1941 και 1941-1942 στο Αστικό Σχολείο λειτουργούν οι Α' – Β' τάξη, στις οποίες εγγράφηκαν 43 παιδιά εκ των οποίων τα 16 κορίτσια (προήχθησαν και τα 11) και Α'-Β'-Γ' τάξη αντίστοιχα όπου γράφτηκαν 38 παιδιά εκ των οποίων τα 18 κορίτσια (προήχθησαν τα 8) ενώ τα επόμενα έτη έως το 1945 δεν υπάρχουν καθόλου στοιχεία λειτουργίας του σχολείου¹⁷⁴. Αντίστοιχη είναι η εικόνα και στα Ιωάννινα όπου η Ζωσιμαία Σχολή λειτούργησε μόλις 3 μήνες κατά το έτος 1940-1941, 6 μήνες κατά το 1941-1942, 4 μήνες το 1942-1943 και 3 μήνες το 1943-1944. Στο σύνολο όμως των σχολείων στις κατεχόμενες περιοχές της χώρας , η εκπαίδευση έπαψε να λειτουργεί ή υπολειπομένη¹⁷⁵.

Στη διακοπή φοίτησής συνηγόρησε το γεγονός των καταστροφών των εκπαιδευτικών εγκαταστάσεων λόγω των βομβαρδισμών και των επιτάξεων από πλευράς των κατακτητών σε κάθε πέρασμά τους από πόλεις και χωριά. Αποτέλεσμα ήταν η μερική ή ολική διακοπή της φοίτησής τους εφόσον οι κτηριακές εγκαταστάσεις δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις για παροχή ασφαλών συνθηκών διενέργειας των μαθημάτων ενώ καθ' όλη την περίοδο της κατοχής περίπου 600.000 παιδιά δεν φοίτησαν καθόλου¹⁷⁶. Ακόμη, σημαντικό ρόλο έπαιξε και το επισιτιστικό πρόβλημα. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Γραμματείας Τύπου και Τουρισμού, κατά τον χειμώνα του 1941- 1942 πέθαναν 60.000 ενώ άλλες 13.000 αντιμετώπισαν σοβαρά προβλήματα υγείας¹⁷⁷.

Όσον αφορά το εκπαιδευτικό σύστημα από άποψη δομής και Προγραμμάτων Σπουδών συνεχίστηκε ως έχει και κατά τη διάρκεια της Κατοχής με μικρές αλλαγές μεταξύ των οποίων η αντικατάσταση των δτάξιων Γυμνασίων σε δτάξια, η αντικατάσταση της διδασκαλίας ξένης γλώσσας (γαλλικά) με τα ιταλικά ή γερμανικά στην ηπειρωτική χώρα και τη μείωση των ωρών διδασκαλίας των υπαρχόντων μαθημάτων εξαιτίας των συνθηκών που επικρατούσαν στη χώρα¹⁷⁸ ενώ η διδασκαλία των σχολείων εξαρτιόταν από τους ίδιους τους δασκάλους εάν αναλογιστεί κανείς τον φόβο διώξεων λόγω συμμετοχής σε κάποια αντιστασιακή οργάνωση και μεταθέσεων στο άστυ λόγω έλλειψης εκπαιδευτικού προσωπικού¹⁷⁹.

Στις περιοχές της « Ελεύθερης Ελλάδας » μεταξύ άλλων σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι αντιστασιακές οργανώσεις και δη το ΕΑΜ, η ΕΠΟΝ, η ΠΕΕΑ (γνωστή ως Κυβέρνηση του Βουνού) και σε μικρότερο βαθμό ο ΕΔΕΣ¹⁸⁰. Από τις αρχές του 1943 το εκπαιδευτικό προσωπικό αλλά και γυναίκες οργανωμένες ή μη της

¹⁷⁴ Παπαντώνης Ευθ., ό. π., σ. 87.

¹⁷⁵ Δημαράς Αλ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το « ανακοπτόμενο άλμα ».* Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000 , Αθήνα: Μεταίχμιο, 2013, σ. 207. - Μπουζάκης Σπ., ό.π., 2006, σ. 109.

¹⁷⁶ Σακελλαρίου Χ., *Η παιδεία στην Αντίσταση* , Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2003, σσ. 37-38.

¹⁷⁷ Σακελλαρίου Χ., ό. π., 2003, σ. 44.

¹⁷⁸ Ευαγγελόπουλος, ό. π., σ. 115.

¹⁷⁹ Καλαντζής Κ., *Η παιδεία εν Ελλάδι 1935-1951* , Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2002, σ. 102.

¹⁸⁰ Πυρομάγλου Κ., *Η Εθνική Αντίσταση, ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ. Κριτική εισαγωγή εις την διαμόρφωσίν της* , Αθήνα: Δωδώνη, 1975, σ. 326.

υπαίθρου οργανώθηκαν προκειμένου να συνεισφέρουν. Πρώτο τους μέλημα ήταν τα παιδιά. Έτσι, ίδρυσαν παιδικούς σταθμούς σε άστυ και ύπαιθρο με στόχο απ' τη μια την παροχή ένδυσης και τροφής καθώς μοίραζαν παιδικά συσσίτια, με τα οποία ζούσαν ολόκληρες οικογένειες και απ' την άλλη την εξασφάλιση διδακτικού προσωπικού¹⁸¹. Τον ρόλο του εκπαιδευτικού αναλάμβαναν να φέρουν εις πέρας επονίτες και επονίτισσες.

Σταθμός στην εκπαίδευση αποτέλεσε η συγκρότηση του « Σχεδίου Λαϊκής Παιδείας ». Εκπαιδευτικοί τόσο από τους κόλπους του ΕΑΜ όσο και της ΕΠΟΝ σύμφωνα με τις επικρατούσες συνθήκες κατέθεσαν ένα υπόμνημα στη Γραμματεία της Παιδείας και των Θρησκευμάτων της ΠΕΕΑ, το οποίο ανακοινώθηκε κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής του Εθνικού Συμβουλίου στις Κορυτσάδες Ευρυτανίας τον Μάιο του 1944 με εισηγητή τον Π. Κόκκαλη¹⁸². Προκειμένου να συντάξουν το υπόμνημα έπρεπε να λάβουν υπόψιν μια σειρά από παράγοντες όπως ποια χωριά δεν είχαν ποτέ σχολείο ή δάσκαλο, πόσοι μαθητές φοιτούν τη συγκεκριμένη περίοδο και πόσοι φοιτούσαν πριν, την ύπαρξη ή μη μαθητικού συσσιτίου¹⁸³. Σύμφωνα με το Σχέδιο, απαιτούνταν μια παιδεία ίση για όλους και για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο η εκπαίδευση θα πρέπει να έχει ενιαία μορφή. Έτσι, μεταξύ άλλων, προβλεπόταν η διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος με το εξής σχήμα: προσχολική αγωγή για τις ηλικίες 0-6 ετών, πρωτοβάθμια εκπαίδευση για τις ηλικίες 7-14 ετών, η δευτεροβάθμια εκπαίδευση για τις ηλικίες 15-18 ετών και τέλος η τριτοβάθμια για τις ηλικίες 19-22 ετών¹⁸⁴.

Μεγάλη προσπάθεια κατέβαλαν ώστε να πείσουν τους γονείς για την αναγκαιότητα φοίτησης των παιδιών καθώς τα παιδιά στην ύπαιθρο ανεξαρτήτως φύλου ασχολούνταν με τις εξωτερικές εργασίες της οικίας καθώς η ανάγκη βοήθειας της οικογένειας ήταν μεγάλη « Στο σχολείο πήγα πολύ λίγο. Είχαμε και στο κάτω και στο πάνω χωριό. Δε μ'έστειλε η μάνα. Με είχε να φυλάω τα πρόβατα και την αδερφή μου τα γίδια »¹⁸⁵. Ιδιαίτερη έμφαση, δόθηκε στους νέους προκειμένου να αμβλυνθεί το φαινόμενο της διαρροής και κατ' επέκταση του αναλφαριθμητισμού που μαστίγζε την ύπαιθρο. Η ΕΠΟΝ προχώρησε στη δημιουργία Λεσχών για παιδιά και για κορίτσια. Πρόκειται στην ουσία για χώρους συγκέντρωσης παιδιών και νέων με απώτερο σκοπό τόσο τη ψυχαγωγία όσο και την ηθική τους ανύψωση¹⁸⁶. Στο σύνολό τους ήταν μικτές αλλά υπήρχαν και θηλέων για τη προώθηση των επονιτισσών στο πλαίσιο της πρακτικής μόρφωσης όπου θα συγκεντρώνονταν και θα μάθαιναν ραπτική και κοπτική αλλά ταυτοχρόνως θα αποτελούσε και χώρο αναψυχής και επικοινωνίας¹⁸⁷. Μάλιστα, όσον αφορά τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, μετατρέπεται σε 4ετής, η οποία δε θα παρείχε μόνο τεχνική γνώση αλλά και επιστημονική σε διαφορετικούς τύπους

¹⁸¹ Τζήκα Δ., *Αριστερά και Εκπαίδευση 1941-1949: Θεωρητικές απόψεις και εκπαιδευτική δράση*, Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2011, σ. 197

¹⁸² Μπουζάκης, ό. π., σ. 92

¹⁸³ Ιμβριώτη Ρ., « Η Λαϊκή Παιδεία », Ελεύθερα Γράμματα, Περιοδικό της ζωντανής σκέψης, τχ. 22, 5/10/1945.

¹⁸⁴ Δημαράς Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., τ. Β', 1998, σ. 207.

¹⁸⁵ Μαρτυρία Λαμπρινής, Πλατανούσα, Γιάννενα, 15/11/2004, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., *Αυτές που γίναν ένα ε τη γη. Εξήντα οχτώ Η πειρώτισσες διηγούνται τη ζωή τους*, Αθήνα: Δωδώνη, 2007, σ. 35.

¹⁸⁶ Ανταίος Π., *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1977, τ. Α2, σ. 483.

¹⁸⁷ Εφ. Αγώνας, « Η στήλη του κοριτσιού. Πώς θα καλυτερέψουμε τη ζωή στο χωριό μας. Η λέσχη μας », Όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου ΕΠΟΝ Ευρυτανίας, φ. 5, 7/12/1943.

σχολείων (αγροτικά, βιοτεχνικά και κλασικά) αναλόγως των ενδιαφερόντων των μαθητών και τον τόπο διαμονής τους¹⁸⁸.

Ακόμη, έγινε προσπάθεια ίδρυσης Σχολών Αναλφάβητων για παιδιά άνω των δεκαπέντε ετών καθώς και ενηλίκων¹⁸⁹. Για τα μαθήματα χρησιμοποιούσαν εφημερίδες ή βιβλία γενικού ενδιαφέροντος. Τέτοιες σχολές παρατηρούνται στις περισσότερες περιοχές της « Ελεύθερης Ελλάδας » μεταξύ των οποίων, στην Πελοπόννησο (Αμαλιάδα, Μολάους, Κορινθία, Ναύπλιο, Γορτυνία κ.ά.)¹⁹⁰, στη Θεσσαλία καθώς και στην Καστοριά, στα Γρεβενά και στα Χάσια¹⁹¹. Κατά κύριο λόγο ήταν μικτές, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων υπήρξαν και θηλέων λόγω της επικρατούσας νοοτροπίας στην ύπαιθρο για τη μη συνύπαρξη των δυο φύλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σχολή θηλέων στην Ηλεία¹⁹². Ακόμη, στην ύπαιθρο δημιουργήθηκαν και Επιμορφωτικά σχολεία στις επονίτικες Λέσχες που περιλάμβαναν κατά κύριο λόγο πρακτικές ειδικότητες (κοπτικής, νοσηλευτικής, ραπτικής, γεωργικής, οικοκυρικής κ.ά.) για τους νέους και νέες που δε μπορούσαν να φοιτήσουν στη Δευτεροβάθμια. Τέτοια σχολεία/τμήματα ιδρύθηκαν στη Θεσσαλία (στον Αλμυρό, στο Αλμαράρ (κάμπος Λάρισας)) και σε άλλες περιοχές¹⁹³.

Επιπρόσθετα, οργανώθηκαν τα « Παιδαγωγικά Φροντιστήρια », σκοπός των οποίων ήταν η παιδαγωγική κατάρτιση των δασκάλων. Στα Π. Φροντιστήρια συμμετείχαν μέλη της ΕΠΟΝ που δίδασκαν στα σχολεία χωρίς όμως να διαθέτουν παιδαγωγική κατάρτιση αλλά και απόφοιτοι Γυμνασίου που ενδιαφερόταν να τοποθετηθούν ως δάσκαλοι¹⁹⁴. Τα πρώτα που ιδρύθηκαν ήταν αυτό με έδρα το Καρπενήσι και αυτό με έδρα την Τύρνα Θεσσαλίας, το οποίο ξεκίνησε τη λειτουργία του με 85 σπουδαστές και σπουδάστριες (64 αγόρια και 21 κορίτσια) ενώ μέχρι το τέλος συμμετείχαν 107 στο σύνολο¹⁹⁵. Το Παιδαγωγικό Φροντιστήριο Καρπενησίου λειτούργησε από τις 16 Ιουλίου έως τέλη Αυγούστου του 1944 ενώ της Τύρνας από τις 15 Ιουλίου ως τις 10 Οκτωβρίου του 1944¹⁹⁶. Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν Νεοελληνική Κοινωνική και Πολιτική Ιστορία, Παιδαγωγική και Ψυχολογία, Πολιτική Οικονομία, Εκπαιδευτική Πολιτική, Νεοελληνική Λογοτεχνία, Μουσική και Υγιεινή¹⁹⁷. Τα μαθήματα διεξάγονταν το πρωί ενώ το απόγευμα εφάρμοζαν ο,τι μάθαιναν στα

¹⁸⁸ Κάτσικας Χ.- Θεριανός Κ., ό. π., 2007, σσ. 147-148.

¹⁸⁹ Γεωργιάδης Γ., *Η νεολαία μας χτίζει το μέλλον της*, Αθήνα: Νέα Γενιά, 1945, σ. 11.

¹⁹⁰ Αρχείο ΕΠΟΝ, « Ημερολόγιο δράσης της ΕΠΟΝ Πελοποννήσου από την πρώτη της συνδιάσκεψη (Σεπτέμβριος του 1943) ως τη δεύτερη (Μάης του 1944) », Α. Κεντρικό Συμβούλιο και Τοπικές Οργανώσεις ΕΠΟΝ, φακ.11, [1944], ΑΣΚΙ.

¹⁹¹ Αρχείο ΕΠΟΝ, « ΕΠΟΝ Συμβούλιο Περιοχής Πελοποννήσου 23/2/43- 23/2/44 », , φακ. 11, 1944, ΑΣΚΙ. – Αρχείο ΕΠΟΝ, « Λίγα λόγια για το ιστορικό της οργάνωσής μας », Ε.Π.Ο.Ν/ Δ.Μ.Γ του Μ.Σ, φακ. 10, 30/6/1944, ΑΣΚΙ.

¹⁹² Αρχείο ΕΠΟΝ, , « Ημερολόγιο κινητοποιήσεων, Ημερολόγιο Δράσης (Μήνας Ιούνης) », Α. Κεντρικό Συμβούλιο και Τοπικές Οργανώσεις ΕΠΟΝ, φακ. 11, 1943, ΑΣΚΙ.

¹⁹³ Αρχείο ΕΠΟΝ, « Στοιχεία απ' τη δράση της ΕΠΟΝ τον τελευταίο μήνα », Α. Κεντρικό Συμβούλιο και Τοπικές Οργανώσεις ΕΠΟΝ, φακ.6 , [9/1944], ΑΣΚΙ.

¹⁹⁴ Χαρίτος Χ. , « Το παιδαγωγικό Φροντιστήριο της Τύρνας », Τρικαλινά τχ. 4, Τρίκαλα, 1984, σσ. 103-106.

¹⁹⁵ Ιμβριώτη Ρ., « Το Φροντιστήριο της Τύρνας », Επιθεώρηση Τέχνης, τχ. 87-88, Μάρτιος/Απρίλιος 1962, σσ.315-316.

¹⁹⁶ Ιμβριώτη Ρ., ό. π., σσ. 315 - 316.

¹⁹⁷ Ιμβριώτη Ρ., ό. π., σσ. 315 - 316.

Δημοτικά σχολεία¹⁹⁸. Αντίστοιχα Παιδαγωγικά Φροντιστήρια λειτούργησαν σε Γρεβενά και Καστοριά¹⁹⁹.

Μετά την απελευθέρωση, η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας προχώρησε άμεσα σε αναπροσαρμογές του εκπαιδευτικού συστήματος ώστε να απομακρύνει τις εκπαιδευτικές αλλαγές που είχαν πραγματοποιηθεί έως τότε. Στις 16/11/1944 ο Γ. Παπανδρέου προχώρησε σε εξαγγελία του εκπαιδευτικού προγραμματισμού. Το εκπαιδευτικό σχήμα διαμορφώθηκε ως εξής: 6τάξιο Δημοτικό, 6τάξια Μέση Εκπαίδευση η οποία θα χωρίζεται σε 4τάξιο Γυμνάσιο και 2τάξιο Λύκειο²⁰⁰. Μετά την πτώση της Κυβέρνησης του Ν. Πλαστήρα το 1945 ανέλαβε η Κυβέρνηση του Π. Βούλγαρη, η οποία προέβη εκ νέου σε αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα αλλάζοντας τη δομή του. Εισηγήθηκε την υποχρεωτική φοίτηση στο 6τάξιο Δημοτικό ενώ το Γυμνάσιο αλλάζει σχήμα σε 8τάξιο ενώ το 1946 εξαγγέλλεται νέα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, σύμφωνα με την οποία επανέρχεται το εκπαιδευτικό σύστημα της περιόδου του Ι. Μεταξά²⁰¹.

Στην επαρχία Γρεβενών, στο Α΄ Δημοτικό Σχολείο, βάσει των ενδεικτικών της περιόδου 1945 – 1946, την Α΄ τάξη ολοκληρώνουν 22 αγόρια και 32 κορίτσια, την Β΄ τάξη 24 αγόρια και 16 κορίτσια, τη Γ΄ τάξη 24 αγόρια και 18 κορίτσια, τη Δ΄ τάξη 11 αγόρια και 10 κορίτσια και την Ε΄ τάξη 7 αγόρια και 3 κορίτσια. Την ίδια περίοδο, στα Δημοτικά των χωριών η φοίτηση των κοριτσιών είναι σχεδόν ανύπαρκτη (ένα κορίτσι φοιτάει στην Α΄ τάξη στο Πολυνέρι, από ένα κορίτσι στη Β΄ τάξη σε Καλλιράχη, Μοναχήτι και Ποντινή και ένα κορίτσι στη Γ΄ τάξη στο Μοναχήτι)²⁰².

Ανεξαρτήτως, των αλλαγών που πραγματοποιούνται, η εφαρμογή πέρα από τα αστικά κέντρα είναι δύσκολη. Στην ύπαιθρο η αναπροσαρμογή στα νέα δεδομένα απαιτεί χρόνο αλλά και κρατική χρηματοδότηση. Τα σχολεία θα έπρεπε να αρχίσουν να λειτουργούν κανονικά όμως η φτώχεια, οι ζημιές στις κτηριακές εγκαταστάσεις, η εκκαθάριση του διδακτικού προσωπικού από τους αντιφρονούντες δεν επέτρεπαν την ομαλή έναρξη της σχολικής περιόδου²⁰³. Στην επαρχία όπου λειτουργούσαν σχολεία, αυτά λειτουργούσαν με ελλείψεις αλλά και μικρό ποσοστό συμμετοχής μαθητών ενώ το ποσοστό του αναλφαριθμητισμού κόντευε το 40%²⁰⁴.

Στη Μέση εκπαίδευση, καθ' όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου, εξακολουθεί να συμμετέχει και να ολοκληρώνει την εκπαίδευση, ένα μικρό ποσοστό από τους αποφοίτους της Δημοτικής εκπαίδευσης. Στην επαρχία Δεσκάτης, για το Αστικό σχολείο δεν υπάρχουν στοιχεία λειτουργίας ή όχι του σχολείου, ενώ στο Γυμνασιακό Παράρτημα (Ημι- Γυμνάσιο) κατά το σχολικό έτος 1947-1948 γράφτηκαν στη Γ΄

¹⁹⁸ Ιμβριώτη Ρ., ό. π., σ. 316.

¹⁹⁹ Σακελλαρίου, ό. π., 2003, σσ. 92-95.

²⁰⁰ Πυρπύρης Π., « 1944-49: Οι αποτυχημένες απόπειρες «ανανέωσης» του ελληνικού εκπαιδευτικού καθεστώτος (δομές, περιεχομένου και γλώσσας του σχολείου) », στο: Πρακτικά Ημερίδας 19/ 10/2013, Σπύρος Χρ. Καρύδης (επιμ.), *Τομές στην Ελληνική Εκπαίδευση: Τα χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής*, 2ο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Αθηνών, Αθήνα, 2015, σ.38.

²⁰¹ Πυρπύρης Π., ό. π., σ. 47.

²⁰² Αρχείο Εκπαιδευτικά, 1^ο Δημοτικού Σχολείου Γρεβενών, φακ. 9, Γ.Α.Κ. Γρεβενών.

²⁰³ Εφ. Μαχητικά Νιάτα, « Η εκπαίδευση στη λεύτερη και σκιάβα Ελλάδα », Όργανο της Δ.Ν.Ε. Κεντρικής Μακεδονίας, φ. 1, 28/11/1947, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

²⁰⁴ Ιμβριώτη Ρ., « Η εξυγίανση στο Υπουργείο Παιδείας » , Ελεύθερα Γράμματα, Περιοδικό της ζωντανής σκέψης τ. 54, 1/11/1946.

τάξη 30 άτομα εκ των οποίων τα 8 ήταν κορίτσια (προήχθησαν και οι 8) ενώ στη Δ' τάξη γράφτηκαν 12 άτομα εκ των οποίων τα 8 ήταν κορίτσια (δεν προήχθη κανένα)²⁰⁵. Το σχολικό έτος 1948 – 1949, στη Γ' τάξη γράφτηκαν 18 άτομα εκ των οποίων τα 3 ήταν κορίτσια (προήχθη μόνο το 1) ενώ στη Δ' τάξη γράφτηκαν 31 άτομα εκ των οποίων τα 8 ήταν κορίτσια (προήχθησαν και οι 8)²⁰⁶.

Με τον Εμφύλιο να μαίνεται, η κατάσταση στην ύπαιθρο επιδεινώθηκε. Τα περισσότερα σχολεία σταμάτησαν να λειτουργούν στα χωριά ενώ όσα λειτουργούσαν τόσο λόγω των συνθηκών όσο και της απόστασης, παρατηρείται μαθητική διαρροή « *Τα μικρά πήγαν. Οι μεγάλες όχι. Γιατί όταν ήταν η ηλικία τους να πάνε ήταν το αντάρτικο. Το σχολείο ήταν μακριά* »²⁰⁷. Ακόμη, στη μαθητική διαρροή συνηγόρησε και το γεγονός της αποστολής τους στις κοντινότερες πόλεις με σκοπό την προστασία τους ενώ για όσα παρέμεναν στα χωριά τον ρόλο του δασκάλου αναλάμβανε πολλές φορές κάποιο μέλος της οικογενείας ενώ η διδασκαλία αρκούσαν σε βασικές γνώσεις αριθμητικής και περισσότερο στα άρρενα μέλη της οικογενείας²⁰⁸.

Στην επαρχία Γρεβενών κατά το σχολικό έτος 1947-1949 εκτός από τα ήδη υπάρχοντα σχολεία, λειτούργησε το Α' και το Β' Δημοτικό σχολείο Υπαιθρου για τα παιδιά των ανταρτόπληκτων. Η παρουσία των κοριτσιών είναι υποτυπώδης. Βάσει των ενδεικτικών του σχολείου, κατά το σχολικό έτος 1947 – 1948 ολοκληρώνει τη ΣΤ' τάξη 1 κορίτσι από το χωριό Μέγαρο. Κατά το 1948 – 1949, στο Α' Δημοτικό Υπαιθρου, την Α' τάξη ολοκλήρωσαν 2 κορίτσια, τη Β' τάξη 7 κορίτσια, τη Γ' τάξη 6 κορίτσια²⁰⁹, τη ΣΤ' τάξη 1 κορίτσι²¹⁰.

Ο αριθμός των κοριτσιών που ολοκληρώνουν την Πρωτοβάθμια εκπαίδευση και συνεχίζουν στο Γυμνάσιο ήταν μικρότερος έναντι των αγοριών. Ακόμη, το σύνολο των παιδιών προέρχεται από οικογένειες εμπόρων ή βιοτεχνών και ελαχίστων περιπτώσεων γεωργών²¹¹. Συγκεκριμένα, στο 8τάξιο Γυμνάσιο Αρρένων, κατά το έτος 1947 – 1948, βάσει ενδεικτικών, αποφοίτησαν: από την 1η τάξη 1 κορίτσι, από την 2ρα τάξη κανένα, από την 3η τάξη 18 κορίτσια, από την 4^η τάξη 13 κορίτσια, από την 5η τάξη 9 κορίτσια, από την 6η τάξη 8 κορίτσια, από την 7^η 9 κορίτσια, από την 8^η κανένα²¹². Κατά το σχολικό έτος 1948 – 1949, αποφοίτησαν από την 4^η τάξη 3 κορίτσια, και από την 7^η 3 κορίτσια ενώ για τις υπόλοιπες τάξεις δε βρέθηκαν στοιχεία.²¹³

Όσον αφορά την εκπαίδευση σημαντική ήταν η συμβολή του Δ.Σ.Ε. και μετά το 1947 και της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης (Π.Δ.Κ.). Στην ύπαιθρο όπου ήταν

²⁰⁵ Παπαντώνης Ευθ., ό. π., σ. 87, 89.

²⁰⁶ Παπαντώνης Ευθ., ό. π., σ. 87, 89.

²⁰⁷ Μαρτυρία Όλγας, Αθαμάνιο, Άρτα, 29/11/2006, στο: Σκοπούλη Γ. Σ., ό. π., 2007, σ.55.

²⁰⁸ Αλεξανδρή Ελ., *Οι δικές μας ιστορίες: η βιοματική εμπειρία του Εμφυλίου πολέμου (1946-49) στο νομό Τρικάλων*, Πτυχιακή εργασία, Μυτιλήνη, Παν/μιο Αιγαίου, Οκτώβριος 2016, σ.31.

²⁰⁹ Συγκεκριμένα, φοίτησαν: στην Α τάξη ένα κορίτσι από τον Έλατο και ένα κορίτσι από τους Μαυραναίους. Στην Β' τάξη δύο κορίτσια από τα Ανάβρυτα, ένα από τον Ζιάκα, τρία από την Καλλιράχη και ένα από το Σύδενδρο. Στην Γ' τάξη ένα από τον Έλατο, τρία από το Κοσμάτι και ένα από το Μαυρονόρος, Γ.Α.Κ Γρεβενών, Εκπαιδευτικά Αρχεία 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Γρεβενών, φ. 9

²¹⁰ Αρχείο Εκπαιδευτικά 1^{ου} Λυκείου Γρεβενών, Α.Β.Ε. 005, φακ. 9, Γ.Α.Κ. Γρεβενών.

²¹¹ Παπαντώνης Ευθ., ό. π., σ. 89

²¹² Εκπαιδευτικά Αρχεία 1^{ου} Λυκείου Γρεβενών, Α.Β.Ε 65, φακ. 4, 6, 7, Γ.Α.Κ. Γρεβενών.

²¹³ Εκπαιδευτικά Αρχεία 1^{ου} Λυκείου Γρεβενών, ό. π..

και το πεδίο δράσης του Δ.Σ.Ε, πραγματοποιήθηκαν μια σειρά από ενέργειες, οι οποίες είχαν ξεκινήσει ήδη από την περίοδο της Κατοχής, όπως η ίδρυση σχολείων, η διανομή παιδικών συσσιτίων και η αναζήτηση εκπαιδευτικού προσωπικού²¹⁴. Σχολεία λειτούργησαν σε Φλώρινα, Κόνιτσα, Θεσσαλία, Κοζάνη, Πελοπόννησο και Θράκη²¹⁵ στα οποία την αρμοδιότητα της διδασκαλίας αναλάμβαναν αντάρτες και αντάρτισσες « [...] η Άννα, η υπεύθυνη για το παιδικό κίνημα που είχε πάει 3-4 τάξεις στο Γυμνάσιο και που της αναθέσαμε να κάνει τη δασκάλα στα παιδιά μια και δεν είχαμε άλλο δάσκαλο »²¹⁶. Ακόμη, για τα μικρότερα παιδιά , οι γονείς των οποίων δρούσαν στα βουνά, αποφασίστηκε η απομάκρυνσή τους από τα χωριά με προορισμό χώρες της Λαϊκής Δημοκρατίας, όπως η Ρουμανία, Η Γιουγκοσλαβία και η Τσεχοσλοβακία²¹⁷, ενέργεια που πραγματοποιήθηκε στη Βόρεια Ελλάδα περισσότερο σε αντίθεση με την Πελοπόννησο που λόγω απόστασης από τα σύνορα κάτι τέτοιο δεν ήταν εφικτό. Στην Πελοπόννησο λειτούργησαν πέρα από Δημοτικά και δύο Γυμνάσια²¹⁸. Συγκεκριμένα, στα Τρόπαια Πελοποννήσου, λειτούργησε Γυμνάσιο με 30 παιδιά μαχητών, τα οποία είχαν συγκεντρώσει εκεί. Τα παιδιά έκαναν μάθημα μαζί αλλά διέμεναν σε Οικοτροφείο, χωριστά τα αγόρια από τα κορίτσια²¹⁹.

²¹⁴ Εφ. Νέος Μαχητής, « Έτσι δουλέψαμε για το σχολείο », *Όργανο της Δημοκρατικής Νεολαίας Ελλάδας* (Δ.Ν.Ε.), φ. 1, 6/12/1947.

²¹⁵ Εφ. Εξόρμηση, « Για τη λαϊκή μας Παιδεία » , φ. 13, 1/12/1947, Αρχεία Χ. Φλωράκης.

²¹⁶ Εφ. Νέος Μαχητής, « Έτσι δουλέψαμε για το σχολείο » , ό. π.

²¹⁷ Δελτίο Ειδήσεων Δ.Σ.Ε, « Η φροντίδα της λαϊκής εξουσίας και η αλληλεγγύη των λαϊκοδημοκρατικών χωρών για τα παιδιά της Ελεύθερης Ελλάδας », 3/3/1948, ΑΣΚΙ.

²¹⁸ Καμαρινός Α., *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Πελοπόννησο, 1946 - 1947* , Αθηνά: Σύγχρονη Εποχή, 2008, σ. 387.

²¹⁹ Λέφας Γ. , *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου (Δημιουργία – Ανάπτυξη – Ήττα)* , τ. Α΄, Αθήνα: Αλφειός, 1998, σσ. 287-288.

1.3 Γυναικείο κίνημα – Διεκδίκηση δικαιωμάτων

i) Ο αγώνας για ίση συμμετοχή στην εκπαίδευση και την εργασία.

Ο αγώνας της γυναίκας για τη βελτίωση της θέσης της αναπτύχθηκε σταδιακά κατά την περίοδο του 19^{ου} αιώνα. Το γυναικείο ζήτημα απασχολεί κατά κύριο λόγο την ελληνική κοινωνία από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ενώ το ενδιαφέρον κορυφώνεται κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Οι λόγοι που οδήγησαν στην κινητοποίησή της ήταν η αντίδρασή της ως προς το ισχύον αφήγημα ότι η θέση της περιορίζεται στην ιδιωτική σφαίρα²²⁰. Παράγοντες για τη συνειδητοποίηση της προβληματικής της θέσης αποτέλεσαν κατά κύριο λόγο η γυναικεία εκπαίδευση, η είσοδος της στη μισθωτή εργασία και ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός, ο οποίος έδωσε τα ερείσματα για ελευθερία και ισότητα.

Στο πλαίσιο αυτό αναδύονται γυναικείοι σύλλογοι και οργανώσεις στους κόλπους των οποίων οργανώνονται οι γυναίκες, όπως: ο « Σύλλογος Κυριών προς τας Γυναικείαν Παιδείusin » (1872) , η « Ένωση Ελληνίδων » (1896) , το Λύκειο Ελληνίδων (1911) , ο « Πανελλήνιος Σύλλογος Γυναικών » (1912) , ο « Πατριωτικός Σύλλογος Γυναικών » (1914) και το «Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων » (1918)²²¹. Σε αυτούς τους Συλλόγους συμμετείχαν γυναίκες του άστου όπου μέσω της εθελοντικής και φιλανθρωπικής τους δράσης άρχισαν να αποκτούν συνείδηση του φύλου τους²²².

Μετά το 1919, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, γίνονται αισθητές οργανώσεις με περισσότερο ή λιγότερο ριζοσπαστικές ιδέες και διεκδικήσεις ενώ σε μικρότερη κλίμακα στη δημιουργία ιδεολογικών ρευμάτων συμβάλλουν οι σοσιαλίστριες και οι κομμουνίστριες²²³. Το συντηρητικό ρεύμα του Μεσοπολέμου συσπειρώθηκε γύρω από το « Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων » το οποίο ανασυγκροτήθηκε το 1919 και από το 1921 άρχισε να εκδίδει το περιοδικό Ελληνίς, η έκδοση του οποίου συνεχίστηκε έως το 1940. Μέσα από τα άρθρα και τις στήλες του δημοσίευε τις θέσεις του γύρω από ζητήματα που αφορούσαν την εκπαίδευση, την υγεία και τα πολιτικά δικαιώματα. Ταυτόχρονα δημοσίευε και τις δραστηριότητες των άλλων οργανώσεων²²⁴.

²²⁰ Βαρίκα Έ., *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα του 19ου (1833-1907)*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας, 1987, σ. 178.

²²¹ Τζήκας Χρ., « Η συμβολή του επαγγέλματος της εκπαιδευτικού στη χειραφέτηση της γυναίκας στα Βαλκάνια: όψεις της εξέλιξης της μόρφωσης, του κοινωνικού και επαγγελματικού κύρους από τον 19^ο αιώνα μέχρι το Μεσοπόλεμο » , στο: Ζιώγου – Καραστεργίου Σ. (επιμ.), *Γυναίκες στην Ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Θεσ/νίκη: Βάνιας, σσ. 437-466.

²²² Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., *Διερευνώντας το φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*, Θεσ/νίκη: Βάνιας, 2006, σ. 316.

²²³ Ψαρρά, Α., « Φεμινίστριες, Σοσιαλίστριες, Κομμουνίστριες: Γυναίκες και Πολιτική στον Μεσοπόλεμο », στο: Χατζηιωσήφ, Χρ. [επιμ.], *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β', μέρος 1ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002, σσ. 70 -73.

²²⁴ Ρετσίδα Ε., κ.ά (Συλλογικό), *Η συμμετοχή των Γυναικών στα Κέντρα Λήψης Πολιτικών Αποφάσεων στην Ελλάδα*, Κ.Ε.Θ.Ι. Δεκέμβριος 2006, σ. 41.

Το ριζοσπαστικό ρεύμα συσπειρώθηκε γύρω από τον « Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας » με στόχο την ισοπολιτεία γυναικών – ανδρών ενώ ταυτόχρονα εκδίδει το έντυπο « Ο Αγώνας της Γυναίκας », γραμμένο στη δημοτική γλώσσα αποτυπώνοντας τις θέσεις του²²⁵. Ολιγομελής σοσιαλιστική Ομάδα αποτέλεσε « ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών » που ιδρύθηκε το 1919 με εκπρόσωπο την Αθηνά Γαϊτάνου - Γιαννιού ενώ οι κομμουνίστριες αποτέλεσαν αμελητέα δύναμη της δεκαετίας του 1920 με στόχο την αφύπνιση της εργατικής συνείδησης²²⁶. Από το 1920 έως και τη βίαιη διάλυσή του την επόμενη της 4^{ης} Αυγούστου του 1936 το σωματείο προσέφερε πολλά στο γυναικείο κίνημα²²⁷.

Παρά τις διαφορές τους, κοινό σημείο αναφοράς αποτελεί το γυναικείο υποκείμενο και η βελτίωση της κοινωνικής του θέσης. Έτσι, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες και φεμινίστριες θα συνυπάρξουν σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται έντονα από τη γυναικεία δράση. Αξίες όπως δικαιοσύνη, ισότητα και ελευθερία του ατόμου αποτελούν σταθερές καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Κύρια πεδία του αγώνα τους αποτελούν η προστασία της μητρότητας, η καθιέρωση κοινωνικών επιδομάτων, οι άπορες γυναίκες – μητέρες, οι ίσες συνθήκες στην εργασία, κ.ά. ενώ αγωνίζονται και για την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων²²⁸.

Μέλη, τόσο από τον πολιτικό όσο και τον πνευματικό χώρο όχι μόνο στηρίζουν αυτή τη νέα συνθήκη που αρχίζει να δημιουργείται αλλά συμβάλλουν και στην διαμόρφωσή της, εκφράζοντας δημόσια την ανάγκη αλλαγής της κοινωνικής θέσης της γυναίκας. Η αρχή γίνεται το 1887 με τη συμβολή της Καλλιρρόη Παρρέν και την έκδοση του περιοδικού « η Εφημερίς των Κυριών », με διάρκεια ζωής περίπου τα 30 έτη (1887 – 1917)²²⁹. Η Παρρέν τάχθηκε υπέρ των γυναικείων διεκδικήσεων και συγκεκριμένα υπέρ της παροχής ανώτερης και επαγγελματικής εκπαίδευσης καθώς και της γυναικείας εργασίας αγωνιζόμενη για την ίδρυση Επαγγελματικών Σχολών²³⁰. Αντίστοιχα, το 1897 γίνεται προσπάθεια και από τον Βλ. Γαβριηλίδη να ωθήσει τις γυναίκες προς τη διεκδίκηση ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών και πρόσβασης στην Ανώτερη εκπαίδευση αντίστοιχα με τους άντρες, αφορμώμενος από την απαγόρευση φοίτησης των γυναικών στη Σχολή Καλών Τεχνών²³¹. Το « Εθνικό Συμβούλιον Ελληνίδων » επιζητά μια σειρά από αλλαγές προκειμένου να προωθηθεί η πνευματική καλλιέργεια και ανύψωση των γυναικών. Μεταξύ των ζητούμενων είναι το αίτημα της αύξησης της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, η επέκταση της ίδρυσης επαγγελματικών σχολών στις επαρχιακές περιοχές καθώς και η συνεκπαίδευση των δύο φύλων πέραν

²²⁵ Ρετσίλα Ε., κ.ά (Συλλογικό), ό. π., 2006, σ. 41. -Αβδελά Ε. - Ψαρρά Α., *Ο φεμινισμός στη Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια Ανθολογία*, Αθήνα: Γνώση, 1985, σσ. 68 - 69.

²²⁶ Ψαρρά Α., *Φεμινίστριες, Σοσιαλίστριες, Κομμουνίστριες: Γυναίκες και Πολιτική στον Μεσοπόλεμο*, ό. π., 2002, σσ. 70-73.

²²⁷ Ψαρρά Α., « Φεμινισμός: η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες », Δίνη, τχ. 6, 1993, σσ. 68 - 69.

²²⁸ Παπαγεωργίου Γ., ό.π., σσ. 250 - 261.

²²⁹ Ιωαννίδου Μ., *Γράφουσες Ελληνίδες τον 19^ο – αρχές του 20^{ου} αι.. Η περίπτωση της Ευγενίας Ζωγράφου (1878 – 1963)*. Μια συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας, Διδακτορική Διατριβή, Θεσ/νίκη, 2001, σ. 10.

²³⁰ Δεληγιάννη Β., - Ζιώγου Σ., *Εκπαίδευση και Φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*, ό. π., σ. 80.

²³¹ Μπακαλάκη Α., Ελεγκίτου Ε., *Η εκπαίδευση εις τα του οίκου και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν., 1987, σ.38.

της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης²³². Άλλη μια δράση παρατηρείται και από τον « Σύνδεσμο για τα Δικαιώματα της Γυναίκας », με την ίδρυση της Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής και της Εσπερινής Επαγγελματικής Σχολής Υπαλλήλων προκειμένου οι γυναίκες να συμπληρώσουν τη μόρφωσή τους²³³. Όσον αφορά την Ανώτερη Γυναικεία Σχολή, πρόκειται για ένα είδος ελεύθερου Πανεπιστημίου που στεγαζόταν στην αίθουσα του Ελληνικού Ωδείου. Το πρόγραμμα σπουδών περιλάμβανε τα εξής μαθήματα: 1) Εισαγωγή τη φιλοσοφία (2 ώρες), 2) Ψυχολογία και ιδίως του παιδιού με πρακτικές εφαρμογές στην αγωγή 3) Ιστορία του πολιτισμού (2 ώρες), 4) Αρχαία Ελληνική Λογοτεχνία (2 ώρες), 5) Ιστορία της τέχνης και αισθητική (1 ώρα)²³⁴. Από την άλλη, Η Εσπερινή Επαγγελματική Σχολή Υπαλλήλων, αποτελεί ένα είδος σχολής κατώτερης εκπαίδευσης με τετραετή φοίτηση, δίνοντας τη δυνατότητα στις γυναίκες μετά το πέρας του εκπαιδευτικού προγράμματος σπουδών και την επιτυχή έκβαση σε εξετάσεις να παίρνουν απολυτήριο, χρήσιμο για διορισμό ή για επαγγελματική ανέλιξη στο χώρο εργασίας τους. Τον Ιούλιο του 1927 αποφοίτησαν οι πρώτες μαθήτριες ενώ το ίδιο έτος η σχολή αναγνωρίστηκε επίσημα και από την Πολιτεία και μετονομάστηκε σε « Πρακτική Εσπερινή Σχολή Θηλέων ». Αξιοσημείωτο γεγονός αποτέλεσε το γεγονός ότι παρά τη διάλυση του Συνδέσμου, τον Αύγουστο του 1936, η σχολή συνέχισε τη λειτουργία της²³⁵. Σημαντική υπήρξε και η διεθνής δραστηριότητα με την ίδρυση της « Μικρής Αντάντ των Γυναικών » η οποία συνεργαζόταν με αντίστοιχα σωματεία του εξωτερικού (Ρουμανία, Πολωνία, Τσεχοσλοβακία και Γιουγκοσλαβία)²³⁶.

Ακόμη, σημαντικός αρωγός στις προσπάθειες αποτέλεσαν οι γυναίκες εκπαιδευτικοί, οι οποίες αιτούνταν ίσα δικαιώματα παροχής εκπαίδευσης με τους άνδρες²³⁷. Η είσοδος των γυναικών στη δημοσία σφαίρα μέσω της μισθωτής εργασίας, της ανώτερης εκπαίδευσης και της δραστηριοποίησης τους στο υπό εξέλιξη φεμινιστικό κίνημα, δημιούργησε ένα νέο πρότυπο γυναίκας. Ασκήθηκαν πιέσεις προς πάσα κατεύθυνση για την ίδρυση γυμνασίων θηλέων αλλά και τη βελτίωση προγράμματος σπουδών των υπαρχόντων ιδρυμάτων ισάξιο με τα αντίστοιχα των ανδρών χωρίς ανταπόκριση από πλευράς κράτους. Έτσι, στις απαρχές του 20^{ου} αιώνα εφαρμόστηκε η συνεκπαίδευση χωρίς βέβαια την προβλεπόμενη νομική κατοχύρωση²³⁸. Το ενδιαφέρον όμως φοίτησης από πλευράς των γυναικών και η ολοένα αυξανόμενη δυναμική τους, ανάγκασε το κράτος να προβεί στην ίδρυση γυμνασίων θηλέων, τα πρώτα εκ των

²³² Ρετσίδα Ε. κ.ά (Συλλογικό), ό. π., 2006, σ. 41. – Λαμπράκη - Παγανού Α., « Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα (1878-1985) », στο: *Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών (Πρακτικά Συνεδρίου) Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης*, Γ. Γ. Ι., Κ. Ε. Θ. Ι., Αθήνα, 1995, σσ. 93-97.

²³³ Μόσχου - Σακορράφου Σ., *Ιστορία του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος*, [χ.ο], Αθήνα, 1990, σσ. 165-169.

²³⁴ Μόσχου - Σακορράφου Σ., ό. π., σσ. 164-165.

²³⁵ Μόσχου - Σακαρράφου Σ., ό. π. σσ. 165-169.

²³⁶ Αβδελά Έ.- Ψαρρά, Αγγ., ό. π., 1985, σ. 40.

²³⁷ Δαλακούρα Αικ.- Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18ος- 20ός αιώνα)*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών 167 Βιβλιοθηκών, 2015, σσ. 33-34, 40, 76-77. - Μπακαλάκη Α.- Ελεγκίτου Ε., ό. π., 1987, σ. 26.

²³⁸ Κίτσου Αγ., *Ιστορική εξέλιξη του θεσμού της συνεκπαίδευσης των δύο φύλων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1993, σσ. 50, 53-54, 57-58, 81. – Λαμπράκη - Παγανού Α., ό. π., 1995, σ. 94.

οποίων ιδρύθηκαν στην Αθήνα το 1917²³⁹ ενώ η ίδρυση τους στα αστικά κέντρα οδήγησε στην απαγόρευση της μεικτής συνεκπαίδευσης²⁴⁰.

Όσον αφορά το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης και της συνεκπαίδευσης, βρέθηκε στο επίκεντρο των συζητήσεων ενώ διαμορφώθηκε και έντονη αντίδραση από πλευράς αρρένων αλλά και υποστηριχτών με συντηρητικότερες απόψεις να υποστηρίζουν ότι οι εκπαιδευτικές ανάγκες των γυναικών δεν είναι ίδιες με αυτές των αρρένων καθώς οι γυναίκες από τη φύση τους αναλαμβάνουν ρόλους διαφορετικούς από αυτές των αρρένων²⁴¹. Το 1929, ο Ελ. Βενιζέλος σε ομιλία του στη Βουλή ανέφερε μεταξύ άλλων « Για με το σχολείον των θηλέων είναι επαγγελματικόν κατά τούτο, ότι το σπουδαιότερον επάγγελμα της γυναικός είναι να είναι μητέρα. [...] Δίδομεν εις τα κορίτσια της μεσαίας τάξεως την μόρφωσιν δια να είναι καλές νοικοκυρές »²⁴². Ακόμη, υποστηρίχθηκε ο κίνδυνος διάβρωσης της ηθικής των μαθητών και μαθητριών²⁴³. Με γνώμονα αυτές τις συνθήκες στα κείμενα των νομοσχεδίων γινόταν ρητή αναφορά ότι η παρεχόμενη γνώση θα σχετιζόνταν με τις ιδιαιτερότητες της γυναικείας φύσης και τον προορισμό αυτών δηλαδή της συζύγου και μητέρας²⁴⁴. Με αυτόν τον τρόπο, οριοθετούνταν η θέση της στην κοινωνία διατηρώντας την υπάρχουσα κοινωνική πραγματικότητα και την αδυναμία εκτροπής της που θα οδηγούσε σε επικείμενη εισόδου της στην αγορά εργασίας ή σε αξιώσεις περί παροχής πολιτικών δικαιωμάτων²⁴⁵. Παρόλα τα αναχώματα η μεταρρύθμιση του 1929, αναδιαμόρφωσε τις συνθήκες της εκπαιδευτικής διαδικασίας με τη γυναικεία συμμετοχή τα αυξάνεται ικανοποιώντας τους γυναικείους συλλόγους. Το πρώτο βήμα για τη συμμετοχή του γυναικείου υποκειμένου στις πολιτικές διαδικασίες βρισκόταν προ των πυλών²⁴⁶.

Πέρα από τις διεκδικήσεις στον εκπαιδευτικό τομέα άλλος τομέας διεκδικήσεων αποτελεί ο επαγγελματικός χώρος. Παρά την έξοδο της γυναίκας στο χώρο εργασίας, η θέση της δε μεταβάλλεται ουσιαστικά. Η οικογένεια συνεχίζει να διατηρεί την πατριαρχική της δομή και η γυναίκα συνεχίζει να επιτελεί τις υφιστάμενες πρακτικές - αυτές της συζύγου και μητέρας - εξαρτημένης από τον άνδρα τόσο οικονομικά όσο και κοινωνικά. Η έξοδος στην αγορά εργασίας προκαλεί τόσο στους αστούς όσο και στους εργάτες, την ίδια αρνητική αντίδραση που έφεραν και για τη συμμετοχή της στην εκπαιδευτική διαδικασία με το πρόσχημα, ότι οποιαδήποτε άλλη επιλογή που δε

²³⁹ Κίτσου Αγ., ό. π., 1993, σ. 58. - Δαλακούρα, Αικ.- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., ό. π., 2015, σσ. 82, 134, 137.

²⁴⁰ Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., « Προ των Προπυλαίων: η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα », στο: Δελιγιάννη - Κουιμιτζή Β.- Ζιώγου- Καραστεργίου, Σ. [επιμ.], *Εκπαίδευση και φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, 2η έκδοση, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999, σ. 196.

²⁴¹ Κίτσου Αγ., ό. π., 1993, σσ. 65, 67-68, 70-71, 75.

²⁴² Gunnar H., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006, σ. 1158.

²⁴³ Κίτσου, Αγ., ό. π., 1993, σσ. 57, 79. - Δημαράς Αλ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε- Τεκμήρια ιστορίας*, τ. Β', Αθήνα: Ερμής, 1973, σ. 171.

²⁴⁴ Μπακαλάκη Α.- Ελεγκίτου Ε., ό. π., 1987, σσ. 182-184.

²⁴⁵ Κίτσου Αγ., ό. π., 1993, σ. 56. - Μπακαλάκη Α.- Ελεγκίτου, Ε., ό. π., 1987, σ. 181.

²⁴⁶ Ζιώγου - Καραστεργίου Σ., « Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου », στο: Βαρουχάκη Β.- Βατσάκη Α., [επιμ.], *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά συνεδρίου (Αθήνα, 20-24 Ιανουαρίου 2004), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών "Ελευθέριος Βενιζέλος", 2007, σ. 320.

σχετίζεται με τα του οίκου, την αποσπά από το φυσικό προορισμό της ενώ τίθεται και το ζήτημα της ηθικής ακεραιότητας²⁴⁷.

Στο άστυ, παρά την ολοένα αυξανόμενη γυναικεία μισθωτή εργασία οι ανισότητες είναι φανερές. Τόσο στη βιομηχανία όσο και στον δημόσιο τομέα, στον οποίο ορισμένα δικαιώματα, όπως αυτό της ίσης αμοιβής είναι κατοχυρωμένα, παρατηρούνται διακρίσεις εις βάρος τους. Οι ώρες εργασίας είναι σχεδόν διπλάσιες ενώ η αμοιβή τους υπολογίζεται σε λιγότερο από το μισό του ημερομίσθιου που αντιστοιχεί στους άρρενες. Ταυτόχρονα, οι δυσμενείς συνθήκες εργασίας, η κατάχρηση της γυναικείας εργατικής δύναμης από την εργοδοσία σε συνδυασμό με τη μηδαμινή δυνατότητα ανέλιξης στον εργασιακό χώρο είναι σύνηθες φαινόμενα²⁴⁸.

Υπό την καθοδήγηση των Σωματείων θα συσταθούν οι πρώτες επιτροπές υπεράσπισης των συμφερόντων των εργαζόμενων γυναικών. Με αυτό τον τρόπο, οι γυναίκες θα οργανωθούν και θα κινητοποιηθούν για την προάσπιση των δικαιωμάτων τους, με διαμαρτυρίες και υπομνήματα προς τους κρατικούς θεσμούς. Τα αιτήματά τους εστιάζονται σε ίση αμοιβή, πρόσβαση και προαγωγή στο χώρο εργασίας ενώ αιτούνται την αναίρεση κάθε είδους διάκρισης και την επιβολή κοινής νομοθεσίας και για τα δύο φύλα²⁴⁹. Ειδικότερα, ο « Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα των Γυναικών », εξέφραζε την αντίρρησή του για την ειδική νομοθεσία, υποστηρίζοντας ότι δεν αποτελούσε προνόμιο αλλά αντιθέτως πρόσκομμα στην επαγγελματική δραστηριοποίηση του γυναικείου υποκειμένου²⁵⁰.

Οι δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν απαιτούσαν την οργανωμένη συμμετοχή στο σύνολο των εργαζόμενων γυναικών ενώ υπήρξαν φωνές που επιζητούσαν τη μαζικότερη συμμετοχή τους στο εργατικό κίνημα²⁵¹. Όμως, η έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων καθιστούσε ατελέσφορη οποιαδήποτε κίνηση εντός των μικτών σωματείων καθώς δε γινόταν δεκτές ως ισότιμα μέλη και ο λόγος τους δε μπορούσε να εισακουστεί καθώς η εργασία τους θεωρούνταν όχι μόνο πρόσκαιρη αλλά και επιβλαβής για την οικογενειακή ισορροπία ενώ στο εσωτερικό των επαγγελματιών σωματείων του δημόσιου τομέα υπάρχουν ανταγωνισμοί μεταξύ των δύο φύλων²⁵². Ακόμη, οι διεκδικήσεις τους στηρίζονταν σε επιχειρήματα που πρότασσαν την ανάγκη ειδικής προστασίας ως προς το φύλο τους, προκαλώντας αναχώματα στην προσπάθεια για επίτευξη της εργασιακής ισότητας²⁵³.

Αντίστοιχα, το ίδιο συνέβαινε και στα εργατικά σωματεία καθώς απέναντι στις διεκδικήσεις των εργατριών πρότασσαν τον κοινό ταξικό αγώνα. Βέβαια, η συμμετοχή των εργατριών στα σωματεία ήταν περιορισμένη - εξαίρεση αποτελούσαν οι καπνεργάτριες - λόγω του νεαρού της ηλικίας, της σύντομης παραμονής τους στο εργοστάσιο αλλά και του ότι άνδρες και γυναίκες δεν εργάζονταν στον ίδιους κλάδους

²⁴⁷ Αβδελά Έ., - Ψαρρά Αγγ., ό. π., 1985, σ. 92. - Παπαγεωργίου Γ., ό. π., 2004, σ. 233.

²⁴⁸ Αβδελά Έ.- Ψαρρά, Αγγ., ό. π., 1985, σ. 86.

²⁴⁹ Παπαγεωργίου, Γ., ό. π., 2004, σσ. 241-242. -Αβδελά Έ., ό. π., 2002, σσ. 355-357.

²⁵⁰ Αβδελά, Έ.- Ψαρρά, Αγγ., ό. π., 1985, σσ. 84-85. - Μόσχου – Σακορράφου Σ., ό. π., 1990, σσ. 159-160.

²⁵¹ Αβδελά Έ., - Ψαρρά Αγγ., ό. π., 1985, σ. 47.

²⁵² Αβδελά Εφ., ο. π., 1988, σ. 196. – Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 238.

²⁵³ Αβδελά Έ., - Ψαρρά Α., ό. π., 1985, σ. 84.

στη βιομηχανία - βιοτεχνία²⁵⁴. Ως εκ τούτου, οι έμφυλες διακρίσεις και ο ανταγωνισμός μεταξύ τους δεν είναι διακριτός για τις ίδιες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι άντρες δε τις αντιμετώπιζαν ανταγωνιστικά απαιτώντας τον αποκλεισμό τους από τα εργοστάσια²⁵⁵. Το 1925 και το 1926 η διοίκηση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ) εισηγήθηκε άνδρες και γυναίκες να έχουν ίσα δικαιώματα στις επαγγελματικές οργανώσεις²⁵⁶.

Παρά το γεγονός ότι η συσπείρωση των γυναικών για την προώθηση των αιτημάτων και τη διεκδίκηση δικαιωμάτων παρατηρείται στα αστικά κέντρα όπου εκεί γίνονται διακριτές οι έμφυλες ανισότητες λόγω του ανταγωνισμού μεταξύ των δύο φύλων, στην ύπαιθρο κάτι τέτοιο δεν υφίσταται. Η Καλλιρόη Παρρέν μέσα από τα άρθρα της επισημαίνει αυτή τη διαφορά επισημαίνοντας πως « *γυναικείο ζήτημα εις τα χωριά της Ελλάδος δεν υπάρχει* » τονίζοντας ότι η γυναίκα της υπαίθρου είναι χειραφετημένη όσο και εάν φαίνεται παράδοξο καθώς μέσα από την εργασία της δαμάζει τα πάθη, κερδίζοντας ταυτόχρονα τον σεβασμό των υπολοίπων ενώ ο άνδρας δε θεωρεί την προσφορά εργασίας της ως μέσο ανταγωνισμού²⁵⁷. Παρόλα αυτά, οι φεμινίστριες αγωνίζονται και για τις γυναίκες της υπαίθρου με σκοπό την καλύτερευση της ζωής τους ενώ εμφανίζονται και οργανώσεις στην ύπαιθρο χωρίς την επιθυμητή συμμετοχή.

ii) Ο αγώνας για τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων

Τα πολιτικά δικαιώματα αποτέλεσαν άλλο ένα μείζον θέμα του αγώνα του γυναικείου υποκειμένου. Σε αντίθεση με τις γυναίκες που αγωνιζόταν για την παροχή πολιτικών δικαιωμάτων, οι άνδρες ήδη από το 1844 είχαν δικαίωμα εγγραφής στους εκλογικούς καταλόγους, ενώ με το Σύνταγμα του 1864 αναγνωρίζεται το δικαίωμα ψήφου όλων των ανδρών. Οι γυναίκες θα αποκτήσουν το δικαίωμα του « εκλέγειν και εκλέγεσθαι » το 1952, δηλαδή έναν αιώνα αργότερα από την εγκαθίδρυση της « καθολικής ψηφοφορίας » για τους άνδρες²⁵⁸.

Μέχρι και το 1910 ουδείς λόγος γινόταν περί απόδοσης πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες από τις πολιτικές δυνάμεις παρά μόνο ελάχιστες αναφορές σε προγραμματικές συζητήσεις κομμάτων αριστερής ιδεολογίας ενώ η αδιαφορία του

²⁵⁴ Παπαστεφανάκη Λ., ό. π., σ. 8.

²⁵⁵ Χρονάκη Ζιώγα, « Εργαζόμενες γυναίκες, Η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία (1850 – 1940) », Η Καθημερινή, 2/5/1999, σ. 2.

²⁵⁶ Ψαρρά Α., « Μην πεις κακό για φαμπρικού. Ο γυναικείος συνδικαλισμός και οι αγώνες για ισότητα στον Μεσοπόλεμο », Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 2/5/1999, σ. 21.

²⁵⁷ Γιαννάτη Ε., *Εφημερίς των Κυριών (1887-1917) : Αναπαραστάσεις και επαναπροσδιορισμοί γυναικείων ταυτοτήτων στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο Απόψεις διδασκαλισμών για τη γυναικεία εργασία*, Διδακτορική εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2020, σ. 196.

²⁵⁸ Παντελίδου - Μαλούτα, Μ. « Οι Ελληνίδες και η ψήφος. Το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου », Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τχ.73, 1989, σσ. 7-8.

κράτους να δώσει τη δυνατότητα να ασκούν τα εκλογικά δικαιώματα οι γυναίκες παρατηρείται διαδοχικά από το 1912 έως το 1936²⁵⁹.

Το 1920, με το τέλος του πολέμου και την παγκόσμια σκηνή να έχει αλλάξει καθώς το έως τότε δόγμα περί κατωτερότητας της γυναίκας έναντι του άνδρα έχει καταρριφθεί από την επιστήμη, οι γυναίκες σε όλα τα κράτη ζητούν να λάβουν μέρος στην αναδιοργάνωση της κοινωνίας²⁶⁰. Στην Ελλάδα παρατηρείται μια ενεργός δράση από τις γυναικείες οργανώσεις, οι οποίες σύσσωμες προσπάθησαν να διαμορφώσουν μια συλλογική γυναικεία συνείδηση προκειμένου να οργανωθούν όσον αφορά τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους²⁶¹.

Σταδιακά, το ζήτημα άρχισε να απασχολεί ολοένα και περισσότερες γυναίκες με τον αγώνα απόκτησης ψήφου να κορυφώνεται κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και δη κατά την περίοδο 1928 – 1932. Σημαντικό ρόλο στο σκηνικό διαδραμάτισε, μεταξύ άλλων, η παραχώρηση παρόμοιων δικαιωμάτων σε χώρες των Βαλκανίων αλλά και την Τουρκία του Κεμάλ Ατατούρκ όπου σε μικρό χρονικό διάστημα οι γυναίκες είχαν φτάσει στην ισότητα με τους άνδρες²⁶². Οι δύο επικρατέστερες φεμινιστικές συλλογικότητες της περιόδου ήταν ο « Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας » και το « Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων ». Το « Εθνικό Συμβούλιο » διαθέτοντας παραδοσιακότερο χαρακτήρα, υποστήριζε ότι οι γυναίκες πρώτα έπρεπε να κατακτήσουν το πεδίο της γνώσης, -υποστηρίζοντας ότι η έλλειψη μόρφωσης αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα ανάληψης πολιτικών ευθυνών- η οποία με τη σειρά της θα τους εξασφάλιζε τα εφόδια για βαθμιαία κατάκτηση πολιτικών δικαιωμάτων αρχή γενομένης με την παροχή δημοτικής ψήφου²⁶³. Από την άλλη ο «Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας» απαιτούσε την παροχή καθολικής ψηφοφορίας²⁶⁴. Επιπλέον, οι σοσιαλίστριες διαφώνησαν αρχικά με την απόδοσή εκλογικών δικαιωμάτων, πιστεύοντας πως πρέπει να προηγηθεί η καλλιέργεια πολιτικής συνείδησης, θέση που στην πορεία άλλαξαν²⁶⁵. Τέλος, οι κομμουνίστριες ανέφεραν πως στο πρόγραμμά τους είχαν εντάξει την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων όχι όμως για τις γυναίκες της αστικής τάξης, αλλά για τις εργάτριες, ώστε να αντιληφθούν τη δεινή τους θέση και να συσπειρωθούν στον αγώνα για ταξική πάλη²⁶⁶. Παρά τις μεταξύ τους διαφορές όσον αφορά τα αιτήματα προς τους κρατικούς φορείς αλλά και τη δράση τους, αμφότερες οι Ενώσεις εξέφρασαν την επιθυμία για συνεργασία στον αγώνα προς κατάκτηση των αιτημάτων τους²⁶⁷.

²⁵⁹ Αβδελά Έ. – Ψαρά Α., ό. π., 1985, σ. 62

²⁶⁰ Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου Α., « 50 χρόνια πολιτικά δικαιώματα για την Ελληνίδα: 1952-2002 », Ο Αγώνας της Γυναίκας, τχ. 72, 2002, σ. 3. -Δεληγιάννη Β., Σ. Ζώγου Σ. [επιμ.], *Εκπαίδευση και φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999, σ. 50.

²⁶¹ Αβδελά Έ., ό. π., 2002, σσ. 346. – Παντελίδου – Μαλούτα Μ., *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου. Μισός αιώνας γυναίκες στη Βουλή*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2006, σσ. 18-19, 21

²⁶² Μόσχου - Σακορράφου Σ., ό. π., 1990, σ. 177.

²⁶³ Αβδελά Έ.- Ψαρά Αγγ., ό.π., 1985, σσ. 41-42, 57-58. - Παπαγεωργίου, Γ., ό.π., 2004, σ. 253. - Ψαρά Αγγ., ό.π., 2002, σ. 73. -Αβδελά Έ., ό. π., 2002, σ. 347.

²⁶⁴ Αβδελά Έ.- Ψαρά Αγγ., ό. π., 1985, σσ. 66, 86. - Παπαγεωργίου, Γ., ό. π., 2004, σ. 253.

²⁶⁵ Παπαγεωργίου, Γ., ό. π., 2004, σσ. 268-269.

²⁶⁶ Αβδελά Έ.- Ψαρά Αγγ., ό.π., 1985, σσ. 67-68.

²⁶⁷ Παπαγεωργίου, Γ., ό. π., 2004 σσ. 228, 250, 253. -Σαμίου, Δ., « Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1860-1936) », στο: Λεοντίδου Ε. - Ammer S. R., [επιμ.], *Η Ελλάδα των γυναικών. Διαδρομές στο χώρο και στο χρόνο*, Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 1992, σσ. 59, 61.

Η διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων φάνταζε δύσκολη υπόθεση στην Ελλάδα καθώς το έδαφος δεν είχε προετοιμαστεί καταλλήλως ώστε να αποκτήσει την απαραίτητη συμμετοχή. Για να αλλάξει το σκηνικό, η στρατηγική τους αποκτά μαχητικό χαρακτήρα. Το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα των Γυναικών, το Λύκειο Ελληνίδων²⁶⁸ και ο Διεθνής Σύνδεσμος Γυναικών προσπαθούν με μέσω ομιλιών και εκδηλώσεων να πληροφορήσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών για τις δυνατότητες που θα τους εξασφαλίσει η απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων ενώ προέβησαν σε κατάθεση ψηφισμάτων στη Βουλή. Ειδικά, στην περίπτωση της παροχής της δημοτικής ψήφου, πρότασαν το επιχείρημα ότι η πείρα οι ικανότητες οργανωτικής εργασίας που τις χαρακτηρίζουν ως προς τα ζητήματα του οίκου, αποτελούν εφόδια διοίκησης του Δήμου, παρομοιάζοντάς τον ως προέκταση της διοίκησης της οικογένειας. Αυτή η προσπάθεια επετεύχθη στο άστυ καθώς η αύξηση της γυναικείας μισθωτής εργασίας κατά την περίοδο του 1928-1936 συντελεί στη δημιουργία μιας συλλογικής ταυτότητας ως απόρροια της συμμετοχής των γυναικών σε συλλογικές οργανώσεις²⁶⁹. Σε αντίθεση με το άστυ, η επαρχία μένει αμέτοχη το μεγαλύτερο διάστημα του Μεσοπολέμου²⁷⁰.

Η προσπάθεια τους βρήκε υποστηρικτές, οι οποίοι πίστευαν ότι ήταν κάτι που δικαιωματικά τους ανήκει καθώς η συνεισφορά τους σε όλους τους τομείς είναι αξιοσημείωτη²⁷¹. Ανά διαστήματα πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή έχουν κατατεθεί νομοσχέδια με προτάσεις για την απονομή πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το νομοσχέδιο «Περί ισοπολιτείας των γυναικών» του βουλευτή Θάνου Τυπάλδου – Μπασιά το 1912²⁷² αλλά και το νομοσχέδιο του Δημητρίου Γούναρη στην Γ' Εθνοσυνέλευση με αφορμή την αλλαγή Συντάγματος το 1920 σύμφωνα με το οποίο προτείνει την κατάργηση της διάκρισης μεταξύ των δυο φύλων όσον αφορά το δικαίωμα του «εκλέγειν και εκλέγεσθαι»²⁷³.

Ανάμεσα στους υπερμάχους της παροχής γυναικείας ψήφου βρίσκεται και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο οποίος το 1924, ως πρόεδρος της ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής στήριξε το εγχείρημα των γυναικών για παροχή δικαιώματος ψήφου στις δημοτικές εκλογές, χωρίς τα επιθυμητά αποτελέσματα²⁷⁴.

« [...] Θα ήτο εντελώς άδικον από απόψεως ανθρωπίνων δικαιωμάτων να διαμφισβητηθεί απολύτως εις το 1/2 του πληθυσμού το δικαίωμα του να εκφέρει γνώμην επί των πολιτικών πραγμάτων, καθ'ην στιγμήν προσφέρει και αυτό μεγάλας υπηρεσίας και υφίσταται μεγάλα βάρη και εν καιρώ ειρήνης και εν καιρώ πολέμου. Και όχι μόνον τούτο, αλλ'ακριβώς λόγω της ιδιοσυγκρασίας των γυναικών, η ανάμιξις αυτών ήθελε πολύ συντελέσει εις την διαφώτισιν ως προς τας αντιλήψεις της ζωής εις πολλά ζητήματα

²⁶⁸ Σωματείο που ιδρύθηκε από την Καλλιρόη Παρρέν με την ίδρυση επαρχιακών παραρτημάτων με στόχο τη διάδοση των ελληνικών εθίμων και την ανάδειξη του ελληνικού πολιτισμού, Αβδελά Ε. - Ψαρρά Αγγ., ό. π., 1985, σσ. 45-46.

²⁶⁹ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 242.

²⁷⁰ Αβδελά Ε. - Ψαρρά Αγγ., ό. π. 1985, σσ. 40 - 41.

²⁷¹ Παντελίδου - Μαλούτα, Μ., ό. π., 2006, σσ. 26-27.

²⁷² Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 263-264. - Ψαρρά Αγγ., ό. π., 2002, σ. 11.

²⁷³ Παντελίδου - Μαλούτα Μ., ό. π., 2006, σ. 27. - Αβδελά, Έ., ό. π., 2002, σ. 351.

²⁷⁴ Παντελίδου - Μαλούτα, Μ., ό. π., 2006, σσ. 29.

ιδίως εις μερικά μέτρα αφορώντα την οικογένειαν, την μόρφωσιν και περίθαλψιν των παιδιών και εις μερικά άλλα... [...] απαιτείται ωρίμανσις της δημοσίας γνώμης τόσο του γυναικείου κόσμου όσον και του ανδρικού κόσμου, προς παραδοχήν της επεκτάσεως αυτής, η οποία θα έλθει και εις την Ελλάδα αναγκαστικώς, λόγω της προοδευτικής εξελίξεως όλων των Πολιτειών και της καθιδρύσεως του δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίον στηρίζεται επί ανθρωπιστικωτέρων βάσεων »²⁷⁵.

Επιπλέον, το επόμενο έτος, εβδομήντα βουλευτές προτείνουν τροπολογία που προβλέπει δικαίωμα ψήφου για τις γυναίκες στις δημοτικές εκλογές, αλλά με περιορισμούς²⁷⁶. Η εγκαθίδρυση όμως της δικτατορίας του Παγκάλου τερμάτισε προσωρινά όχι μόνο τη ψήφιση των τροποποιήσεων αλλά και τις επιδιώξεις του γυναικείου αγώνα²⁷⁷.

Το 1927 στο νέο Σύνταγμα που τέθηκε σε ισχύ, ορίστηκε πως με νόμο θα επιτρεπόταν η παροχή ψήφου στις γυναίκες. Η κυβέρνηση όμως αρνήθηκε να προχωρήσει στην έκδοσή του με το επιχείρημα ότι οι γυναίκες στερούνταν βασικών δεξιοτήτων όπως γραφή και ανάγνωση κάτι που έρχεται σε αντίφαση με το ισχύον πλαίσιο για τους αναλφάβητους άνδρες, οι οποίοι έχαιραν πολιτικών δικαιωμάτων χωρίς περιορισμούς²⁷⁸. Έπειτα από συνεχείς πιέσεις του φεμινιστικού κινήματος μέσω της πραγματοποίησης δύο συγκεντρώσεων - το 1928 και το 1929 - επιτεύχθη μία μερική απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων²⁷⁹. Στις 3 Φεβρουαρίου του 1930 με Διάταγμα – με ισχύ έως το 1949 - αποδόθηκε στις γυναίκες το δικαίωμα ψήφου στις κοινοτικές και δημοτικές εκλογές με περιορισμούς. Απαραίτητο κριτήριο συμμετοχής ήταν η συμπλήρωση του 30^{ου} έτους ηλικίας και η κατοχή απολυτηρίου Δημοτικού²⁸⁰. Ως εκ τούτου, αποκλείονταν από την άσκηση του δικαιώματος της ψήφου το μεγαλύτερο ποσοστό του γυναικείου πληθυσμού καθώς τα 3/4 ήταν αγράμματες²⁸¹.

Καθ'όλη τη διάρκεια του αγώνα για διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων παρά το γεγονός ότι πολλοί τάσσονταν υπέρ της παραχώρησης του δικαιώματος του εκλέγειν στις γυναίκες²⁸², ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας, ανάμεσά τους και γυναίκες έδειχναν να αδιαφορούν για το εν λόγω αίτημα²⁸³. Οι πολέμιοι της πολιτικής χειραφέτησης των γυναικών υποστήριζαν πως η παροχή δικαιώματος ψήφου ενείχε κινδύνους ως προς την ομαλή λειτουργία της κοινωνίας καθώς η γυναίκα θα αποπροσανατολιζόταν από τον βασικό της ρόλο, αυτόν της νοικοκυράς, συζύγου και μητέρας²⁸⁴. Άλλος ένας λόγος αντίρρησης ήταν το γεγονός ότι η γυναικά με την απόκτηση πολιτικών δικαιωμάτων, θα άλλαζε τις πολιτικές ισορροπίες.

²⁷⁵ Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου Α., ό. π., 2002, σ. 7.

²⁷⁶ Παπαγεωργίου, Γ., ό. π., 2004, σσ. 265-266. - Ψαρρά, Αγγ., ό. π., 2002, σσ. 12.

²⁷⁷ Ψαρρά, Αγγ., ό. π., 2002, σσ. 12. - Παπαγεωργίου, Γ., ό. π., 2004, σσ. 265-266.

²⁷⁸ Αβδελά Έ.- Ψαρρά Αγγ., ό. π., 1985, σσ. 64-66. - Ψαρρά Αγγ., ό. π., 2002, σσ. 12-13. – Gunnar H., ό. π., σ. 1071.

²⁷⁹ Αβδελά Έ.- Ψαρρά, Αγγ., ό. π., 1985, σσ. 64-66. - Ψαρρά, Αγγ., ό. π., 2002, σσ. 12-13.

²⁸⁰ Βερβενιώτη Τ., « Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα (1941- 1944) », Δίνη, τχ. 6, 1993, σ. 180. - Γιωτοπούλου – Μαραγκοπούλου Α., ό. π., 2002, σ. 7. – Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 268.

²⁸¹ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 265-266.

²⁸² Σαμίου, Δ., « Στάσεις και αντιστάσεις απέναντι στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών μέσα από τον Τύπο 1919-1952 », Δίνη, Φεμινιστικό περιοδικό, τχ.4, 1989, σσ. 29-33.

²⁸³ Παπαγεωργίου, Γ., ό. π., σ. 263.

²⁸⁴ Σαμίου, Δ., ό. π., 1989, σ. 30.

Η αδιαφορία αυτή αποτυπώνεται στο μικρό ποσοστό εγγραφής του γυναικείου πληθυσμού της χώρας στους εκλογικούς καταλόγους²⁸⁵. Παρά το γεγονός ότι η γυναίκα της υπαίθρου και της νήσου απέιχε από τις εξελίξεις που διαδραματιζόνταν στο άστυ, όσον αφορά αυτό το δικαίωμα υπερτερεί έναντι της γυναίκας της πόλης κάτι που μαρτυρείται από τη συμμετοχή της στις εκλογικές διαδικασίες. Στις επαναληπτικές εκλογές τον Δεκέμβριο του 1930, στη Θεσσαλονίκη το ποσοστό συμμετοχής ήταν μικρό καθώς ψήφισαν μόνο 240 γυναίκες σε αντίθεση με τη Σάμο που στις εκλογές του 1931, ψήφισαν 400 γυναίκες ενώ στις δημοτικές εκλογές του Φεβρουαρίου του 1934, εγγράφηκαν στους εκλογικούς καταλόγους περί τις 14.000 ενώ άσκησαν το δικαίωμα της ψήφου 12.000 από τις οποίες οι 2.336 στην Αθήνα²⁸⁶.

Ακόμη, το 1933 προκειμένου να αυξηθεί το ενδιαφέρον συμμετοχής στους εκλογικούς καταλόγους, το Εθνικό Συμβούλιο και ο Σύνδεσμος κατάρτισαν επιτροπή γυναικών εκλογέων ενώ κατατέθηκε και νομοσχέδιο για τη μείωση του ηλικιακού περιορισμού από το 30^ο στο 25^ο έτος της ηλικίας.²⁸⁷ Τα ψηφοδέλτια ανά τη χώρα απαριθμούσαν τρεις γυναίκες υποψήφιες στην Αθήνα, δύο στον Πειραιά, μία στην Νέα Ιωνία, μία στην Καβάλα και τέσσερις στις Σέρρες ενώ μέχρι το τέλος μόνο το Πρωτοδικείο Σερρών ενέκρινε τις γυναικείες υποψηφιότητες²⁸⁸ ενώ οι πρώτες γυναίκες υποψήφιες που συμμετείχαν στις κοινοτικές και δημοτικές εκλογές του 1934, δεν κατόρθωσαν να εκλεγούν²⁸⁹.

Η επόμενη γενιά φεμινιστριών έρχεται να δράσει σε μια περίοδο οικονομικής και πολιτικής αβεβαιότητας. Στις 4 Αυγούστου του 1936 εγκαθιδρύεται η δικτατορία του Ι. Μεταξά κατά τη διάρκεια της οποίας κυριαρχεί στη νοοτροπία η ενασχόληση με τα του οίκου με αποτέλεσμα τον περιορισμό των εξωτερικών δραστηριοτήτων και διεκδικήσεων²⁹⁰. Η γυναίκα συνδέθηκε για άλλη μία φορά με τον ιδιωτικό χώρο αποτελώντας τον πυρήνα του σπιτιού αλλά και τον θεματοφύλακα των αξιών της κοινωνίας²⁹¹.

Η άνοδος του φασισμού πανευρωπαϊκά, η οικονομική - πολιτική κρίση που χαρακτήριζε τη χώρα σε συνδυασμό με τη δικτατορία του Ι. Μεταξά είχαν ως αποτέλεσμα τη διάλυση των γυναικείων οργανώσεων. Η γυναικεία συλλογική δράση δεν κάμπτεται, απλώς αλλάζει τη μορφή της. Πλέον δίνεται μέσα από την Πανελλήνια Γυναικεία Επιτροπή κατά του Πολέμου και του Φασισμού (1934) και την Γυναικεία Επιτροπή Συνεργαζόμενων Οργανώσεων (1935), μέσα από συλλόγους εργαζομένων γυναικών ή μέσα από το Αντιφασιστικό Μέτωπο (1935)²⁹². Στην αναγκαιότητα για οργανωμένη δράση συνηγόρησε το γεγονός της σύστασης από πλευράς του καθεστώτος της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ) τον Νοέμβριο του 1936, στην οποία ήταν απαραίτητη η συμμετοχή των νέων για την πραγματοποίηση/συγκρότηση

²⁸⁵ Αβδελά Έ., ό. π., 2002, σ. 352. – Παντελίδου - Μαλούτα, Μ., ό. π., 2006, σ. 31.

²⁸⁶ Παχή Ο., « Η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου », *Ανιστόρητον*, τχ.10, αρ. 38, 2013, σ. 2.

²⁸⁷ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 270. -Ψαρρά Αγγ., ό. π., 2002, σσ. 13. - Σαμίου Δ., ό. π., 1989, σσ. 165.

²⁸⁸ Ρετσίλα Ε., κ.ά (Συλλογικό), ό. π., 2006, σ. 43.

²⁸⁹ Ψαρρά Αγγ., ό.π., 2002, σ. 13.

²⁹⁰ Μπακαλάκη Α. – Ελεγκίτου Ε. , ό. π., 1989, σ. 228.

²⁹¹ Γιαννάτη Ε. , ό. π., 2020, σ. 272.

²⁹² Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σσ. 55-56.

ενός μεγάλου Εθνικού Ιδανικού²⁹³. Στις επιδιώξεις της Οργάνωσης μεταξύ άλλων ήταν η διαπαιδαγώγηση και εκπαίδευση και ο επαγγελματικός προσανατολισμός της νεολαίας με βασικό κριτήριο « τας φυσικάς ιδιότητάς... »²⁹⁴ μέσω της οποίας αναπαράγονταν η πατριαρχική αντίληψη περί κατωτερότητας του γυναικείου υποκειμένου.

Το γυναικείο κίνημα που αναπτύχθηκε και έδρασε κατά την περίοδο του Μεσοπόλεμου στην Ελλάδα δημιούργησε τις συνθήκες μιας γυναικείας δράσης για την ανάδειξη του γυναικείου ζητήματος. Παρά ταύτα, οι αγώνες τους δεν απέδωσαν καθώς όχι μόνο η ανδρική κυριαρχία δεν αμβλύνθηκε αλλά αντιθέτως κατάφερε να διασπάσει τις γυναίκες καθώς μέσω διαφόρων θεσμών ήλεγχε τις γυναίκες ενώ τα δόγματα περί «φύσης» και «ρόλων» των γυναικών αποτέλεσαν σημεία διαφωνίας μεταξύ τους που δεν κατόρθωσαν να ξεπεραστούν²⁹⁵.

Ο Μεσοπόλεμος δε θα αποτελέσει σταθμό για ανατροπές στη ζωή της πλειοψηφίας των Ελληνίδων καθώς, το κίνημα βρίσκει ανταπόκριση μόνο σε μια μικρή μερίδα γυναικών της πόλης προσελκύοντας στην αρχή λιγότερες γυναίκες αριθμητικά απ' ότι οι εργατικές ενώσεις ενώ δεν κατόρθωσε να προσελκύσει τις γυναίκες της υπαίθρου - παρά τη σύσταση επαρχιακών οργανώσεων - οι οποίες αποτελούσαν και την πλειονότητα της γυναικείας πληθυσμιακής ομάδας στη χώρα. Η γυναίκα της υπαίθρου έβρισκε ξένα προς τα δεδομένα της ζωής της τα όσα κήρυτταν οι φεμινίστριες. Παρόλα αυτά, η είσοδος της στη δημόσια σφαίρα καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου κατάφερε να αφήσει το στίγμα στη συνείδηση των γυναικών γύρω από το θέμα της ισότητας των φύλων²⁹⁶.

Η κατάσταση αλλάζει την δεκαετία του '40 όπου ο αγώνας κατά των κατακτητών ωθεί σε συλλογική και μαζική συμμετοχή των γυναικών σε οργανώσεις, ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης και γεωγραφικής περιοχής. Μετά την δικτατορία του Ι. Μεταξά όπου οι περισσότερες γυναικείες οργανώσεις έπαυσαν με νόμο, παρατηρείται η δυναμική σύσταση αυτών με νέο περιεχόμενο δράσης. Τον Αύγουστο του 1945, ιδρύεται η « Πανελλήνια Ένωση Γυναικών » με σκοπό τη διεκδίκηση πολιτικών δικαιωμάτων. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, γίνεται αισθητή η συμμετοχή των γυναικών της υπαίθρου, οι οποίες εάν και στο μεγαλύτερο βαθμό παρέχουν εργασίες που ταιριάζουν περισσότερο στις οικιακές δραστηριότητες, αναδεικνύουν και άλλου τύπου δεξιότητες μέσω δραστηριοτήτων όπως η μεταβίβαση πληροφοριών, η παρακολούθηση των εχθρών κ.ά.²⁹⁷ Πλέον η γυναίκα δρα με έργα και όχι με λόγια.

Όσον αφορά τη διεκδίκηση κατάκτησης και απόδοσης πολιτικών δικαιωμάτων στη γυναίκα, άξιο μνείας αποτελούν τα εξής γεγονότα: η υπογραφή της Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και η Σύμβαση για τα Πολιτικά Δικαιώματα των Γυναικών

²⁹³ Μεταξάς Ι., « Η νέα ελληνική γεννέα δύναται ν' αναστηλώσει τα ιδεώδη που συνέτριψεν η θεομηνία του Βενιζέλου », στο: *Η ιστορία του Εθνικού διχασμού 1915 – 1935: Κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Θεσσαλονίκη: Κυρομανός, 2003, σσ. 525 – 527.

²⁹⁴ Αγγέλης Β., *Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα, Μαθήματα εθνικής αγωγής και νεολαϊστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006, σ. 81.

²⁹⁵ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σσ. 272 - 273.

²⁹⁶ Σαμίου Δ., ό. π., 1992, σ. 59.

²⁹⁷ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σσ. 246-260.

το 1948 στον ΟΗΕ και το Νομοσχέδιο επί κυβερνήσεως Θ. Σοφούλη σύμφωνα με το οποίο επεκτάθηκε με Αναγκαστικό Νόμο το δικαίωμα ψήφου των γυναικών , αποδίδοντάς τους και το δικαίωμα του « εκλέγεσθαι » στις δημοτικές εκλογές ενώ μειώθηκε και το όριο ηλικίας στο 25^ο έτος το 1949²⁹⁸. Τον Μάιο του ίδιου έτους η Κυβέρνηση διόρισε τις δύο πρώτες γυναίκες δημοτικούς συμβούλους στην Αθήνα. Το Νομοσχέδιο θα τεθεί σε εφαρμογή στις 30 Ιουλίου του 1952 επί Πρωθυπουργίας Νικολάου Πλαστήρα²⁹⁹.

²⁹⁸ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 286.

²⁹⁹ Παπαγεωργίου Γ., ό. π., σ. 287.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

2.1 Η γυναίκα στον πόλεμο

Η συμμετοχή των γυναικών σε πολέμους και γυναικείες οργανώσεις μαρτυρείται ήδη από τον 19ο αι. παρά το γεγονός ότι η συμβολή τους δεν χαιρεί αναγνώρισης. Σημαντική ήταν η συμβολή τους τόσο στον πόλεμο του 1821 όσο και του 1897 με τη συσπείρωση στις πρώτες γυναικείες οργανώσεις με την ύπαρξη τους να συνεχίζεται και κατά τον 20ο αι. κατά την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων με κινητήρια δύναμη την παρουσία της Καλλιρόης Παρρέν³⁰⁰. Κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912 άρχισαν να ενεργοποιούνται σύλλογοι και οργανώσεις με βασική μέριμνα την εκπαίδευση γυναικών με την ιδιότητα της νοσοκόμας αλλά και της κάλυψης αναγκών τόσο στην πρώτη γραμμή όσο και στα μετόπισθεν όπως λόγου χάρη οργάνωση συσσιτίων, προστασία και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των οικονομικά ασθενέστερων οικογενειών των εφédρων του πολέμου, εξεύρεση εργασίας για τις γυναίκες ώστε να μπορέσουν να εξασφαλίσουν για τις οικογένειες τους τα προς το ζην³⁰¹. Κατά την Παρρέν οι γυναίκες που οργανώθηκαν για να φέρουν εις πέρας αυτού του είδους τις αρμοδιότητες, ανταποκρίθηκαν τα μέγιστα καθόλη τη διάρκεια του αγώνα³⁰². Σημαντική στο όλο εγχείρημα αποτέλεσε η συμβολή πολλών μελών της βασιλικής οικογένειας, είτε χρηματικά με την ίδρυση στρατιωτικών νοσοκομείων είτε ενεργά με τη συμμετοχή τους³⁰³.

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο η έλλειψη ανδρικού δυναμικού από τις παραγωγικές δραστηριότητες θα αποτελέσουν την κινητήρια δύναμη της εξόδου της γυναίκας από το έως τότε οικοδόμημα που στηριζόταν η ύπαρξή της με τα της οικίας. Σε αυτό το διάβημα θα συντελέσει η έλευση μιας νέας κοινωνικής ομάδας, αυτής των προσφύγων

³⁰⁰ Βαρίκα Ε., *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιάς φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, 1987, σ. 213. -Ψαρά Α., « Οι γυναίκες του 1897: Ο πόλεμος των σουσουράδων », Κυριακάτικη Αυγή, 25/51997. - Ξυδαράκη Κ., *Οι γυναίκες στον ατυχή πόλεμο του 1897*, Αθήνα: Φιλιππότης, 1994, σ. 132.

³⁰¹ Παρρέν Κ., « Αι γυναίκες και ο πόλεμος », Εφημερίς των Κυριών, αρ. 1026 (15 Σεπτ.-15 Οκτ. 1912), σ. 2122 – 24. Προσβάσιμο στο: <https://digital.lib.auth.gr/record/31882/files/arc-2005-8619.pdf>

³⁰² « εκτελεί θαυμάσια το έργον της, πληρούσα τα κενά και παρέχοντας την ευεργητικήν της συνδρομήν εις τας οικογενείας εκείνων που αγωνίζονται ηρωικότατα δια το μεγαλείον της πατρίδος », Παρρέν Κ., « Δια τα θύματα Ηπείρου και Μακεδονίας », Εφημερίς των Κυριών, αρ. 1027 (15 Οκτ. – 15 Νοεμβρ. 1912), σ. 2158. Προσβάσιμο στο: <https://digital.lib.auth.gr/record/31890/files/arc-2005-8624.pdf>

³⁰³ [Ανώνυμο] « Αι πριγκιπισσαί μας εργαζόμενοι », Ελληνική Επιθεώρησις, έτος Ε΄, τχ. 60, (31/8/1912), σ. 291, διαθέσιμο στο: http://digital.lib.auth.gr/search?ln=el&cc=Archive+Collections+AUTH&p=%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE+%CE%B5%CF%80%CE%B9%CE%B8%CE%B5%CF%8E%CF%81%CE%B7%CF%83%CE%B9%CF%82&f=title&action_search=%CE%91%CE%BD%CE%B1%CE%B6%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%83%CE%B7&c=Aristotle+University+of+Thessaloniki+-+Psifiothiki&sf=volume&so=a&rm=&rg=100&sc=1&of=hb

μετά την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922³⁰⁴. Πέρα από τους άνδρες και οι γυναίκες θα είναι αυτές οι οποίες θα αναζητήσουν τρόπους διαβίωσης στο νέο γεωγραφικό χώρο. Έτσι, θα φτάσουν να στελεχώσουν τα εργοστάσια και τις βιομηχανίες σε τομείς της κλωστοϋφαντουργίας και ταπητουργίας ως εργατικό δυναμικό φτάνοντας να αποτελούν το 1/3 του συνόλου³⁰⁵. Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο υπήρξε γυναικεία συμμετοχή τόσο σε κρατικούς όσο και σε αντιστασιακούς στρατούς σε πολλές χώρες.

Κατά την Αντίσταση η συμμετοχή των γυναικών της υπαίθρου σε πολιτικές οργανώσεις που επεκτάθηκε κατά την περίοδο του Εμφυλίου άρχισε να αποκτά και άλλα ιδεώδη πέραν της παροχής βοήθειας. Για πρώτη φορά άρχισε να επιζητά δικαιώματα και ελευθερίες που θα την καθιστούσαν ελεύθερη και ολοκληρωμένη οντότητα. Η συμμετοχή της σε οργανώσεις της Λεύτερης Νέας, της ΕΠΟΝ και του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ αποτέλεσαν την αρχή αυτών των διεκδικήσεων μέσω της ενασχόλησής της με τα κοινωνικά και πολιτικά πεπραγμένα που ταλάνιζαν τη χώρα εκείνη την περίοδο. Η εμπλοκή των κοριτσιών στις οργανώσεις δεν ήταν εύκολη υπόθεση καθώς τα κοινωνικά πρότυπα ήθελαν τη γυναίκα μέσα στο σπίτι, χωρίς λόγο και άποψη. Αρχικά, η αποδοχή τους από τους άντρες, δεν ήταν άμεση σιγά σιγά όμως άλλαξε όταν η οργάνωση έγινε μεικτή και συνυπήρχαν και τα δύο φύλα στις συγκεντρώσεις και τις συζητήσεις με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη συμμετοχή τους στην ΕΠΟΝ. Όσον αφορά τη συμμετοχή τους στον ένοπλο στρατό υπολογίζεται περίπου στο 10% του εφεδρικού ΕΛΑΣ, μικρό αλλά σημαντικό ποσοστό αναλογιζόμενοι τον αντίκτυπο που θα είχε στην επόμενη περίοδο αυτή του Εμφυλίου ή αλλιώς του «δεύτερου αντάρτικου».

i) Κατοχή και Αντίσταση (1940 - 1945) : σταθμός στη γυναικεία χειραφέτηση

Τον Οκτώβριο του 1940 έπειτα από την ιταλική επίθεση, η Ελλάδα θα αναγκαστεί να εμπλακεί στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Ο Ελληνικός Στρατός, εάν και κατάφερε να αποκρούσει με επιτυχία τις ιταλικές επιθέσεις στο Αλβανικό μέτωπο, παρόλα αυτά, δεν κατάφερε να ανταποκριθεί αποτελεσματικά όσον αφορά τις γερμανικές επιθέσεις. Η χώρα διαιρέθηκε σε τρεις ζώνες ελέγχου στο διάστημα από τον Απρίλιο του 1941 έως

³⁰⁴ Χατζηιωσήφ Χρ., « Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές, και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας », στο: Χατζηιωσήφ Χρ. [επιμ.], *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ.Β1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002, σσ. 17-19.

³⁰⁵ Παπαστεφανάκη Λ., ό. π., 1999, σσ. 7-8.

τον Οκτώβριο του 1944 στο διάστημα : την ιταλική, την βουλγαρική και την γερμανική³⁰⁶.

Η περίοδος της Εθνικής Αντίστασης στη χώρα συνδέθηκε με ποικίλες αλλαγές τόσο στις κοινωνικές δομές όσο και στην κρατούσα νοοτροπία, αλλαγές που άρχισαν ήδη να συντελούνται κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου δημιουργώντας τις κατάλληλες εκείνες συνθήκες για κοινωνικές ανατροπές³⁰⁷. Η βιομηχάνιση της χώρας που παρατηρήθηκε κατά την περίοδο 1922-1940 είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση νέων πληθυσμιακών ομάδων, αυτών της νέας αστικής τάξης από τη μια αλλά και της εργατικής από την άλλη. Η έλευση των προσφύγων φέρνει ένα νέο κοινωνικό δυναμικό, ως επί το πλείστο αποτελούμενο από γυναίκες, το οποίο θα αναζητήσει τρόπους επιβίωσης. Οι γυναίκες πρόσφυγες είναι αυτές που το 1928 θα αποτελούν το 34% του εργατικού δυναμικού και να φτάνουν στο 70 - 80% σε τομείς όπως η ταπητουργία και η κλωστοϋφαντουργία³⁰⁸.

Οι δυσμενείς συνθήκες που θα δημιουργηθούν σε όλα τα πεδία της κοινωνίας με χαρακτηριστικότερο την πείνα παρουσιάζουν μια σειρά από ανησυχητικές επιπτώσεις στα αστικά κέντρα. Η πλειονότητα του πληθυσμού υπέστη δεινά όπως ο θάνατος από την πείνα καθώς καθημερινό φαινόμενο ήταν το σκηνικό ανοιγμένων τάφων στα νεκροταφεία ενώ ο απολογισμός των θανάτων που καταγράφεται για την περίοδο της κατοχής ανέρχεται σε 360.000 ενώ όσοι επέζησαν από την πείνα ερχόταν αντιμέτωποι με συλλήψεις, βασανιστήρια και εκτελέσεις³⁰⁹. Από την έλλειψη της πείνας υπέφερε περισσότερο η πόλη ενώ η ύπαιθρος μπόρεσε να αντιμετωπίσει καλύτερα την πείνα λόγω των καλλιεργειών³¹⁰.

Στην ύπαιθρο, οι συνθήκες που θα διαμορφωθούν λόγω της κρίσης συμπίεζοντας τις οικονομικές δυνατότητες των αγροτικών οικογενειών, θα φέρουν τη γυναίκα σε πρώτο πλάνο καθώς το σύνολο της φροντίδας των καλλιεργειών θα το αναλάβουν οι ίδιες. Και, ενώ ταυτόχρονα επωμίζεται εργασίες και ευθύνες τόσο της οικίας αλλά και του χωραφιού, σύμφωνα με την πατριαρχική δομή που χαρακτηρίζει την κοινωνία, η θέση και η προσφορά της δεν αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητη και ισότιμη. Παρόλα αυτά, στο πλαίσιο της μικρο-κοινωνίας στην οποία ζει, καλλιεργεί κοινή συνείδηση και σχέσεις που προάγουν τον σεβασμό αναπαράγοντας ταυτόχρονα τις επιτελέσεις του φύλου της³¹¹.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες θα συσταθούν αντιστασιακές οργανώσεις σε πόλεις και χωριά αναλαμβάνοντας δράση προκειμένου να βοηθήσουν τον πληθυσμό εκφράζοντας

³⁰⁶ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τ. Α', Αθήνα: Παπαζήση, 1988, σ. 69.

³⁰⁷ Λιανή Ε., « Θεμέλια Αντίστασης – Βουνά μνήμης και λευτεριάς Μαρτυρίες και Μαρτύρια γυναικών από την Κατοχή, την Εθνική Αντίσταση και το Δημοκρατικό στρατό », στο: Λυμπεράτος Μ., Παπαστράτης Π. [επιμ.], *Αριστερά & Αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2014, σ. 279.

³⁰⁸ Παπαστεφανάκη Λ., ό. π., σσ. 7-8.

³⁰⁹ Μελετιζής Σπ., *Με τους αντάρτες στα βουνά*, Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 2002, σ. 10.

³¹⁰ Κηπουροπούλου Γ., *Η Συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944), Η περίπτωση της Φλώρινας*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα, 2014, σ. 27.

³¹¹ Αβδελά Έ. - Ψαρρά Α., *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 30 -35.

τη θέληση για αντίσταση στην ξένη επιβουλή και τις επιπτώσεις αυτής στη χώρα σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Στο ευρύ κοινό είναι γνωστές παρά ελάχιστες από ένα σύνολο εκατοντάδων αντιστασιακών οργανώσεων που συστάθηκαν σε ολόκληρο τον γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας. Την έναρξη της αντιστασιακής οργάνωσης σηματοδότησαν ο Εθνικός Δημοκρατικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ) και το Εθνικό Απελευθερωτικό μέτωπο (ΕΑΜ) αποτελώντας τις μεγαλύτερες αντιστασιακές οργανώσεις στην Ελλάδα³¹². Στην παρούσα ενότητα θα αναφερθούν οι αντιστασιακές οργανώσεις οι οποίες έδωσαν χώρο για να αναπτυχθεί και η συμμετοχή/ δράση του γυναικείου υποκειμένου.

Στις 27 Σεπτεμβρίου του 1941 ιδρύθηκε το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) , την Ιδρυτική Πράξη του οποίου υπέγραψαν το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ), το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΚΕ), το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας (ΑΚΕ) και η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ)³¹³. Στο ΕΑΜ είχαν δικαίωμα συμμετοχής τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες. Το ΕΑΜ αναγνωρίζοντας τις δυνατότητες προσφοράς των γυναικών, ξεκίνησε να στρέφεται προς την κινητοποίησή τους. Μέσα από τα έντυπά του, όπως η Φωνή της Νέας και η Γυναικεία Δράση, καλούσε τις γυναίκες να συμμετάσχουν συνεισφέροντας στον αγώνα εναντίον του κατακτητή. Το 1942 καλεί την Ελληνίδα να συνεισφέρει παρέχοντας βοήθεια ως νοσοκόμα φροντίζοντας αρρώστους και τραυματίες³¹⁴.

Από τα πρώτα καλέσματα για Αντίσταση, οι γυναίκες της παραγωγής, οι δασκάλες και οι φοιτήτριες αντιλαμβάνονται τον αγώνα ως δική τους υπόθεση. Η ανάληψη δράσης βρέθηκε στο επίκεντρο των προσωπικών επιλογών για τις περισσότερες γυναίκες, ενώ σαν επιλογή για κάποιες εμφανίζεται και η πολιτικοποίηση. Από την μία πλευρά, φροντίζουν τους τραυματίες αγωνιστές, τους εμψυχώνουν, πλέκουν μάλλινο ρουχισμό ενώ από την άλλη, οι φοιτήτριες συμμετέχουν σε διαδηλώσεις για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος³¹⁵.

Βασικό κίνητρο δραστηριοποίησής τους αποτελεί η ελπίδα για Απελευθέρωση ενώ η συμμετοχή των γυναικών της υπαίθρου στην Εθνική Αντίσταση θα έχει ακόμη μία αιτία έναντι της συμμετοχής των γυναικών της πόλης καθώς η γυναίκα της υπαίθρου θα εμπλακεί έχοντας στο νου της την βίαιη αλλαγή που θα επιφέρει στην καθημερινότητά της ο πόλεμος. Οι βομβαρδισμοί, οι καταστροφές ολόκληρων χωριών, οι δεσμεύσεις και κατασχέσεις των αποθεμάτων ειδών πρώτης ανάγκης και διατροφής από τις κατοχικές δυνάμεις, αναγκάζουν τους ανθρώπους να εγκαταλείψουν τις περιουσίες τους και να καταφύγουν στα βουνά αποσταθεροποιώντας και νοσηματοδοτώντας εκ νέου την έννοια του προσωπικού χώρου (της οικίας).³¹⁶ Οι νέες αυτές νοσηματοδοτήσεις βρίσκουν χώρο να δομηθούν μέσα από την ενεργό δράση ενάντια στον κατακτητή, είτε μεμονωμένα κρύβοντας παρανόμους στα σπίτια τους είτε συμμετέχοντας σε κάποια αντιστασιακή οργάνωση.

³¹² Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944* , τ. Β΄, Αθήνα: Παπαζήση, 1995, σσ.124-125.

³¹³ Κηπουροπούλου Γ., ό. π., σ. 39.

³¹⁴ Εφ. Γυναικεία Δράση, « Άμυνα κατά του Θανάτου », Όργανο του Εθνικού Απελευθερωτικού Αγώνα, 15 Απριλίου 1942, έτος Α΄ , αρ. φύλλου 3, (16/4/1942) , ΑΣΚΙ.

³¹⁵ Κηπουροπούλου Γ., ό. π., 40.

³¹⁶ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2003, σ. 50.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, πολλές γυναίκες θα δουν τον εαυτό τους μέσα σε οργανώσεις. Η πρώτη εμπλοκή τους, ξεκίνησε με την ένταξή στην Εθνική Αλληλεγγύη (ΕΑ) όπου από τα τρία εκατομμύρια μέλη, περισσότερα από 1,5 εκατομμύριο, ήταν γυναίκες. Νέες, υπάλληλοι, γυναίκες της αστικής τάξης αλλά και το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών της υπαίθρου δρουν για την καλυτέρευση των συνθηκών ζωής του λαού³¹⁷.

Το ΕΑΜ, αντιλήφθηκε από την πρώτη στιγμή το επισιτιστικό πρόβλημα τροφοδοτώντας τις οργανώσεις με αιτήματα που σχετίζονταν με την διατροφική κρίση ενώ στη συνέχεια ένταξε ζητήματα που σχετίζονταν με την παροχή βοήθειας στους τραυματισμένους, εξόριστους και καταδιωκόμενους ενώ προστίθενται και η συμμετοχή σε κινητοποιήσεις και απεργίες έχοντας ως αποτέλεσμα να καθιερωθεί στη μνήμη του λαού καθώς το σύνολο των αρμοδιοτήτων τους ήταν άμεσα συνυφασμένες με τους παραδοσιακούς ρόλους, αυτόν της μάνας, της αδερφής, της συζύγου και με στοιχεία της γυναικείας φύσης όπως η φιλεσπλαχνία και η ευαισθησία³¹⁸. Η Άλκη Ζέη αναφέρει σχετικά με τη συμμετοχή της:

« [...] Όταν μπήκαμε σε οργανώσεις, [...] Ήταν το πρώτο πράγμα, πρώτο σύνθημα, δηλαδή, που γράψαμε στον τοίχο, δεν ήτανε ούτε « Κάτω οι κατακτητές », ούτε « Ελευθερία ». Αλλά γράφαμε « Ψωμί και συσσίτιο » [...] Έβαλε το πρώτο θέμα, να σωθούμε απ' την πείνα και ύστερα ήρθανε τα άλλα [...] »³¹⁹.

Η ανάγκη για δραστηριοποίηση του γυναικείου φύλου σε επίπεδο οργάνωσης, κάνει επιτακτική την ανάγκη καλεσμάτων στοχεύοντας στη συλλογική γυναικεία συνείδηση, γεγονός που επιτυγχάνεται μέσα από την αμιγή οργάνωση « Λεύτερη Νέα ». Η οργάνωση ιδρύθηκε τον Μάιο του 1942 υπό την κηδεμονία του ΕΑΜ, με γραμματείς την Μ. Καραγιώργη και μετέπειτα την Ηλέκτρα Αποστόλου³²⁰, η λειτουργία της οποίας διήρκεσε 10 μήνες πριν την προσχώρησή της στην ΕΠΟΝ, τον Φεβρουάριο του 1943³²¹. Στις επιδιώξεις της είναι η διεκδίκηση της Απελευθέρωσης και καλύτερων συνθηκών επιβίωσης. Η συνεισφορά της οργάνωσης ήταν πολυσήμαντη όσον αφορά τη γαλούχηση των γυναικών του άστεος και την ώθησή τους για συμμετοχή³²². Μέσω

³¹⁷ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σσ. 24-27.

³¹⁸ Πουλόπουλος, Κ., « Η οργάνωση Εθνική », στο: Λυμπεράτος Μ., Παπαστράτης Π. [επιμ.], *Αριστερά & Αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2014, σσ. 470-471.

³¹⁹ Ζέη Άλκη, Συνέντευξη 27/7/2017, Αρχείο: Μνήμες από την Κατοχή στην Ελλάδα, διαθέσιμο στο: <https://archive.occupation-memories.org/el/interviews/mog076>.

³²⁰ Η Ηλέκτρα Αποστόλου προερχόταν από ευκατάστατη οικογένεια και ήταν αδερφή του Λ. Αποστόλου, στελέχους του ΚΚΕ. Από νεαρή ηλικία ασχολήθηκε με την πολιτική ενώ το 1930 διώχθηκε για τη δράση της ενώ φυλακίστηκε και βασανίστηκε κατά την περίοδο της δικτατορίας του Ι. Μεταξά. Μανούσακας Γ., *Ακροναυπλία. Θρόνοι και πραγματικότητα*, Αθήνα: Δωρικός, 1978, σσ. 259-262.

³²¹ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σ. 168. – Κούλογλου Στ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, Αθήνα: Εστία, 2006, σ. 85.

³²² Βαρών - Βασάρ, « *Ε.Α.Μ ΝΕΩΝ, ΛΕΥΤΕΡΗ ΝΕΑ, ΕΠΟΝ Τρεις Σταθμοί μιας διαδρομής* », στο: Καραμανολάκης Β., Ολυπίτου Ε., Παπαθανασίου Ι. [επιμ.], *Η ελληνική νεολαία στον 20ο αιώνα*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2010, σσ. 53-55.

της συμμετοχής της, τίθεται για πρώτη φορά το ζήτημα της ισοτιμίας αλλά και της χειραφέτησης, κάτι που διαφαίνεται μέσα από τον ύμνο της οργάνωσης:

« Να λυτρωθούμε απ' την τριπλή σκλαβιά

Κατακτητή, προϊσταμένου και άντρα

Να κατακτήσουμε τη λευτεριά

*να γίνουμε άξιες γι' αυτή για πάντα ».*³²³

Η οργανωμένη δράση που προσέφερε η « Λεύτερη Νέα » ήταν απότοκος των αναγκών που πηγάζαν από την ίδια τη γυναίκα για συμμετοχή και δράση στον αγώνα, οι οποίες βρήκαν ανταπόκριση στην οργάνωση. Βασικό, όμως εμπόδιο, στη συμμετοχή τους αποτέλεσε η ίδια η οικογένεια, η οποία στην είδηση συμμετοχής των κοριτσιών σε οργανώσεις αντέδρασαν καθώς δεν επιθυμούσαν την κοινή παρουσία αγοριών – κοριτσιών αλλά και των δραστηριοτήτων εκτός σπιτιού που τη χαρακτήριζαν και γι αυτόν τον λόγο η συμμετοχή των γυναικών ήταν μικρή³²⁴.

Μέσα από τη « Λεύτερη Νέα » γίνονται τα πρώτα βήματα εισόδου της γυναίκας στον πολιτικό χώρο δίνοντας τους την ευκαιρία να αναπτύξουν τις δεξιότητές τους. Όμως, παρά τις όποιες ενέργειες από πλευράς του ΕΑΜ, οι παραδοσιακές κοινωνικές επιταγές έχουν αντίκτυπο και στο εσωτερικό των οργανώσεων, καθώς οι γυναίκες παρά τις ευκαιρίες να λάβουν τον πρώτο λόγο, δρουν παθητικά λόγω των πατριαρχικών αντιλήψεων με τις οποίες έχουν γαλουχηθεί κάτι που διαφαίνεται μέσα από μαρτυρίες μελών της :

*« Εγώ όταν βρέθηκα με κοπέλες μπορούσα πολύ πιο εύκολα να μιλήσω από ό,τι όταν ήμουν με αγόρια, με τις κοπέλες απελευθερώθηκα και απόχτησα μίαν εμπιστοσύνη στον εαυτό μου. [...] Διότι αυτοί ήταν πολύ πιο δυνατοί, ήταν πολύ πιο ασκημένοι, μιλάγανε, διαβάζανε εφημερίδες, κάναν όλα αυτά, κι εμείς αισθανόμασταν κατωτερότητα μαζί τους. [...] Θυμάμαι ότι όταν ήμασταν στο αχτίφ με την Ηλέκτρα – χωρίς τα αγόρια – μιλάγαμε ροδάνι. [...] »*³²⁵.

Μέσω της οργάνωσης, οι γυναίκες ξεπέρασαν τους δισταγμούς ως προς τις δυνατότητες τους και τις αρμοδιότητες που μπορούν να φέρουν εις πέρας χωρίς την συμβολή των ανδρών με αποτέλεσμα την βελτίωση της εικόνας τους και την ενίσχυση της αυτοπεποίθησής τους ως προς τις δεξιότητές τους και κατ' επέκταση τη σκέψη προσχώρησης σε μικτές οργανώσεις με ίσους όρους. Βέβαια, αυτή η νέα

³²³ Βαρών - Βασάρ, ό. π., σ. 56.

³²⁴ Ανταίος Π., ό. π., σ. 341. – Κηπουροπούλου Γ., ό. π., σ. 40.

³²⁵ Μαρτυρία Φώφης Λαζάρου, « Η χειραφέτηση των γυναικών στην Αντίσταση », στο: Κούλογλου Στ [επιμ.], *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την Ελληνική Αριστερά*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2006, σσ. 83-100.

πραγματικότητα που άρχισε να χαρακτηρίζει το άστυ δεν έγινε αντιληπτή στις γυναίκες της υπαίθρου. Οι γυναίκες στις επαρχιακές πόλεις και στα χωριά, συνεχίζουν να επιφορτίζονται με τις εργασίες της οικίας βάσει του « έμφυλου » ρόλου τους ως νοικοκυρές και μητέρες (μέχρι την ίδρυση της Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων (ΕΠΟΝ))

Κατά την περίοδο της Αντίστασης, στην ύπαιθρο άρχισαν να συστήνονται μικρές αντιστασιακές οργανώσεις χωρίς βέβαια τα άτομα που συμμετείχαν να έχουν κοινά πολιτικά χαρακτηριστικά, πέραν όσων ήταν ιδεολογικά προσκείμενοι προς το κομμουνιστικό κίνημα. Κάποιες από αυτές τις ομάδες ήταν ο « Θεσσαλικός Ιερός Λόχος » στη Θεσσαλία, ο οποίος αποτέλεσε την πρώτη μεικτή οργάνωση και λειτούργησε με περίπου 2000 μέλη μέχρι την ίδρυση της ΕΠΟΝ, όπου και ενσωματώθηκε³²⁶.

Οι γυναίκες , βγαίνουν από τα στενά όρια της οικίας τους με αιτήματα πολύ διαφορετικά έναντι των γυναικών της πόλης. Ζητούν τρόφιμα, είδη πρώτης ανάγκης, φάρμακα αλλά και απαιτούν το τέλος στις βίαιες ενέργειες των κατακτητών, όπως: οι βασανισμοί και οι εκτελέσεις, καθώς η ύπαιθρος αποτελούσε χώρο πραγματοποίησης τέτοιων ενεργειών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διαδήλωση 1500 γυναικών τόσο από την πόλη όσο και από τα χωριά της Λάρισας με κύριο αίτημα το τέλος της τρομοκρατίας ενώ μια ομάδα 200 γυναικών πήγε στις γερμανικές αρχές απαιτώντας την απελευθέρωση των κρατουμένων³²⁷.

Η ύπαιθρος πρωτοστάτησε κατά την περίοδο της Αντίστασης. Η δουλειά που γίνεται στη Θεσσαλία, ξεχωρίζει. Κατά το 1942 και 1943 διοργανώνονται δύο συνέδρια στα οποία μαρτυρείται και η παρουσία γυναικών. Υπολογίζεται ότι στο Α΄ Πανθεσσαλικό Συνέδριο του ΕΑΜ η συμμετοχή τους άγγιξε τις 600 στον αριθμό ενώ στο δεύτερο που είχε περισσότερο πολιτικό χαρακτήρα μόλις τις δώδεκα (12). Βέβαια, ο αριθμός των γυναικών που παρευρεθεί ήταν πού μεγαλύτερος³²⁸. Ο χαρακτήρας αυτών των δύο συνεδρίων αντικατοπτρίζει την ισχύουσα νοοτροπία περί αποκλεισμού συμμετοχής της γυναίκας από την πολιτική μιας και η θεματική του δεύτερου συνεδρίου ήταν πολιτικής φύσης και η γυναίκα δε διέθετε τις δεξιότητες εκείνες προκειμένου να μπορέσει να ανταποκριθεί. Έτσι, η συμμετοχή της ήταν μικρότερη έναντι του πρώτου που είχε γενικό χαρακτήρα. Παρά ταύτα, άρχισαν να διοργανώνονται αμιγείς γυναικείες συνεδριάσεις. Στη Θεσσαλία κατά την περίοδο 1943- 1944 διεξήχθησαν 50 συσκέψεις και 7 συνδιασκέψεις γυναικών στελεχών στις οποίες έλαβαν μέρος 125 γυναίκες στο σύνολο³²⁹.

Άλλο ένα δείγμα της δράσης τους, αποτελεί η συμμετοχή τους σε συλλαλητήρια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συμμετοχή 248 γυναικών της υπαίθρου σε συλλαλητήριο που διοργανώθηκε στην Λάρισα στις 10 Αυγούστου του 1944 ως ένδειξη διαμαρτυρίας της απαγόρευσης από πλευράς των Γερμανών να απαγορεύσει στον Ερυθρό Σταυρό την αποστολή τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης στα

³²⁶ Βερβενιώτη Τ. , ό. π., 2013, σ. 169.

³²⁷ Παπαϊωάννου Ρ. Γ., *Η γυναίκα στην Εθνική Αντίσταση και στον Εμφύλιο. Το παράδειγμα της Λάρισας*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Δ. Μακεδονίας, Φλώρινα, 2020, σ. 63.

³²⁸ Βερβενιώτη Τ. , ό. π., 2013, σσ. 181-185.

³²⁹ Βερβενιώτη Τ. , ό. π., 2013, σ. 188.

αποκαλούμενα ανταρτοκρατούμενα χωριά³³⁰. Αντίστοιχες διαδηλώσεις, πραγματοποιήσαν στις 18 Αυγούστου του 1944, τριακόσιες γυναίκες από το χωριό Γόννοι Λαρίσης στον Τύρναβο ενώ στις 21 Αυγούστου του ίδιου έτους ομάδα 1200 γυναικών από τα Χάσια και την Πίνδο διαδήλωσαν στα Τρίκαλα³³¹. Αντίστοιχα, συμμετοχή γυναικών παρατηρείται και σε άλλες περιοχές της υπαίθρου όπως τη Μακεδονία και την Ήπειρο, όπου οι γυναίκες διείσδυσαν σε αντιστασιακές οργανώσεις και αγωνίστηκαν από κοινού με τους άνδρες³³². Οι γυναίκες παρά το γεγονός ότι ήταν περιορισμένες στην ιδιωτική σφαίρα βάσει των παραδοσιακών πατριαρχικών αντιλήψεων και έμφυλων ρόλων, παρουσιάζουν έντονη επιθυμία για δράση σε πεδία που βρίσκονται έξω από τον αποδεκτό χώρο δράσης τους.

Η συμμετοχή της γυναίκας στην Αντίσταση δημιούργησε τις συνθήκες εκείνες που χρόνια οι φεμινίστριες του Μεσοπολέμου προσπαθούσαν να πετύχουν – της συμμετοχής σε εκλογικές διαδικασίες - χωρίς αποτέλεσμα. Τον Απρίλιο του 1944, οι γυναίκες συμμετείχαν στη συγκρότηση της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης. Στις εκλογές που οργάνωσε η ΠΕΕΑ, γνωστή ως Κυβέρνηση του Βουνού, δόθηκε στις γυναίκες η δυνατότητα να αναδείξουν τα μέλη του « Εθνικού Συμβουλίου ». Ανάμεσα σε 184 εκλεγμένους, εκλέχτηκαν 5 γυναίκες εθνοσύμβουλοι ενώ συμμετείχαν περί το 1.000.000 ψηφοφόροι τόσο στην Ελεύθερη όσο και στην κατεχόμενη Ελλάδα³³³.

Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα , οι γυναίκες της υπαίθρου πραγματοποίησαν τόσες αλλαγές που αφορούν την υπόστασή τους χωρίς να έχουν την ίδια βάση με τις γυναίκες της πόλης όπου οικονομικό - πολιτικές συνθήκες ήδη από την περίοδο του Μεσοπολέμου αποτέλεσαν την κατευθυντήρια γραμμή για την περαιτέρω αφύπνισή και δράση τους. Περίοδος που χαρακτηρίζεται από την εκβιομηχάνιση, την εισαγωγή των γυναικών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, την είσοδο στην μισθωτή εργασία, τη δημιουργία φεμινιστικών οργανώσεων και διεκδικήσεων. Σημαντικό όμως γεγονός αποτέλεσε η ευκαιρία που είχε δοθεί στις γυναίκες να σπουδάσουν. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι περισσότερες από τις γυναίκες γινόταν δασκάλες, ο ρόλος των οποίων ήταν μερίζονος σημασίας στην ύπαιθρο. Ένας από αυτούς ήταν η καθοδήγηση των χωρικών ως προς την κατανόηση της κατάστασης που επικρατούσε και των ζητουμένων από τους ιθύνοντες των αντιστασιακών ομάδων ενώ σημαντική ήταν η συμβολή τους στην ηθική ανύψωση της γυναίκας της υπαίθρου παρέχοντας τους απαιτούμενες γνώσεις για την ανατροφή των παιδιών της αλλά και για της υγιεινής της³³⁴.

Η ύπαιθρος συμμετείχε ενεργά, οργανωμένη κατά κύριο λόγο στο ΕΑΜ- ΕΛΑΣ και στον ΕΔΕΣ³³⁵. Στο ΕΑΜ, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είχαν ίσο δικαίωμα συμμετοχής

³³⁰ Φλούντζης Α., *Στρατόπεδα Λάρισας Τρικάλων 1941-1944 η γέννηση του Αντάρτικου στη Θεσσαλία*, Αθήνα: Παπαζήση, 1977, σσ. 583-585.

³³¹ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σ.301.

³³² Κηπουροπούλου Γ, ό. π., , σσ. 9-12.

³³³ Οι γυναίκες που εκλέχθηκαν, ήταν: η Μάχη Μαυροειδή από την Καλαμάτα, η Μαρία Σβώλου από την Αθήνα, η Χρύσα Χατζηβασιλείου από τον Πειραιά, η Καίτη Νισυρίου – Ζεύγουαπό την Αθήνα και η Φωτεινή Φιλιππίδου από τη Λάρισα, », Ρετσίδα Ε. κ.ά (Συλλογικό), ό. π., 2006, σ.44.

³³⁴ Οικονόμου Ο., « Οι Ελληνίδες Δασκάλες! », Ο Αγώνας της Γυναίκας, τχ. 3, 1923.

³³⁵ Ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ) ιδρύθηκε στις 11 Σεπτεμβρίου 1941 με πολιτικό ηγέτη τον στρατηγό Νικόλαο Πλαστήρα και στρατιωτικό ηγέτη τον στρατηγό Ναπολέοντα

μέσω των οργανώσεων και οι άνδρες και οι γυναίκες. Όσο προχωρά η Αντίσταση, η γυναικεία συμμετοχή θα μετασχηματίζεται. Οι δυσμενείς συνθήκες που επικρατούν λόγω των συνεχών διώξεων, βασανιστηρίων και φυλακίσεων, θα δώσουν στις γυναίκες το περιθώριο να αναλάβουν ολοένα και περισσότερες ευθύνες. Αυτή η διαδικασία θα πραγματοποιηθεί μέσα από την ΕΠΟΝ. Τον Φεβρουάριο του 1943 ανακοινώνεται η ίδρυση της Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων (ΕΠΟΝ) μετά τη μυστική συνάντηση 25 αντιπροσώπων από δέκα αντιστασιακές ομάδες, οι οποίοι αποφάσισαν την αυτοδιάλυση των ήδη υπαρχόντων και τη δημιουργία μιας ενιαίας νεολαιίστικης οργάνωσης³³⁶ η οποία με μαζικότερο χαρακτήρα θα επεκταθεί και στην ύπαιθρο. Πλέον, η στρατολόγηση δε γινόταν κρυφά αλλά δημόσια και μαζικά. Βασικό σύστημα οργάνωσής της αποτέλεσε εκτός από τον εθνικοαπελευθερωτικό της χαρακτήρα και πανανθρώπινες αξίες όπως ο αλληλοσεβασμός, η συντροφικότητα, η ανεξιθρησκεία και η ισοτιμία των φύλων³³⁷. Η κοινή και ισότιμη συμμετοχή ανδρών και γυναικών αναφέρεται στον Δωδεκάλογο της ΕΠΟΝ « *Θ' αγωνιστούμε παλικαρίσια ,όλοι μαζί Νέοι και Νέες...* »³³⁸. Η μέριμνα για την ενίσχυση της γυναικείας οργανωτικής συσπείρωσης με σκοπό τον μετασχηματισμό της εικόνας του γυναικείου φύλου, όσον αφορά το ρόλο του, διαφαίνεται και από την αναφορά στις γυναίκες στην Ιδρυτική Διακήρυξή της στις 23 Φλεβάρη του 1943, καλώντας τις να αγωνιστούν « *ακόμα πιο μαχητικά στο πλευρό των νέων για τη ζωή, την τιμή και τη Λευτεριά* »³³⁹. Έτσι, θα συγκροτηθεί η μαζικότερη νεολαιίστικη οργάνωση που θα απαριθμεί περίπου 600. 000, με τις μισές να είναι γυναίκες.

Με τη μαζική συμμετοχή τους, τόσο στην ύπαιθρο όσο και στην πόλη, άρχισαν να βγαίνουν από τα στενά όρια της οικίας σε μια περίοδο που φάνταζε σκληρή και επικίνδυνη για τις ίδιες, ακολουθώντας μια ομαλή επέκταση των οικιακών δραστηριοτήτων από το σπίτι προς την κοινωνία³⁴⁰. Με την οργάνωσή τους σε διάφορες αντιστασιακές δράσεις, είτε με τη μορφή αφύπνισης και τόνωσης του αντιστασιακού αισθήματος των συμπολιτών στην πόλη είτε με τη μορφή βοήθειας προς τους τραυματισμένους αγωνιστές στην ύπαιθρο, δημιουργήθηκαν νέες δυνατότητες για τις ίδιες, καθώς δημιουργήθηκαν νέοι χώροι δράσης και κοινωνικοποίησης³⁴¹.

Ζέρβα. Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) ιδρύθηκε στις 27 Σεπτεμβρίου 1941 με την συνεργασία των κομμάτων: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος, Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας, Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος. Καραγκιαούρης Κ., *Πινελιές από την Κατοχή και την Αντίσταση*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2003, σ. 31.

³³⁶ Στη συνάντηση - σύσκεψη έλαβαν μέρος : οι αντιπροσωπείες εθνικών οργανώσεων Νέων (“Αγροτικής Νεολαίας Ελλάδος”, “Ενιαίας Εθνικοαπελευθερωτικής Εργατοϋπαλληλικής Νεολαίας”, “Ενιαίας Μαθητικής Νεολαίας”, “Ένωσης Νέων Αγωνιστών Ρούμελης”, “Θεσσαλικού Ιερού Λόχου”, “Λαϊκής Επαναστατικής Νεολαίας”, “Λεύτερης Νέας”, “Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδος”, “Σοσιαλιστικής Επαναστατικής Πρωτοπορίας Ελλάδος”, “Φιλικής Εταιρείας Νέων”), η Αντιπροσωπεία του ΕΑΜ Νέων Μακεδονίας, Πελοποννήσου και τα μέλη της ΚΕ του ΕΑΜ Νέων και η Αντιπροσωπεία του Εθνικού Συμβουλίου των φίλων της νέας γενιάς.

³³⁷ Βαρών - Βασάρ Ο., ό. π., 2010, σσ. 56-58.

³³⁸ Βλ. Παράρτημα , « Ο Ύμνος της Λεύτερης Νέας »

³³⁹ Ανταίος Π., ό. π., 1977, σσ. 210-212.

³⁴⁰ Μπουτζουβή - Μπανιά Α., « Προσέγγιση στο Οδοιπορικό μιας γυναίκας: Διαμάντω Τσιάκα Γκριτζώνα », *Δίνη*, 1993, σσ. 196-227.

³⁴¹ Βόγλης Π., *Η αδύνατη επανάσταση: η κοινωνική δυναμική του Εμφυλίου Πολέμου* , Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 63.

Ειδικότερα, η ύπαιθρος λόγω της γεωγραφίας των περιοχών με τα ψηλά και δύσβατα βουνά έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη του αντιστασιακού αγώνα αποτελώντας αντηρίδα για τον αγώνα με τις γυναίκες της υπαίθρου να προκαλούν σε πολλές των περιπτώσεων τον θαυμασμό από πλευράς των ανδρών: « *Η γυναίκα μίλησε . Ήμουν η γυναίκα που φρόντιζε στο περιθώριο πάντα να σας εξυπηρετεί και να τρέμει για την ζωή σας. Σήμερα ζύπνησα... [...] Είμαι κοντά σας, άνδρες, πολύ κοντά σας, έτοιμη να δεχθώ τις ίδιες σφαίρες με σας...* »³⁴².

Μέχρις ότου να φτάσουν στο σημείο να οργανωθούν και να αποτελέσουν κομμάτι της νέας πραγματικότητας, έπρεπε να προσπεράσουν σειρά από δυσκολίες και αυτό γιατί η οργάνωση των γυναικών στην ύπαιθρο δεν ήταν εύκολη υπόθεση λόγω των ηθών και εθίμων που καθόριζαν την ύπαρξη τους, δεσμεύοντας τις σε ένα ασφυκτικό κλοιό - αυτό της ιδιωτικής σφαίρας - που δεν επιτρεπόταν να περάσουν « *Τα έθιμα ήταν διαφορετικά στα χωριά, δεν έρχονταν στις συνεδριάσεις...* »³⁴³. Παρατηρείται το φαινόμενο, μεγάλος αριθμός γυναικών να επιτελούν σειρά από ενέργειες όπως: η συμμετοχή σε εράνους, σε κινητοποιήσεις και σε συλλαλητήρια που οργάνωναν οι αντιστασιακές ομάδες, χωρίς όμως να είναι γεγραμμένες σε κάποια αντιστασιακή οργάνωση³⁴⁴.

Το αντιστασιακό κίνημα χρειαζόταν τις γυναίκες σε διάφορα βοηθητικά πόστα. Οι άνδρες που βρίσκονταν στα βουνά είχαν ανάγκες που οι ίδιοι δε μπορούσαν να καλύψουν και τις οποίες κλήθηκαν να αναλάβουν οι γυναίκες. Οι γυναίκες, επωμίστηκαν εργασίες όπως: το ζύμωμα, το πλύσιμο, κλπ. ενώ απαραίτητη κρίθηκε η παρουσία τους για την περίθαλψη των τραυματιών. Δημιουργήθηκαν νοσοκομεία και ιδρύθηκε και Σχολή Νοσηλευτών, όπου λάμβαναν γνώσεις απαραίτητες για την περιποίηση τραυματιών όχι μόνο σε νοσοκομεία αλλά και σε κινητές μονάδες φροντίδας τραυματιών, όπου η έλλειψη σε προσωπικό και ιατροφαρμακευτικό υλικό ήταν καθημερινό φαινόμενο. Οι γυναίκες, έπαιξαν σπουδαίο ρόλο σε όλα τα νοσοκομεία του ΕΛΑΣ ενώ έπρεπε συχνά να παίρνουν πρωτοβουλίες για την επίτευξη του αγώνα.

Στην ύπαιθρο, το αντάρτικο στην ουσία ήταν αυτό που συνέβαλλε στην οργάνωση των γυναικών με την συμμετοχή τους, αρχικά να αφορά την παροχή εργασιών συνυφασμένων με τις οικιακές εργασίες προς εξυπηρέτηση των ανταρτών και στη συνέχεια αναλαμβάνοντας και άλλους ρόλους αντίθετους προς τη γυναικεία φύση τους³⁴⁵. Οι πρώτες που οργανώνονται αναλαμβάνουν σιγά σιγά την καθοδήγηση και ενημέρωση ολοκλήρων περιοχών για την εξέλιξη της δράσης των αντιστασιακών οργανώσεων απομακρυνόμενες από τα στενά όρια του οίκου. Περπατούν χιλιόμετρα μέσα στη νύχτα βρίσκοντας καταφύγιο σε ξένα σπίτια, ενημερώνοντας τον κόσμο της υπαίθρου μεταφέροντας μηνύματα « *Ήμουν δεκάξι δεκαεφτά χρονών όταν μπήκα στην*

³⁴² Εφ. Ε.Α.Μ., «...», 21/8/1943.

³⁴³ Φίκα Ι. Κ., *Διερεύνηση του ρόλου και της συμμετοχής των γυναικών στην Εθνική Αντίσταση και στον Εμφύλιο μέσα από προφορικές μαρτυρίες. Μελέτη περιπτώσεων στην περιοχή της Θεσσαλίας*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος, 2017, σ. 21.

³⁴⁴ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σ.112.

³⁴⁵ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σσ. 247-248.

παρανομία, τότε με τους Γερμανούς. Το κόμμα μ' έστελνε να πάω σημειώματα εδώ και εκεί »³⁴⁶.

Σημαντική, εάν και σε μικρότερο βαθμό συμμετοχής, ήταν η παρουσία τους στον ένοπλο αγώνα των ανταρτών με το όπλο ανά χείρας. Μια όψη, που άλλοτε ωραιοποιείται και αναδεικνύεται και άλλοτε αποκρύπτεται λόγω της αντίφασης που δημιουργεί με τους καθιερωμένους γυναικείους ρόλους. Η ύπαρξη γυναικών στο λεγόμενο « πρώτο αντάρτικο », αποτελεί σημείο σταθμό για τη γυναίκα και τη χειραφέτησή της γιατί την εισαγάγει σε ένα πεδίο που θεωρούνταν κατεξοχήν ανδρικό. Πλέον, οι γυναίκες αρχίζουν και βγαίνουν σιγά σιγά στο βουνό. Οι πρώτες γυναίκες στον ΕΛΑΣ θα καταταγούν με την ιδιότητα της νοσοκόμας, μιας ιδιότητας αποδεκτής από το κοινωνικό πλαίσιο, αλλά και άρρηκτα συνδεδεμένης με τα εγγενή χαρακτηριστικά του γυναικείου φύλου, αυτό της ανιδιοτελούς φροντίδας σε όσους το έχουν ανάγκη³⁴⁷. Εκτός όμως, από την ιδιότητα της νοσοκόμας, πολλές, έφεραν και άλλες ιδιότητες όπως ασυρματίστριες, σύνδεσμοι κ.ά.³⁴⁸

Η παρουσία των μάχιμων γυναικών, διακρίνεται σε δύο φάσεις: οι πρώτες αντάρτισσες που θα φέρουν όπλο δρουν ως ατομικότητες και είναι κατά κύριο λόγο πολιτικά στελέχη του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, έμπειρες πολιτικά που λόγω της πρότερης οργάνωσής τους έπρεπε να καταφύγουν στην παρανομία ή να οργάνωσουν τις γυναίκες της υπαίθρου³⁴⁹. Η δεύτερη φάση, μαρτυρείται με τη δημιουργία ομάδων που αποτελούνταν μόνο από γυναίκες³⁵⁰. Η Ρούμελη αποτέλεσε τον χώρο όπου έδρασαν οι περισσότερες μεμονωμένες αντάρτισσες ενώ στη Μακεδονία δρουν οι διμοιρίες ανταρτισσών³⁵¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αντάρτισσας που έδρασε μεμονωμένα, ήταν η Μένη Παπαηλιού γνωστή ως « Θύελλα », η οποία υπηρέτησε στο Τάγμα Θανάτου και διακρίθηκε για τη γενναιότητά της³⁵².

Πολλές γυναίκες, επιθυμούσαν να καταταγούν στον ΕΛΑΣ, όμως οι περιορισμοί τόσο από πλευράς της Ηγεσίας, όσο και της άρνησης από πλευράς της ίδιας της οικογένειας, καθιστούσαν το εγχείρημα της εισόδου δύσκολο, αναδεικνύοντας την πατριαρχική αντίληψη της εποχής³⁵³. Το να φέρεις τον τίτλο « Αντάρτης » και « Αντάρτισσα » πέρα από την αίγλη που προσέδιδε, αποτελούσε για τις γυναίκες και ένα μέσο απόκτησης

³⁴⁶ Παπαγιάννη Β., *Κραυγές της Μνήμης, Κατοχή - Αντίσταση - Εμφύλιος*, Αθήνα: Σοκόλη, 2005, σσ. 470 - 471.

³⁴⁷ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σ. 33.

³⁴⁸ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σ. 188.

³⁴⁹ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σ. 302.

³⁵⁰ Βερβενιώτη Τ., « Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ και μαχήτριες του ΔΣΕ », Κλειώ, Περιοδική Έκδοση για τη Νεότερη Ιστορία, Αφιέρωμα: *Στρατός και αντάρτες στη δεκαετία του 1940*, τχ. 3, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006, σ. 4. Διαθέσιμο στο:

https://www.academia.edu/6547567/%CE%91%CE%BD%CF%84%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B9%CF%83%CF%83%CE%B5%CF%82_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%95%CE%9B%CE%91%CE%A3_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%BC%CE%B1%CF%87%CE%AE%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%B5%CF%82_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CE%94%CE%A3%CE%95

³⁵¹ Κηπουροπούλου Γ., ό. π., σ. 88.

³⁵² Ατέχνης: Οικοδόμος, « Θύελλα- Μένη Παπαηλιού. Η πρωταντάρτισσα της Ρούμελης. Άγνωστη μαρτυρία και φωτογραφίες », διαθέσιμο στο: <https://atexnos.gr/thiella-meni-papailiou-h-protantartissatis-roumelis-agnosti-martiria-kai-fotografies/>.

³⁵³ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2006, σ. 5. – Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ*, Αθήνα: Καστανιώτη, 2010, σσ. 54-55.

της προσωπικής τους ελευθερίας, κάτι που διαφαίνεται μέσα από τις προφορικές και γραπτές μαρτυρίες. Η Ανθ/χαγος Λίζα Θεοδωρίδου, Διοικητής της Χ Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, στο ερώτημα « Γιατί πήραν τις γυναίκες στον ΕΛΑΣ; », απάντησε:

*« Δεν τις πήραν, μόνες τους πήγανε. [...] Δε θα μπορούσαν να μην τις πάρουν, γιατί και η γυναίκα είχε μέσα της φωτιά. Εγώ έτσι το ένιωσα. Από μέσα μου. [...] »*³⁵⁴.

Η πίεση που δεχόταν η Διοίκηση του ΕΛΑΣ για την διαπλάτυνση της βάσης του από τις ίδιες τις γυναίκες όσο και η αυξημένη ανάγκη για περισσότερη μάχιμη δύναμη μετά το καλοκαίρι του 1943, θα τον αναγκάσουν να τις εντάξει στα Τμήματα του. Με την υπ. Αρ. 985/26/8/43 Διαταγή του Γενικού Στρατηγείου, προβλεπόταν η δημιουργία Υποδειγματικών Ομάδων ΕΛΑΣ - ΕΠΟΝ σε όλες τις Μεραρχίες. Μετά το καλοκαίρι του 1943, άρχισαν να συγκροτούνται οι πρώτες Υποδειγματικές Ομάδες ανταρτιστών με την πρώτη να δημιουργείται στη Δ. Μακεδονία (IX Μεραρχία), η οποία χωρίστηκε σε τρεις ομάδες ενώ ενδεικτικά μέσα σε ένα χρόνο έως το καλοκαίρι του 1944 δημιουργούνται άλλες δύο ομάδες στην Κεντρική Μακεδονία (X Μεραρχία) και από μία στη Ρούμελη (XIII Μεραρχία) , την Θεσσαλία (I Μεραρχία) και την Αττικοβοιωτία (II Μεραρχία)³⁵⁵. Η οργάνωση και η δράση τους, ακολουθεί το στρατιωτικό και πολιτικό πρόγραμμα των ΕΛΑΣ - ΕΠΟΝ. Κάθε διμοιρία αποτελείται από τριάντα στον αριθμό γυναίκες και η διοίκηση είναι δυαδική. Τη στρατιωτική διοίκηση που αφορούσε ζητήματα στρατιωτικού τύπου όπως: οι φρουρές, η εκπαίδευση κλπ., την αναλάμβανε η Διοίκηση του ΕΛΑΣ ενώ την πολιτική που αφορούσε ζητήματα σχετικά με την ενημέρωση και τη διαφώτιση την αναλάμβανε η « καπετάνισσα »³⁵⁶.

Το Μάιο του 1943, δημιουργήθηκε και η Σχολή Αξιωματικών, η οποία άρχισε τη λειτουργία της τον Αύγουστο του ίδιου έτους. Στη Σχολή, φοίτησαν περισσότεροι από 1400 εκπαιδευόμενοι και αποφοίτησαν 1260 Ανθ/χαγοι μεταξύ των οποίων και 13 γυναίκες, αναλαμβάνοντας τη διοίκηση Λόχων. Παράδειγμα γυναίκας αποφοίτου είναι η Τιτίκα Παναγιωτίδου Γκλεντή η οποία αποφοιτώντας από τη Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών στη Ρεντίνα Καρδίτσας ανέλαβε τη διοίκηση του Λόχου ανταρτιστών³⁵⁷.

Εκτός, όμως, από τη συμμετοχή τους στα μάχιμα Τμήματα και τις βοηθητικές υπηρεσίες αξίζει να γίνει λόγος και σε ένα ακόμη πεδίο δράσης, αυτό της πολιτιστικής και εκπαιδευτικής ζωής. Αυτή την περίοδο πέρα από την ένοπλη Αντίσταση αναπτύχθηκε και η πολιτιστική Αντίσταση. Τόσο το ΕΑΜ όσο και η ΕΠΟΝ είχαν στη φιλοσοφία τους τον τομέα του πολιτισμού όπου συνδεόταν η καλλιτεχνική δράση με την αντιστασιακή πράξη³⁵⁸. Ο στόχος είχε διττό χαρακτήρα. Απ' τη μία πλευρά, στόχευε στη ψυχαγωγία του λαού και από την άλλη, στην ηθική υποστήριξη στους αγωνιστές της Αντίστασης, καθώς και στην πολιτισμική ανύψωση του αγροτικού πληθυσμού αποτελώντας στη συνέχεια την κατευθυντήρια γραμμή ως παιδαγωγικού μέσου από το Αρχηγείο του Δ.Σ.Ε. Ένα μεγάλο μέρος του καλλιτεχνικού χώρου

³⁵⁴ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2006, σ. 5.

³⁵⁵ Ρόσιος Αλ. – Υψηλάντης, *Στα φτερά του οράματος*, Θεσ/νίκη: Κώδικας, 1997, σσ. 136-137. - Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σ. 308.

³⁵⁶ Ρόσιος Αλ. – Υψηλάντης, ό. π., σ. 137.

³⁵⁷ Κηπουροπούλου Γ., ό. π., σ. 89.

³⁵⁸ Βαρών – Βασάρ Ονεντ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009, σ. 455.

συμμετείχε στην εαμική αντίσταση συγκροτώντας θιάσους. Η πρώτη απόπειρα συγκρότησης θιάσων έγινε ήδη από την αρχή του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, από τον Βασίλη Ρώτα, χωρίς όμως επιτυχία λόγω άρνησης του Γενικού Αρχηγείου Στρατού. Το καλοκαίρι του 1942 προχωράει στην ίδρυση «Θεατρικού Σπουδαστηρίου» ενώ τον Μάιο του 1944 καλείται από την Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης να αναλάβει τη θέση του Υπευθύνου Γραμμάτων και Τέχνης περιοδεύοντας στις επαρχίες³⁵⁹. Τα έργα που παρουσιάζονταν είχαν είτε ψυχαγωγικό-κωμικό είτε σατυρικό χαρακτήρα ενώ τα θέματα τους αντλούνταν μέσα από τις συνθήκες και τα βιώματα της εποχής³⁶⁰. Μέσα στις αρμοδιότητες των υπευθύνων των θιάσων πέρα από τις περιοδείες και την διεξαγωγή παραστάσεων συμπεριλαμβανόταν και η διεξαγωγή μαθημάτων ώστε να έρθει σε επαφή με το θεσμό του θεάτρου το μεγαλύτερο δυνατό ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού. Στις προσωπικές μαρτυρίες γυναικών εντοπίζεται ο ρόλος του και η σημαντικότητά του στην ύπαιθρο:

« [...] Κάποια στιγμή ήρθε στο χωριό ένας αντιπρόσωπος από το θιάσο του Ρώτα, μας εξήγησε τι είναι το θέατρο και όσοι θέλαμε πήγαμε στο χωριό Λογγά, εκεί μας έκανε κάποια μαθήματα για να δημιουργήσουμε μικρές θεατρικές ομάδες και να μπορέσουμε να ψυχαγωγήσουμε τον κόσμο στα χωριά. Παίξαμε ορισμένες φορές εκεί, χωρίς να πάμε σε άλλα χωριά, μετά μας πήρε 10- 15 άτομα και πήγαμε στο χωριό Γοργογύρι ή στην Καστανιά Άγραφων που ήταν η έδρα του Βασίλη Ρώτα. Εκεί μας δέχτηκε ο Ρώτας με την ομάδα του και κάναμε θεατρικά μαθήματα. Όταν είδε ότι μπορούσαμε πια να παίζουμε πήγαμε μαζί με τον αντιπρόσωπο του και παίζαμε σε όλα τα χωριά των Αντιχασίων. Οι περισσότεροι μέχρι τότε δεν είχανε δει θέατρο, μόνο ακουστά ξέραν τι είναι. [...] »³⁶¹.

Πολλές φορές, στις παραστάσεις συμμετείχαν νέοι και νέες του χωριού παίρνοντας κυρίως δευτερεύοντες ρόλους, ενώ σε ελάχιστες των περιπτώσεων κάποιοι άφηναν τα χωριά ακολουθώντας τους θιάσους. Και ενώ κανείς θα έλεγε, ότι τουλάχιστον, για τις κοπέλες που συμμετείχαν ενεργά σε κάποια αντιστασιακή οργάνωση με τη σύμφωνη γνώμη της οικογενείας, έχει δημιουργηθεί ένα νέο πεδίο ελευθερίας κινήσεων, η ιδέα της απομάκρυνσης τους από τα στενά όρια της επαρχίας και η επιλογή του επάγγελματος της ηθοποιού, φάνταζε απαγορευτική.

« [...] Εγώ τότε είχα το ρόλο της «μάνας του αντάρτη» στο θεατρικό που παίζαμε στα χωριά. Τότε ο Ρώτας με ζήτησε να πάω μαζί τους στην Αθήνα να συνεχίσω στο θέατρο γιατί ήμουν καλή, αλλά δε μ' άφησε η μάνα μου. «Άλλο να παίζεις εδώ για να γελάμε και να εμψυχώνεις τον αγώνα κι άλλο να γίνεις θεατρίνα...», μου είπε »³⁶².

Πέρα από την αντιστασιακή προπαγάνδα και το ψυχαγωγικό μέρος, το θέατρο αποτέλεσε και έναν χώρο κοινωνικοποίησης του γυναικείου φύλου, καθώς μέσα από αυτή την επαφή, οι γυναίκες συναναστρεφόταν με ομόφυλες καθώς και με πλήθος ανθρώπων διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης και καταγωγής.

³⁵⁹ Φίκα Κ., ό. π., σ. 17. Για περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με το Θέατρο του Βουνού, βλ. Κοτζιούλας Γ., *Θέατρο στα Βουνά: Το θέατρο του αγώνα*, Αθήνα: Δρόμων, 2014 και Β. Ρώτας, *Θέατρο και Αντίσταση*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, Αύγουστος 1981.

³⁶⁰ Μαρτυρία Ιλιάδας Χαλκιά, στο: Φίκα Κ., ό. π., σ. 80.

³⁶¹ Μαρτυρία Ιλιάδας Χαλκιά, στο: Φίκα Κ., ό. π., σ. 80.

³⁶² Μαρτυρία Ιλιάδας Χαλκιά, στο: Φίκα Κ., ό. π., σ. 80.

Η περίοδος της Κατοχής – Αντίστασης, αποτέλεσε κομβικό σημείο αναφοράς για τη χειραφέτησή της γυναίκας. Η γυναίκα, συμμετείχε ενεργά σε όλες τις μορφές του αγώνα. Πλέον, αγωνίζεται από κοινού με τον άνδρα για την αποτίναξη του ζυγού των κατακτητών αλλά και για τη δικαιοσύνη και την ισότητα. Η Κατοχή, αποτέλεσε ένα γεγονός που συνέβαλε στη μεταβολή των κοινωνικών δομών της κοινωνίας, όχι μόνο στις πόλεις αλλά και στην ύπαιθρο³⁶³. Η μαζική συμμετοχή και η οργάνωση της, είχε ως αποτέλεσμα την καθιέρωσή της στο δημόσιο χώρο και στη συνέχεια στη διεκδίκηση νομοθετικών μεταρρυθμίσεων σχετικά με την ισότητα μεταξύ των δύο φύλων. Για τις γυναίκες της υπαίθρου, η πλειονότητα των οποίων ήταν αναλφάβητες και αμέτοχες σε οτιδήποτε αφορά ζητήματα εκτός της οίκου, η οργάνωσή τους οδήγησε στην αποτίναξη νοοτροπιών ως προς τη κοινωνική θέση και τις αρμοδιότητες που τους επιβάλλονταν.

2.2 Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος (1946-1949)

Η δεκαετία του '40 σφραγίστηκε στην Ελλάδα από τον πόλεμο, την κατοχή, την αντίσταση και την εμφύλια σύγκρουση. Στη διάρκεια του Πολέμου και της Αντίστασης συντελέστηκαν πρωτοφανείς για τη χώρα πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες που ανέτρεψαν τις παραδοσιακές δομές της Πολιτείας και της κοινωνίας. Οι ανατροπές συνεχίστηκαν και εν βάθυναν στην περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου και στις δεκαετίες που ακολούθησαν³⁶⁴.

Η ιστορική έρευνα παρουσίασε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το χρονικό πλαίσιο του Εμφυλίου Πολέμου, ενώ η πλειοψηφία των ερευνητών όρισε τον εμφύλιο ως το πρώτο στάδιο του Ψυχρού Πολέμου, εστιάζοντας στην ιμπεριαλιστική εξωτερική πολιτική των Η.Π.Α³⁶⁵. Οι διεθνείς εξελίξεις επηρέασαν ως ένα βαθμό τις εξελίξεις στην Ελλάδα (Δόγμα Τρούμαν, Σχέδιο Μάρσαλ), ώστε η χρονική περίοδος της ρήξης να συμπίπτει με τις εμφύλιες αναταράξεις στην Ελλάδα και να αποτελεί επακόλουθο όσον αφορά την ανατροπή των ισορροπιών στην Ευρώπη³⁶⁶.

Μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας (Φεβρουάριος 1945), ακολούθησε περίοδος ανασφάλειας, φόβου και βίας από την πλευρά της Δεξιάς, που ξεκίνησε από τις πόλεις και γρήγορα επεκτάθηκε στην ύπαιθρο. Η περίοδος αυτή είναι γνωστή και ως περίοδος της Λευκής Τρομοκρατίας και οδήγησε στον τριετή εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων κοινωνικών καθεστώτων και την επέμβαση των

³⁶³ Βερβενιώτη Τ, ό. π., 2013, σσ.13-15.

³⁶⁴ Κανένα γεγονός δεν λειτουργεί αυτόνομα. Πάντα ενυπάρχει η σύνδεση αιτιών, αφορμών και εν τέλει διεργασιών προηγούμενης περιόδου. Έτσι και εδώ ο Εμφύλιος πόλεμος συνδέεται άρρηκτα με τα γεγονότα της Αντίστασης και ίσως και λίγο πιο πριν με την περίοδο δικτατορίας του Ι. Μεταξά. Για τη σύνδεση Αντίστασης και Εμφυλίου, βλ. -Ντέιβιντ Κλόουζ [επίμ.], *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 1997. -Μαργαρίτης Γ., « Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες μετά την απελευθέρωση », *Μνήμων* 9, 1984, σ. 174 - 193.

³⁶⁵ Βόγλης Π., ό. π., 2014, σσ. 19 – 21.

³⁶⁶ Μαργαρίτης Γ., *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. Ι, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005, σσ. 45 – 47.

Η.Π.Α. Διαμορφώθηκε έτσι από την πλευρά του κράτους το θεσμικό πλαίσιο, στο οποίο στηρίζονταν οι μετέπειτα ενέργειες αποκλεισμού της Αριστεράς από τις πολιτικές και κοινωνικές λειτουργίες του.

Το Κ.Κ.Ε βρέθηκε στο δίλημμα αν θα μπορούσε να ακολουθήσει ειρηνική πολιτική ή αν θα έπρεπε να αρχίσει έναν ένοπλο αγώνα ενάντια στις δράσεις της Δεξιάς. Στη 12^η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής, τον Ιούνιο του 1945, το κόμμα προτρέπει σε μαζική αυτοάμυνα. Στη 2^η Ολομέλειά του, τον Φλεβάρη του 1946, η πρόταση της αυτοάμυνας αποδείχθηκε ατελέσφορη για την επίτευξη του σκοπού της, δηλαδή την άσκηση πίεσης προς την Κυβέρνηση, ώστε να προβεί σε υποχωρήσεις³⁶⁷. Αποτόκος η λήψη απόφασης για τον σχηματισμό ένοπλων δυνάμεων³⁶⁸. Έτσι, στην αρχή οργανώθηκαν μικρές ομάδες, οι επονομαζόμενες ΟΔΕΚ οι οποίες στην αρχή ήταν κατά κύριο λόγο άοπλες και στην πορεία συγκροτήθηκαν αποκτώντας υπολογίσιμη δύναμη και έχοντας ως όνομα το ψευδώνυμο του αρχηγού τους³⁶⁹. Μέχρι το καλοκαίρι του 1946 οργανώθηκαν και τα τοπικά αρχηγεία έχοντας συγκεκριμένη δομή – αρχηγό, υπαρχηγό, κλπ., ενώ στις 26 Οκτώβρη του ίδιου έτους ανακοινώθηκε η σύσταση του Γενικού Αρχηγείου Ανταρτών με επικεφαλής τον Μάρκο Ζαχαριάδη. Δύο μήνες αργότερα δόθηκε και η ονομασία «Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας» μαζί με τους όρκους στελεχών και μαχητών (βλέπε Παράρτημα).

Σε πρώτο επίπεδο, αρχικό στόχο του ένοπλου κινήματος αποτέλεσε από γεωγραφικής απόψεως ο έλεγχος καίριων θέσεων, ενώ σε δεύτερο η διασφάλιση απαραίτητων εφεδρειών, κατά κύριο λόγο σε ανθρώπινο δυναμικό, και η εξασφάλιση εφοδιασμού με τον απαραίτητο εξοπλισμό³⁷⁰, ενώ οι χώρες που βοήθησαν ποικιλοτρόπως τον Δ.Σ.Ε ήταν η ΕΣΣΔ, η Γιουγκοσλαβία, η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Αλβανία, η Τσεχοσλοβακία, η Ουγγαρία και η Πολωνία³⁷¹. Σε σχέση με τον τρόπο λειτουργίας και δράσης του προκατόχου του (ΕΛΑΣ), ο Δημοκρατικός Στρατός καθοδηγούνταν κατά κύριο λόγο από το ΚΚΕ, προσπαθώντας μάλιστα να αποβάλλει τα στοιχεία που χαρακτήριζαν τον ΕΛΑΣ, όπως κατά κύριο λόγο η έλλειψη οργάνωσης³⁷². Όσον αφορά το δυναμικό του Δ.Σ.Ε., αυτό παρουσίαζε αδυναμίες ως προς τη στελέχωση των υπηρεσιών³⁷³. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο αποφασίστηκε και η αξιοποίηση του γυναικείου φύλου. Πέρα από την έλλειψη αξιόμαχου δυναμικού, ο Δ.Σ.Ε. είχε να αντιμετωπίσει και σειρά άλλων ελλείψεων στα κατά τόπους Τμήματα, όπως ο απαραίτητος εφοδιασμός σε είδη πρώτης ανάγκης, ένδυσης και τροφής, καθώς επίσης και η ψυχική και σωματική δύναμη των αγωνιστών.

³⁶⁷ Ασδραχάς Σ., κ.ά., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Οκτώ ομιλίες για το βιβλίο του Φίλιππου Ηλιού*, Αθήνα: Θεμέλιο/ΑΣΚΙ, 2005, σσ. 10 - 11.

³⁶⁸ Ole L. Smish, *Αυτοάμυνα και κομμουνιστική πολιτική 1945-1947, στο Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1947*, Ολκός, 2002, σ. 165.

³⁶⁹ Γκριτζόνας Κ., *Μαχητρίες του Δημοκρατικού Στρατού. Η τολμηρότερη ιστορία που γράφτηκε στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου 1946 - 1949*, Αθήνα: Φιλίστωρ, 2001, σσ. 17-18. - Βραχνιάρης, Χ., *Πορεία μέσα στη νύχτα. Η Θεσσαλία στις φλόγες του εμφυλίου*, Αθήνα: Αλφειός, 1990, σσ. 145 - 307.

³⁷⁰ Ασδραχάς, Σ. κ.ά. ό. π., 2005, σσ. 10 - 11.

³⁷¹ Σακελλαρόπουλος Τ. *Οι δύο στρατοί, 1945-1949, Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση: 1945-1952*, τ. Δ1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009, σ. 280, 283

³⁷² Ζαχαριάδης, Ν., « Δέκα χρόνια πάλης. Συμπεράσματα- Διδάγματα- Καθήκοντα », Νέος Κόσμος, 8, 1950, σ. 416.

³⁷³ Σακελλαρόπουλος Τ., ό. π., 2009, σσ. 83 - 85.

ι) Η είσοδος της γυναίκας στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας

Η παρουσία των γυναικών κατά την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου ήταν μεγάλη, παρουσιάζοντας αυξητική τάση ως προς την αριθμητική της δύναμη κατά τα δύο τελευταία έτη κατά κύριο λόγο εξαιτίας της επιστράτευσης που πραγματοποιήθηκε από την πλευρά του Δ.Σ.Ε., κάτι που οδήγησε σε οργανωτικές αλλαγές στον κόλπο του, εν αντιθέσει προς την προηγούμενη περίοδο, που οι αλλαγές ήταν κατά κύριο λόγο ιδεολογικού χαρακτήρα.

Η Λευκή Τρομοκρατία, που ακολούθησε την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, ήταν ένας από τους βασικότερους παράγοντες που συντέλεσαν στη μαζική έξοδο μαχητών-μαχητριών στην ύπαιθρο. Η στελέχωση του Δ.Σ.Ε. στηριζόταν στην αρχή σε σταθερά θεμέλια στρατιωτικού δυναμικού, προερχομένου από μέλη οικογενειών ιδεολογικά προσκείμενων στους στόχους του αγώνα. Και αυτό γιατί το αίσθημα πραγμάτωσης ενός σκοπού μείωνε αισθητά τις απώλειες έμφυχου δυναμικού λόγω λιποταξιών³⁷⁴. Οι περισσότερες από τα οικογένειες που βγήκαν από την αρχή στον Αγώνα είχαν την κομμουνιστική ιδεολογία, επιλέγοντας το δρόμο της φυγής, είτε με τα συγγενικά τους πρόσωπα οργανώνοντας μικρές ομάδες, *«Η μάνα μου ήτανε αντάρτισσα και αυτή. Λοιπόν, με τη μάνα μου τότε όταν βγήκαμε, μαζί φύγαμε εκείνο το ίδιο βράδυ. Μαζί φύγαμε. Τη μάνα μου δε μπόρεσαν να την πιάσουν. Ήταν και αυτή εδώ και το ίδιο βράδυ φύγαμε όλοι μαζί»*³⁷⁵, είτε μόνες τους με σκοπό να αποφύγουν το κυνηγητό όπως αναφέρει ο ΔΚ: *«Ήξερα εγώ απ' την Κοζάνη κάτι χωριά, να πούμε, που τις κυνηγούσαν από την Εθνική Αντίσταση, και υποχρεωτικά ήταν εκεί. Η Ζαγκλέ απ' τους Φιλιππαίους, αφού την κυνηγούσαν την κοπέλα, ήρθε μόνη της»*³⁷⁶.

Ένα από τα μεγάλα προβλήματα, που κλήθηκε να επιλύσει η Ηγεσία κατά τη διάρκεια του πολέμου και όσο ο κλοιός έσφιγγε, ήταν αυτό της ανασυγκρότησης του στρατού. Η απώλεια στρατιωτικού δυναμικού, λόγω εξοριών και φυλακίσεων και η αδυναμία συγκρότησης εφεδρειών, λόγω των μέτρων που έλαβε η Κυβέρνηση με την εκκένωση των χωριών και τη συγκέντρωση του ανθρώπινου δυναμικού σε κωμοπόλεις υπό τον έλεγχό τους, προκάλεσαν προβλήματα στο εσωτερικό του Δ.Σ.Ε. Απότοκος αυτών των δράσεων ήταν η επίκληση έκτακτης ανάγκης, από πλευράς της Ηγεσίας του Δ.Σ.Ε., για στρατολόγηση. Αρχικά, η επιστράτευση αφορούσε μέλη οικογενειών – κατά κύριο λόγο ανδρών – ιδεολογικά προσκείμενων στο Κόμμα και τους σκοπούς του Αγώνα και στη συνέχεια οποιονδήποτε πληρούσε τα κριτήρια συμμετοχής του στον Πόλεμο.

Τα εμπόδια που αντιμετώπισε, ο Δ.Σ.Ε. προκειμένου να συγκροτηθεί ως τακτικός στρατός, τον ώθησαν στην ουσία στην επιστράτευση έμφυχου δυναμικού, η οποία πολλές φορές βρήκε ανταπόκριση, κυρίως σε περιοχές που είχαν αναπτυχθεί ήδη κατά την προηγούμενη περίοδο δεσμοί μεταξύ ανταρτών και κατοίκων και έβλεπαν θετικά την προσπάθειά τους. Με προπαγανδιστικό τρόπο γίνεται η προσπάθεια προσέλκυσης ακόμη και ατόμων μη προσκείμενων στα ιδεώδη του Αγώνα, προκειμένου να

³⁷⁴ Γκριτζώνας Κ., ό. π., 2001, σσ. 34-38.

³⁷⁵ Μαρτυρία Μότσιου Νίκου, Δεσπότης Γρεβενών, 20/7/2016.

³⁷⁶ Μαρτυρία Κιτσιούλη Δημήτρη, Λάβδα Γρεβενών, 8/5/2016.

επανδρωθούν τα Τμήματα με ανθρώπινο δυναμικό. Έτσι, ομάδες ανταρτών περνούσαν από τα χωριά στις ελεύθερες περιοχές, καλώντας τους νέους και νέες να συμμετάσχουν στον Αγώνα.

Η Αглаία Κ., γεννηθείσα το '30, σε ηλικία 17 χρόνων, θυμάται που βγήκε από τις πρώτες γυναίκες στο βουνό το '47 έπειτα από επίσκεψη ανταρτών στο χωριό της « Μετά το '46 άρχισαν να φοβίζονται τον κόσμο. Ερχότανε ο Στρατός, ερχότανε στα χωριά Αστυνομία. Και αυτοί ξέρανε περίπου στο κάθε χωριό ποιοι είναι εδώ πέρα οργανωμένοι, ποιοι δεν είναι. Ήταν λίγο πιο δύσκολα τα πράγματα. Εδώ το '47, ήρθανε κάτι κοπέλες που ήταν αυτές αντάρτισσες. Με λεν(ε): « Θέλεις να βγεις στο αυτό»; « Θέλω », λέω. Τόσο με έκοβε και εμένα. Εγώ τις ζήλευα αυτές με τα φυσίγγια και τα αυτά εδώ πέρα. Έφυγα. Με πήρανε εθελοντίτρια. Δε με πήρανε με το ζόρι. Να μη τα λέμε και ψέματα. Ήταν κορίτσια που τα πήρανε και με το ζόρι » υποστηρίζοντας πως στην απόφασή της συνέβαλε σύνολο παραγόντων, μαζί και οι συνθήκες διαβίωσής της στο χωριό: « Εγώ περισσότερο από τις δυσκολίες έφυγα. Έτσι εγώ το αισθάνθηκα. Δε ξέρω. Αυτή η μιζέρια, ξυπόλυτα με τα τσαρούχια [...] Ο πατέρας μου πέθανε το '38. Ήταν στη Χωροφυλακή ο πατέρας μου. Πέθανε το '38 από πνευμονία. Εμείς μείναμε μετά ορφανά, πέντε παιδιά, τέσσερα αγόρια. Και εγώ. Ήμανε η πρώτη, κορίτσι. Τα άλλα ήταν τέσσερα αγόρια. Και... όταν πέθανε ο πατέρας μου, ... με δώσανε στα Γρεβενά σε κάποιους θείους μου. Και έφυγα το '44 από κει πέρα, από τα Γρεβενά. Όταν ήρθαν οι Γερμανοί, ήμαν 14 χρονών. Με πήρανε ξανά. Παντρεύτηκε η μάνα μου με άλλον σε άλλο χωριό. Ανθρακιά λέγεται. Και έτσι, κατέληξα να φύγω έξω... »³⁷⁷.

Αρχικά, η επιστράτευση απευθυνόταν στους ιδεολογικά προσκείμενους στο Κόμμα και κυρίως στο άρρεν φύλο, κάτι που προσδίδει έμφυλο χαρακτήρα στο μέτρο. Το γεγονός όμως της ολοένα αυξανόμενης άσκησης ελέγχου στο μεγαλύτερο τμήμα της Ηπειρωτικής Ελλάδας από τον Εθνικό Στρατό καθιστούσε την εφαρμογή του μέτρου δύσκολη. Έτσι, προωθήθηκε η μαζική επιστράτευση γυναικών. Ο μέσος ηλικιακός όρος ήταν περίπου τα δεκαοχτώ με είκοσι χρόνια, εάν αναλογιστεί κανείς ότι αυτή η ηλικία μπορούσε να είναι παραγωγική είτε στα μάχιμα τμήματα είτε στα μετόπισθεν, ενώ οι μεγαλύτερης ηλικίας γυναίκες θα μπορούσαν να αποτελέσουν 'έμπυχο δυναμικό': « Κοίταξε, βασικά προσπαθούσαμε πάνω από δεκαεπτά. Πάνω από δεκαεπτά προσπαθούσαμε να είναι, δεκαεπτά, δεκαοκτώ, ό,τι βρίσκαμε. Εκεί, δεν υπήρχε κλάση. Ό,τι βρίσκαμε »³⁷⁸, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία του Δ.Κ : « 20, 18, 17, 19... Παραπάνω δεν ήταν καμία. Παραπάνω δεν ήταν καμία να πούμε »³⁷⁹.

Η νέα κατεύθυνση που πήρε το μέτρο προκάλεσε σε αρκετές των περιπτώσεων αντιδράσεις. Για να καταστείλει το αίσθημα δυσφορίας που μπορούσε να προκληθεί, σύμφωνα με το Νόμο της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, ο οποίος αποτέλεσε προέκταση της Στρατιωτικής Διάταξης περί επιστρατεύσεως των γυναικών του 1947, άφηνε στις γυναίκες την επιλογή να επιλέξουν το πόστο που τις ενδιέφερε³⁸⁰. Αυτή η κίνηση από την κεντρική διοίκηση δίνει τη μορφή βούλησης για εμπλοκή των γυναικών στα πολεμικά πράγματα κάτι το οποίο αποτέλεσε εν μέρει μέσο

³⁷⁷ Μαρτυρία Κυριατζή Αглаΐα, Τρίκορφο Γρεβενών, 29/7/2016.

³⁷⁸ Μαρτυρία Μότσιου Νίκου, ο. π..

³⁷⁹ Μαρτυρία Κιτσιούλη Δημήτρη, ό. π..

³⁸⁰ Νόμος 7, Άρθρο 3 για επιστράτευση γυναικών, 10 Φεβρουαρίου 1948, στο: Γκριτζώνας Κ., ό. π., σσ. 45 - 46.

χειραφέτησής τους. Η ανάγκη στρατολόγησης των γυναικών γίνεται το κύριο μέλημα του Δημοκρατικού Στρατού, κάτι που γίνεται φανερό μέσα από τα άρθρα του έντυπου τύπου της περιόδου: « [...] Για τη στρατολογία γυναικών, η δημοκρατική μας κυβέρνηση έδωσε το δικαίωμα στον υπουργό των Στρατιωτικών να επιστρατεύει με νόμο ηλικίες γυναικών, όταν αυτό κριθεί αναγκαίο για τον αγώνα. Σήμερα, που ακόμα τέτοιος νόμος δεν έχει βγει, ισχύει η παλιά διαταγή του Γ.Α. για τη στρατολογία σε εθελοντική βάση »³⁸¹.

Το μέτρο της υποχρεωτικής κατάταξης είχε ως αποτέλεσμα τη δυσανασχέτηση ανθρώπων που δεν επιθυμούσαν να παραμείνουν στα τμήματα του ΔΣΕ και, όπου τους δινόταν η ευκαιρία, λιποτακτούσαν. Στη λιποταξία συνέβαλλε επιπρόσθετα η συνεχής οδοιπορία στους δύσβατους ορεινούς όγκους σε ακραίες καιρικές συνθήκες σε συνδυασμό με το φόβο του επικείμενου θανάτου ή ακόμη και ο θάνατος του αγαπημένου τους προσώπου κατά τη μάχη : « Υπήρχαν, και από άνδρες. Υπήρχαν αυτά. Θυμάμαι μια κοπέλα. Ήταν αρραβωνιασμένη από το σπίτι ακόμα, πριν βγει έξω στο βουνό με το παιδί. Χωριανοί ήταν με εκείνον εκεί. Σκοτώθηκε αυτό., Σηκώθηκε έφυγε αυτή. Σε άλλο Λόχο αυτός, σε άλλο Λόχο αυτή. Μόλις έμαθε ότι σκοτώθηκε, σηκώθηκε και έφυγε »³⁸², ενώ χαρακτηριστικό είναι και το παράδειγμα της λιποταξίας εκατό ανδρών και γυναικών μετά την επιστράτευση τους στην Νάουσα³⁸³.

Οι οικογένειες, ανεξαρτήτως του εάν έκλιναν ιδεολογικά ή όχι, είχαν μικτές αντιδράσεις όσον αφορά τη συμμετοχή των κοριτσιών τους στο βουνό. Άλλες αντέδρασαν ερχόμενες σε ρήξη και πήραν την απόφαση τους, όπως η Αγλαΐα Κ.: « Αντέδρασε η μάνα μου, όταν βγήκα στο βουνό. Η μάνα μου αντέδρασε. Δε μου έδωσε ούτε το χέρι να με αποχαιρετήσει. Δεν ήθελε. « Θα το μετανιώσεις κάποτε », μου λέει. « Εντάξει, μαμά », ³⁸⁴ ενώ άλλες οικογένειες έδωσαν την ευχή τους, καθώς η πεποίθησή τους για τη νίκη ήταν ισχυρή: « Ο πατέρας μου δάκρυσε και είπε: « Αξίζει αυτός ο στρατός. Αφού οι γυναίκες πολεμούνε τόσο παλικάρися, θα νικήσει. Αν ήμουν νιότερος θα' βγαινα στο βουνό »³⁸⁵.

Μεγάλο ποσοστό όμως των μαχητριών ήταν επιστρατευμένο και στο μεγαλύτερο βαθμό, που είχε προσδιοριστεί η κοινωνική τους προέλευση, ανήκε στην αγροτική κοινωνία³⁸⁶. Ο Δημήτριος Κιτσιούλης θυμάται την επιστράτευση γυναικών από το χωριό Λάβδα Γρεβενών: « Εμείς, τα κορίτσια εδώ, τα πήραμε, τη Θωμαή του Παππά που σκοτώθηκε. Ήρθαν, τα πήρανε από εδώ και τα πηγαίνανε προς τον Γράμμο. Έπεσε ένα κομμάτι χιόνι και τα σκότωσε. Σκότωσε 5-6 κορίτσια τότες το χιόνι »³⁸⁷. Η Αγλαΐα Π. ανήκε σε αυτήν την ομάδα: « Μας έμασαν όλους, μας έδωσαν τα μπλάρια, φορτωμένα όλα με τραυματίοι. Άλλοι χωρίς πόδια, άλλοι τραυματισμένοι στα χέρια, παντού (...). Είπαν, θα πάμε τραυματίοι. Πάμε τραυματίοι, να γυρίσουμε πάλι στα σπίτια

³⁸¹ Ζαχαριάδη Ρ., « Η Γυναίκα στο ΔΣΕ », περιοδικό Δημοκρατικός Στρατός, τχ. 4, Απρίλης 1948

³⁸² Μαρτυρία Κιτσιούλη Δημήτρη, Λάβδα Γρεβενών,

³⁸³ Επιστρατεύτηκαν 664 άτομα, εκ των οποίων 215 γυναίκες μετά την μάχη της Νάουσας. Διαθέσιμο στο: <https://stratistoria.wordpress.com/1949/01/28/19490128-dse-mahi-naousas/>

³⁸⁴ Μαρτυρία Κυριατζή Αγλαΐας, ό. π..

³⁸⁵ Εφ. Αγονίστρια, « Η πρώτη εντύπωση », Πόλεμος – Τέχνη – Ζωή, αρ. φύλλου 1, 12-2-1949, κωδ. αρχείου 01.3127.00001, σ. 2, ΑΣΚΙ

³⁸⁶ Γκριτζώνας Κ., ό.π.,σ.36.

³⁸⁷ Μαρτυρία Κιτσιούλη Δημήτρη, ό. π..

μας. Και δε μας άφησαν ύστερα »³⁸⁸, έχοντας χαραγμένη στη μνήμη της τη δυσάρεστη στιγμή, όταν κατά την πορεία τους χάθηκαν συγχωριανές της: « Φτάνουμε σε ένα μέρος, και εκεί ξεκόπηκε το βουνό όλο. Είχαν πρόβατα μπροστά, οι τραυματίοι, ήταν αυτά, και εγώ έμεινα λίγο πιο παραπίσω από τη Θωμαή, που δυο ζώα δεν περπατούσαν τόσο. Η Θωμαή φώναζε: « Αγλαΐα κοντά σε μένα, μη σε χάσω, μη σε χάσω », φώναζε, και όταν ακούμε, το βουνό έφυγε όλο από πάνω. Πέτρες, δέντρα και σκοτώθηκαν όλοι. Και ζώα είχαν αμπροστά, πρόβατα, να σφάζουν. Η Θωμαή σκοτώθηκε του Παπανικόλα. Αυτό βάλτο στο μυαλό σ(ου). Η Θωμαή ήταν τόσο καλή κοπέλα, και την πήρε μια πέτρα χοντρή. Μαζί με την πέτρα κυλούσε κα αυτή κάτω. Και την έφτασε κάτω. Ήταν ένα ρέμα βαθύ. Και ο τραυματίας ο δικός της είχε κάταγμα και στα δυό τα πόδια. Τα είχε κομμένα. Ήταν από το Κηπουρείο αυτός. Τραυματισμένος και τα δυό τα πόδια κομμένα και τραβούσε το λάρο. Αυτός είχε τύχη. Γλίτωσε [...] Εκείνος φώναζε: « Θωμαή, πού είσαι, Θωμαή, πού είσαι ». Πουθενά η Θωμαή. Η πέτρα έπεσε στο κεφάλι της. Και αυτός ήταν κρεμασμένος. Ήρθαν στρατός, ήρθαν αντάρτες, μας έβγαλαν από εκεί, μας πήγαν από άλλο δρόμο, γιατί δεν είχε να περάσεις. Ήταν γκρεμός, και μας γυρίσαν πίσω σε κάτι άλλα χωριά. Ποιος τα ξέρει αυτά τα χωριά (;). Σάματις και εμείς τα ξέρουμε και όλα (;). Μας έβγαλαν στ(ο) Γράμμο »³⁸⁹. Ακόμη, θυμάται τη μητέρα της σε διάφορες φάσεις του πολέμου να προσπαθεί να αποτρέψει την έξοδο της σε κάθε εμφάνιση των ανταρτών στο χωριό, έχοντας ήδη ένα αγόρι που ήταν στα βουνά « Μόλις τα είδε η μάνα μου από το χωριό , ήρθε μήπως μπορέσει και με πάρει να με κρύψει να μη με πάρουν. Δεν έγινε αυτό το πράγμα»³⁹⁰, ενώ άλλες οικογένειες μοιρολογούσαν προσπαθώντας να την αποτρέψουν. Αντίστοιχα μεγάλης κλίμακας επιστράτευση γυναικών έγινε και στην Ήπειρο, όπου από τα εκατό πενήντα άτομα που επιστρατεύτηκαν, οι εκατό ήταν γυναίκες³⁹¹.

2.3 Η ζωή στο βουνό: πτυχές τις καθημερινότητας

Η είσοδος των γυναικών στο Δ.Σ.Ε. έχει διαφορετική πορεία από ό,τι η αντίστοιχη των ανδρών, κάτι που μαρτυρείται από τη συγκρότηση διαφορετικών ομάδων για τις γυναίκες, προκειμένου απ τη μια να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και απ την άλλη να εκπαιδευτούν. Ο φόβος για τον πόλεμο, η στεναχώρια για το σπίτι που άφησαν πίσω και η καινούργια ζωή είναι τα συναισθήματα που έχουν να διαχειριστούν, προκειμένου να ανταπεξέλθουν. Χαρακτηριστικά, η Αγλαΐα Π. αναφέρει: « Εμένα με άφησαν σε μία Ταξιαρχία, που ήταν ένας δικός μας από το Πολυνέρι, ο Παπαδημητρίου, ο Σπύρος. Ήταν Ταξίαρχος. Και εγώ τον παρακάλεσα: « Σπύρο, πολύ να κάνεις μια καλοσύνη, να με αφήσεις να φύγω », γιατί ο αδερφός μου εκείνον τον καιρό είχε

³⁸⁸ Μαρτυρία Π. Αγλ., Γρεβενά, 28/7/2016.

³⁸⁹ Μαρτυρία Π. Αγλ., ό. π..

³⁹⁰ Μαρτυρία Π. Αγλ., ό. π..

³⁹¹ Βότσικας Δ., *Η Ήπειρος ξαναζώνεται τ' άρματα, 1946-1949: Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας*, Αθήνα 1983, σ. 184.

σκοτωθεί. Σκοτώθηκε ο αδερφός μου στα Γιάννενα. Είχε σκοτωθεί ο αδερφός μου και τον παρακάλεσα: « Η μάνα μ(ου) έμεινε μόνητς , τον πατέρα μου τον πήρανε φυλακή, θα αφήσετε εμένα », λέω, «γιατί θα χαθεί και η μάνα μ (ου) » ³⁹².

Σ' αυτό το στάδιο σημαντική είναι η συμβολή των παλιών ως προς την ψυχολογική υποστήριξη των νέων για την ομαλή προσαρμογή τους: « Στο δρόμο που 'ρχόμαστε, εμάς τις καινούργιες πολύ μας φρόντισαν οι παλιές, να μας σηκώνουν τα σακούλια μας, παρόλη την κούραση τους, να μας βοηθάνε στα περάσματα, να μας λένε αστεία, να τραγουδάνε. Τα τραγούδια του αγώνα στο δρόμο τα μάθαμε. Αυτή η πρώτη μου εντύπωση από το Δημοκρατικό Στρατό αξέχαστη θα μού μείνει. Μού δωσε θάρρος. Τον αγάπησα »³⁹³.

Όταν εισερχόταν το νέο αίμα στους κόλπους του Δ.Σ.Ε., έπρεπε να αντιμετωπιστεί σειρά από ζητήματα πέραν της συγκροτήσεως εφεδρειών, αυτό της ενδυμασίας, διατροφής και κυρίως της εκπαίδευσης, εφόσον οι γυναίκες στο σύνολό τους δεν ήταν εξοικειωμένες με τη χρήση των όπλων. Καθώς το σύνολο των γυναικών προερχόταν από την ύπαιθρο, η ενδυμασία τους ήταν φτωχή και ακατάλληλη για το βουνό. Έτσι, η ένδυση των γυναικών αποτέλεσε το πρώτο μέλημα του Δ.Σ.Ε., καθώς τα ρούχα τους δεν προσφέρονταν για μάχιμο στίβο και για την επιβίωση τους. Τα ρούχα με τα οποία τους εφοδίαζαν ήταν παντελόνια, μπερέδες, χιτώνια και άρβυλα. « Στα “ Έμπεδα ”, μόλις έφτασαν με τραγούδια και συνθήματα τους δέχτηκαν οι παλιοί. Και την άλλη μέρα τους έδωσαν καινούργια ρούχα. Εδώ ' παίρναν πανταλόνι, εκεί χιτώνιο, παρέκει άρβυλα κάλτσες, δίκωχο, μέσα σε λίγα λεπτά. Είναι τώρα μαχητές του Δ.Σ. »³⁹⁴. Η Αγλαΐα Π. από τα Γρεβενά αναφέρει σχετικά με την ενδυμασία που έλαβε: « Παντελόνια, χλαίνη από πάνω, ζώνη, τζέπες. Ωραία, ζεστά. Η χλαίνη μ' έρχονταν μακριά [...]. Ήταν ένας Δαβίτσας από εδώ, από το Κηπουριό. Αυτός ήταν ράφτης που έραφε τα παιδιά παντελόνια. Και εμένα με έραψε. Εμένα εκεί μου το έραψαν το παντελόνι. Μου το είχε στα μέτρα μου αυτός »³⁹⁵.

Για πολλές γυναίκες, το άκουσμα να φέρουν στρατιωτική ενδυμασία, απομακρύνοντας από πάνω τους τα γυναικεία ρούχα και το μαντήλι που πολλές έφεραν, αποτέλεσε ένα είδος σύγκρουσης των ίδιων με το κοινωνικό κατεστημένο για την πρόπουσα ενδυμασία: « Η Γεωργία από το χωριό Εζοχή είναι καινούργια στο Δ.Σ. Ήρθε στο βουνό ντροπαλή, σιωπηλή, μ' ένα μαντήλι στο κεφάλι και το σακίδιο της στην πλάτη »³⁹⁶. Άλλες οδηγήθηκαν στο να αποχωρήσουν από τον Δ.Σ.Ε ενώ άλλες συνέχιζαν να φορούν τα φορέματα τους κάτω από το παντελόνι, διστάζοντας να παραβλέψουν τα κοινωνικά πρότυπα³⁹⁷. Επιθυμία των περισσότερων ήταν η διατήρηση του τρόπου ενδυμασίας τους όπως και στην περίπτωση της Αγλαΐας Π., που, παρά το γεγονός ότι έφερε στρατιωτικά ενδύματα, η επιθυμία της ήταν αυτά να ταιριάζουν περισσότερο στα

³⁹² Μαρτυρία Π. Αγλ., ό. π..

³⁹³ Εφ. Αγωνίστρια, « Η πρώτη εντύπωση », Πόλεμος – Τέχνη – Ζωή, αρ. φύλλου 1, 12-2-1949, αρ. 01.3127.00001, σ. 2, ΑΣΚΙ

³⁹⁴ Ρ/ΣΕΕ, « Σημείωμα με τίτλο: Στα Έμπεδα για την εκπαίδευση καινούργιων του Δ.Σ.Ε στα έμπεδα του Γ.Α. », 9/1/49, Αρχείο Χαρ. Φλωράκης.

³⁹⁵ Μαρτυρία Π. Αγλ., Γρεβενά,

³⁹⁶ Ρ/ΣΕΕ, « ΓΙΑ ΤΗΝ ΩΡΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑ Σ », Ραδιοφωνική εκπομπή 'Ελεύθερη Ελλάδα' 1948, Αρχείο Χαρ. Φλωράκης.

³⁹⁷ Γκριτζώνας Κ., ό. π., σ. 73, - Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2017 σ. 82.

γυναικεία πρότυπα: « [...]Και λέω αυτόν τον Καραμήτρο «Να τον πεις να με ράψει ένα φόρεμα και μια ζακέτα », λέω, χακί. »³⁹⁸.

Η ένδυση των μαχητριών με τα λεγόμενα « ρούχα του βουνού », δηλαδή με τα στρατιωτικά παντελόνια, χιτώνια και μπερέδες με το έμβλημα του Δ.Σ., αποτελούσε δηλωτικό σημείο της ανατρεπτικής εικόνας των έως τότε παραδοσιακών προτύπων, εισάγοντας έτσι διαφορετικό ιδεότυπο από αυτό που έφεραν οι γυναίκες σε γενική κλίμακα³⁹⁹. Άλλη ενέργεια στρατιωτικού τύπου ήταν το κόψιμο των μαλλιών με τη διέγερση συναισθημάτων, όπως στην περίπτωση της Αγλαΐας Κ. και άλλων γυναικών, όταν αναγκάστηκαν να αποχωριστούν τα μακριά μαλλιά τους: « *Θυμάμαι τις πλεξούδες που μου κόψανε. Είχα ωραίες πλεξούδες, ξανθές, ωραίες πλεξούδες. Στεναχωρήθηκα λίγο...* »⁴⁰⁰.

Άλλο ένα μείζον θέμα ήταν αυτό της προστασίας σε εμπόλεμο πεδίο. Γι αυτόν το σκοπό δημιουργήθηκαν τα λεγόμενα « Έμπεδα »⁴⁰¹. Η επιλογή της τοποθεσίας γινόταν με κριτήρια τη δυσκολία προσέγγισης λόγω της ύπαρξης βουνοκορφών και της έλλειψης συγκοινωνιών. Οπότε, με την είσοδό τους στους κόλπους του Δ.Σ.Ε η αρχή της νέας τους ζωής ξεκινούσε με την άσκησή τους στα « Έμπεδα ». Η ύπαρξη « Εμπέδων » υπήρχε οπουδήποτε είχαν την εδαφική κυριαρχία τμήματα του Δ.Σ.Ε. Εκεί ξεκινούσε η πρώτη τους επαφή με τα νέα δεδομένα. Η αρχή γινόταν με το χωρισμό τους σε διμοιρίες και στη συνέχεια άρχιζε η εκπαίδευση από τους παλαιότερους: « *Έχουμε πάνω από 130 κοπέλες στα “Έμπεδα”. Είναι όλες τους αγροτοκόριτσα απ’ την περιοχή Γιαννίνων [...]. Τις χωρίζουμε, τις μοιράζουμε σε διμοιρίες.. Φέρνουμε παλιές δοκιμασμένες αντάρτισσες να τις βοηθήσουνε... Δυσκολεύονται στα μαθήματα προπαντός στο όπλο. Κοντά τους όμως στέκονται οι παλιές που τις βοηθάνε για να μάθουν. Σιγά σιγά ξεθαρρεύουνε* »⁴⁰². Την πρώτη της επαφή με τα νέα δεδομένα περιγράφει και η Αγλαΐα Κ.: « *Μας κάνανε γυμνάσια, γυμναστική, πώς να χειριζομάστε τα όπλα, όλο αυτό... Σαν εκπαίδευση όπλων, περισσότερο.. και μετά μας χώρισαν σε ομάδες. Κάμποσο καιρό μας άφησαν σε μια ομάδα, κορίτσια. Ήταν αυτός ο Υψηλάντης, εάν τον έχετε ακουστά, από τη Σιάτιστα. Είχε αυτή την ομάδα. Και είχε υπεύθυνη μια κοπέλα να εκπαιδεύει εμάς και να παρακολουθεί* »⁴⁰³.

Με την προσχώρηση στον Δ.Σ.Ε. η στρατιωτική ζωή για τη γυναίκα αποτελεί την καθημερινότητά της, καθώς, πέρα από τις υπόλοιπες αρμοδιότητες, στο πρόγραμμά τους εντασσόταν η προετοιμασία επικείμενης ένοπλης αντιπαράθεσης « *Στις 6 του Νοέμβρη, το πρωί, κάτω από τον θαμπό ήλιο, ο πρώτος λόχος γυναικών του Κέντρου Βασικής Εκπαίδευσης της Ι Μεραρχίας πηγαίνει να κάνει την πρώτη άσκηση επίθεσης. [...] Η ομάδα ξεκινάει και με προσοχή λες και είναι σε πραγματικά πυρά. Ακολουθεί στην*

³⁹⁸ Μαρτυρία Π. Αγλ., ό. π..

³⁹⁹ Βόγλης Π., ό. π., 2014, σσ. 300-305.

⁴⁰⁰ Μαρτυρία Κυριατζή Αγλαΐας, ό. π..

⁴⁰¹ Αποτελούσαν χώρους εκπαίδευσης. Η ύπαρξη εμπέδων τόσο από προφορικές όσο και από γραπτές πηγές, μαρτυρούνται όπου υπήρχαν Αρχηγεία του Δημοκρατικού Στρατού. Αρχηγεία υπήρχαν σε Ήπειρο, Θεσσαλία (στον Λια στη Μουργκάνα), Δυτική Μακεδονία (Ανθρακιά Γρεβενών) καθώς και στη Βόρεια Μακεδονία κοντά στα σύνορα Ελλάδας και Αλβανίας (Πρέσπες).

⁴⁰² Εφ. Μαχήτρια, « Είμαι Υπερήφανη γιατί είμαι Αντάρτισσα – Μιλάν οι γυναίκες στα Έμπεδα Ηπείρου », αρ. φύλλου 3, 25/9/1948, σ. 5, Αρχείο Χαρ. Φλωράκης.

⁴⁰³ Μαρτυρία Κυριατζή Αγλαΐας, ό. π..

κάθε φάση την ανάλογη ταχτική »⁴⁰⁴. Ανώτεροι προσπαθούσαν να τις μάθουν πώς να χειρίζονται τα όπλα αφού αποτελούσε αδήριτη ανάγκη η χρήση τους σε εμπόλεμη κατάσταση καθώς και ο μοναδικός τρόπος άμυνας και προστασίας, όπως περιγράφει η Αγγλαΐα Π.: « *Τι μαθαίναμε; Πώς να κρατάμε το όπλο, πώς να τρεκάμε, πώς να κρύβομαστε. Τέτοια μας μάθαιναν. Πρώτα πρώτα, μας έδωσαν τα όπλα να τρεκήσουμε, να δούμε, θα πετύχουμε. Και εγώ με την Αθηνά του Καραμήτρου, μας δίνουν το όπλο. Πρώτα είπαμε, δε το παίρνουμε, το αφήνουμε. Ξανά αυτός εκεί: « Θα τα πάρετε και θα χορέψετε », έλεγε. « Δε θα σηκωθείτε από εδώ καταγής »* »⁴⁰⁵.

Θέλοντας να κάνουν την εκπαίδευση αποτελεσματική, χρησιμοποίησαν ως κινητήρια δύναμη την ύπαρξη επάθλου. Με αυτόν τον τρόπο, η νεανική τους επιθυμία για μάθηση τονωνόταν και η εκπαίδευση αποκτούσε ψυχαγωγικό χαρακτήρα: « *[...] Τι κάνουν... βάζουν σε ένα δέντρο, το πελέκησαν και το έκαναν με κάρβουνο, να φαίνεται. Και λέει: « Όποιος θα πετύχει σε αυτό το μέρος, θα πάρει το ανώτερο βραβείο ». Παίρνει αυτή η Αθηνά, με το πρώτο, εκεί. Βάζουν εμένα. Με το πρώτο, πρώτη σφαίρα, εκεί. Ύστερα, βάρεσαν, χτύπησαν, κανέναν. Εμείς οι δυο. Και μας φέραν από ένα βάζο μέλι. Και να γελάμε ύστερα. Γελούσαμε και εμείς με το μέλι τώρα. Να το μοιράσουμε να φάνε όλοι. Ηλέγαμε, φέρτε πιάτα, όλοι. Χαρήκαμε που τρεκούσαμε »* »⁴⁰⁶.

Η καθημερινότητα τους στο βουνό δεν διέφερε σε τίποτα από τους συναγωνιστές τους ως προς τις αντιξοότητες, τις ελλείψεις, τους επικείμενους κινδύνους και τις στερήσεις. Η μαχήτρια του Δ.Σ.Ε. δεν ήταν το αδύναμο φύλο, όπως την ήθελαν τα στερεότυπα της εποχής. Οι ενέργειές τους απέδειξαν ότι μπορούν να αντεπεξέλθουν ακόμα και στο πεδίο της μάχης. Μέσω της συμμετοχής της στον Εμφύλιο Πόλεμο, το στερεότυπο, που τοποθετούσε τη γυναίκα μόνο στον οικιακό χώρο και τον άνδρα στον δημόσιο, καταρρίφθηκε σε μεγάλο βαθμό παρά το γεγονός ότι υπήρχαν μεμονωμένες περιπτώσεις μη αποδοχής του καινούργιου ρόλου της γυναίκας στους κόλπους του Δ.Σ.Ε.⁴⁰⁷.

Με το πρώτο πρωινό κάλεσμα άρχιζε η τυπική ημέρα για τη γυναίκα στο Δ.Σ.Ε. Το πρόγραμμά της ξεκινούσε με γυμναστικές δραστηριότητες και εκπαίδευση στα όπλα. Στη συνέχεια, μετά τις εργασίες στους εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους του Λόχου, οργανώνονταν εκπαιδευτικά μαθήματα αλλά και μαθήματα χορού και τραγουδιού. Με αυτόν τον τρόπο, οι γυναίκες θα πολιτικοποιούνταν και κατ'επέκταση θα αποκτούσαν τις δεξιότητες εκείνες που θα τους εξασφάλιζαν τη μετέπειτα κοινωνικοποίησή τους.

Προκειμένου να εγκλιματιστούν στις νέες συνθήκες και μέχρις ότου πάρουν το βάπτισμα του πυρός, βγαίνοντας από την προσωρινή ζώνη ασφαλείας, τα βράδια οργανώνονταν στιγμές διασκέδασης με χορό, τραγούδια και συνθήματα που

⁴⁰⁴ Εφ. Μαχήτρια, « Η πρώτη άσκηση της επίθεσης σ' ένα λόχο στα έμπεδα της Θεσσαλίας », αρ. φύλλον 6, 03-12-1949, αρ. 01.06073.00005, σ. 5, ΑΣΚΙ.

⁴⁰⁵ Μαρτυρία Π. Αγγλ, ό. π..

⁴⁰⁶ Μαρτυρία Π. Αγγλ, ό. π..

⁴⁰⁷ « ε, βάλε το πιστόλι στη θέση του και δός την μία κλοτσιά στον πισινό της. Τι μπορεί να προσφέρει μία γυναίκα! (ταγματάρχης Ζαχαρίας Μπ.) », στο: Μπέης Β., « Ιστορική και Ημερολογιακή αφήγησις ενός στρατιώτου του Δημοκρατικού Στρατού », Λάρισα, 2001, σ. 106

αντηχούσαν έως την αντίπερα όχθη⁴⁰⁸. Για την πρώτη της επαφή με το πεδίο της μάχης αλλά και την αντίδρασή της, μιλάει η αντάρτισσα Ρόζα Λαμπρίδου : « Από εκείνη την αξέχαστη ημερομηνία - 23 Γενάρη 1948 -, που κατατάχθηκα στο ΔΣ, μέχρι σήμερα πήρα μέρος σε 14 μάχες. Ξέρω είναι λίγες. Αλλά θα τις περισσέψω. Πολεμώ από την πρώτη μέρα που κατατάχθηκα. Θυμάμαι το βάπτισμά μου στη μάχη του Γαλλικού. Ο λοχαγός μου φώναζε: 'Ρόζα, μη σκύβεις, οι φωτοβολίδες περνούν ψηλά και μακριά. Από τότε το άγνωστο της μάχης μου έγινε γνωστό, 'τίποτα', παιχνιδάκι.. ».

Μεταξύ των δυσκολιών που ήρθαν αντιμέτωπες οι γυναίκες, ήταν και αυτή των πορειών κάτω από δυσμενείς καιρικές συνθήκες και τα αποτελέσματα αυτών σε σωματικό επίπεδο. Η ΓΚ δίνει πληροφορίες για τις συνέπειες που είχαν σε σωματικό επίπεδο οι συνεχείς πορείες: « Ένα μήνα πηγαίναμε πέρα δώθε, τα πόδια μου άρχισαν να μαζεύουν πύο από κάτω από τα άρβυλα και ύστερα άρχισαν να με πονάνε με πύο. Από εκεί μας παίρνουν κάμποσα παιδιά και κάτι παιδιά που είχαν πάθει φόβο. Εμένα με πήγαν στην Αλβανία, στο νοσοκομείο και εκεί κάθισα ένα μήνα, καθάρισαν τα πόδια μου από κάτω και ήμουν ένα μήνα με πατερίτσες, αλλά πολύ περιποίηση.... Μου έγιναν καλά τα πόδια εκεί, φόρεσα άρβυλα καλά και ήρθα πάλι στο Γράμμο »⁴⁰⁹.

Ένα από τα βασικότερα προβλήματα που έρχονταν αντιμέτωπες οι γυναίκες είχε να κάνει με ένα στοιχείο της γυναικείας φύσης, αυτό της έμμηνης ρήσης. Πολλές αντιμετώπιζαν διαφόρων ειδών δυσκολίες που αφορούσαν τον κύκλο τους με την παρουσία ανωμαλιών , διακοπής λόγω των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης αλλά και έντονων πόνων κατά τη διάρκεια της, με αποτέλεσμα την απομάκρυνση από το Τμήμα και την τοποθέτησή τους στο Τάγμα ή σε περιπτώσεις ανάγκης σε κάποιο νοσοκομείο της Αλβανίας, της Γκιουγκοσλαβίας ή της Βουλγαρίας: « Είχαμε και τους γιατρούς. Είχαμε και γιατρό. Εάν κάποιο κορίτσι είχε περίοδο και αυτά... σε έβαζαν στο Τάγμα, μια βδομάδα να καθίσεις να γίνεις καλά, και μετά θα βγεις »⁴¹⁰ ενώ το πρόβλημα γινόταν αντιληπτό και από τους άντρες συναγωνιστές: « Η γυναίκα αντιμετωπίζει και τα δικά της προβλήματα. Εκεί, είχαμε πάρα πολλά προβλήματα. Είχανε προβλήματα περιόδου. Φτάναν σε σημείο να μην μπορούν να συνεχίσουν. Τις έστελναν αμέσως έξω, στην Αλβανία ή στη Βουλγαρία και στη Γιουγκοσλαβία. Τις στέλνανε έξω στα νοσοκομεία και τα λοιπά. Είχαμε τέτοιες περιπτώσεις, πολλές »⁴¹¹.

Ακόμη, το ζήτημα της υγιεινής ήταν δύσκολο λόγω της φύσεως της οργάνωσης του Δ.Σ.Ε. και των συνεχών πορειών του , κατά κύριο λόγο τη νύχτα, για να αποφύγει τον αντίπαλο σε περιοχές που δεν ήταν υπό τον έλεγχό του. Έτσι, οι γυναίκες αναγκάζονταν κατά τη διάρκεια των πορειών να καθαρίσουν τα ενδύματά τους, όποτε τους δίνονταν η ευκαιρία, ενώ οι στιγμές ανάπαυσης ήταν περιορισμένες: « Είχαμε βέβαια, για να μπορέσει να σταματήσει όλο αυτό... Με βαμβάκι. Σαν τυλιγμένα τα είχανε και, όπου σταματούσαμε, τα πλέναμε. Ήταν πάρα πολύ δύσκολη η ζωή. Δεν ήταν τόσο ευχάριστη. Δεν ήταν όπως ήταν ο τακτικός στρατός. Αυτό ήταν αντάρτικο μέσα στα

⁴⁰⁸ Μεταξύ των συνθημάτων τους ήταν το « ΔΕ ΘΑ ΠΕΡΑΣΕΙ », εφ. Μαχήτρια, αρ. φύλλου 15 , Α.Μ 252584, 25/6/1949, σ. 1, Αρχείο Χ. Φλωράκης. - Εφ. Μαχήτρια, αρ. φύλλου 3, Α.Μ 338629, 25/9/1948, σ. 5, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴⁰⁹ Μαρτυρία της Γ.Κ., στο: Τζώρτζη Ν., *Η Αντίσταση και ο Εμφύλιος στη Μακεδονία: Τα πρόσωπα και οι Ιστορίες τους (Νομός Φλώρινας)* , Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα, 2014 σ. 176.

⁴¹⁰ Μαρτυρία Κυριατζή Αγλαΐας, ό. π..

⁴¹¹ Μαρτυρία Μότσιου Νίκου, ό. π..

βουνά. Υπήρχανε χωριά που ήταν απελευθερωμένα. Μπορούσες να καθίσεις, να πλυθείς. Υπήρχανε χωριά που δεν μπορούσαμε να πλησιάσουμε. Περνούσαμε νύχτα από τα χωριά. Τη νύχτα, τι θα κάνεις; »⁴¹². Για τις δύσκολες συνθήκες κατά τη διάρκεια της έμμηνης ρήσης τους δίνει πληροφορίες και η Αγλ. Π.: « Είχαν περίοδο. Ήταν γυναίκες μεγάλες όπου είχαν περίοδο. Τι έκαμναν. Όπου σταματούσαν πουθενά, έτρεχαν στα λακκούδια να βρούνε νερό να πλυθούνε. Έπλεναν το βρακί, εάν το έπλεναν. Εάν προλάβνησκαν. Ήταν δύσκολα. Για τις γυναίκες ήταν πάρα πολύ δύσκολα [...] Οι γυναίκες τραβούσαν πολλά. Μερικές έσκουζαν »⁴¹³, ενώ η ίδια ως μικρότερη δεν αντιμετώπιζε τέτοιου είδους ζητήματα καθώς επίσης είχε την πολυτέλεια να έχει εφοδιαστεί και με είδη προσωπικής υγιεινής που προορίζονταν ως προίκα για τον γάμο της: « Εγώ δεν είχα και πολύ γιατί άργησε να μου έρθει η περίοδος. Στα 15. Και δεν είχα πολύ περίοδο. Δεν είχα πρόβλημα. Με είχε φέρει και η μαμά στο Δοτσικό που ήταν εκεί το Τμήμα που με πήραν. Είχε φέρει 5 βρακιά. Είχε κατεβεί στα Γρεβενά και τα πήρε από τα Γρεβενά πριν ακόμα, να τα 'χει για το κορίτσι, να με παντρέψουνε »⁴¹⁴.

Άλλο ένα μεγάλο πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι ομάδες ήταν αυτό της ψείρας, καθώς η εύρεση φαρμάκων δεν ήταν πάντα εφικτή: « Κοίταξε, ξέρεις τώρα πως μπορεί να είναι η υγιεινή, όταν είσαι αντάρτης. Δεν έχεις τη δυνατότητα ούτε να πλένεσαι. Αφού πολλές φορές, να σου πω ότι γεμίζαμε ψείρα. Και όταν φτάναμε κάπου και φτιάχναμε φωτιά, βγάζαμε τα ρούχα και τινάζαμε και άκουγες ένα ταρ ταρ ταρ;; Αυτή ήταν η υγιεινή των ανταρτών. Προσπαθούσαμε. Φέρνανε φάρμακα και ξέρω 'γω τι, αλλά δε μπορείς να τα αποφύγεις αυτά, όταν δεν είσαι οργανωμένος στρατός »⁴¹⁵ ενώ για τις γυναίκες η πρόχειρη λύση ήταν το κόψιμο των μαλλιών.

Οι δυσκολίες και οι ελλείψεις όμως επεκτείνονταν και σε άλλους τομείς, όπως αυτός της διατροφής. Η κάλυψη ειδών διατροφής σχετιζόνταν με τις περιοχές και την κυριαρχία αυτών, αλλά και με τις σχέσεις που είχαν αναπτύξει οι ομάδες με τους κατοίκους, όπως αναφέρει και η Αγλαΐα Π.: « Εμείς νηστικοί, κατανηστικοί. Δεν είχαμε ψωμί. Όταν ήφερναν κανένα κομμάτι. Δώσε τον έναν, δώσε τον άλλον... Φαΐ δε μπορούσαμε να φτιάξουμε, να ανάψουμε φωτιές. Τίποτα. Πότε κάνα σπυρί τυρί έφερναν. Τυρί όπου βρίσκαν στα χωριά τενεκέδια. Μας έδιναν λίγο τυρί άσπρο. Που να το φας αυτό το τυρί. Τρώγονταν; Εάν ήμασταν μακριά από το στρατό, εφτιάχναμε κάνα ρύζι. Εβανάμε κανένα κακκάβι εκεί πέρα, έβρισκάμε στα χωριά και έτρωγάμε κάνα πιάτο ρύζι, κάνα πιάτο μακαρόνια. Αυτά. Φαγητά δεν υπήρχαν, χρυσό μου, εκεί πέρα » ενώ πολλές φορές η διάρκεια μεγάλων πορειών τους ωθούσε να φάνε οτιδήποτε έβρισκαν κατά τη διαδρομή, ενώ πολλές φορές δεν τις επιτρεπόταν να καταπατήσουν ξένη περιουσία κατά το πέρασμά τους, όπως αναφέρει η Αγλαΐα Κ., καθώς ένα από τα μέτρα στρατιωτικού τύπου που έπρεπε να τηρήσουν ήταν ο έλεγχος του αισθήματος της πείνας: « Νύχτα. Βαδίζαμε νύχτα. Πού να γνωρίσεις ποια μέρη, που βρίσκεσαι... Μόνο θυμάμαι, όταν περάσαμε το Αμύνταιο και.. ήταν κάτι κερασιές, κάτι κεράσια μεγάλα. Και εκεί, βγήκαμε τη μέρα και δεν ήτανε ακόμη ο στρατός και μαζεύαμε κεράσια να φάμε. Και έρχεται αυτός ο Παλαιολόγου, ο Μήτσος: « Κατεβείτε κάτω από τις κερασιές. Δεν έχετε δικαίωμα σε ξένο μέρος να μπαίνετε ». Εμείς τα καημένα θέλαμε

⁴¹² Μαρτυρία Κυριατζή Αγλαΐας, ό. π..

⁴¹³ Μαρτυρία Π. Αγλ., ό. π..

⁴¹⁴ Μαρτυρία Π. Αγλ., ό. π..

⁴¹⁵ Μαρτυρία Μότσιου Νίκου, ό. π..

κανένα κεράσιο να φάμε. Μας απαγόρευαν. « Δε θα πειράζετε τίποτες. Μπρος ». Δεν ήθελαν να δίνουν δικαίωμα ότι να οι αντάρτες ήρθαν, πέρασαν, φάγανε τα κεράσια »⁴¹⁶.

2.4 Το όπλο... παρά πόδα: από Νοικοκυρά, Μαχήτρια

Ο Εμφύλιος θα αποτελέσει υπόθεση της υπαίθρου, καθορίζοντας σε μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά των μαχητριών. Καθώς μιλάμε για γυναίκες προερχόμενες από περιοχές της υπαίθρου, πρέπει να γίνει φανερό ότι όλες ζούσαν σε μικρά χωριά, χωρίς να έχουν απομακρυνθεί από αυτά, είχαν διακόψει το σχολείο λόγω του πολέμου ενώ οι ασχολίες τους περιοριζόταν στα στενά πλαίσια της κοινωνίας και των αναγκών της οικογένειας. Ασχολούνταν κυρίως με δουλειές τόσο εντός της οικίας, όπως το μαγείρεμα, η καθαριότητα, όσο και εκτός αυτής όπως λόγου χάρη τα χωράφια, ο κήπος, κ.ά., ανατρεφόμενες υπό το κράτος αντιλήψεων που δέσποζαν εκείνην την περίοδο και υπαγόρευαν τον περιορισμό τους στα πατριαρχικά πρότυπα της κοινωνίας, αντιλήψεων που σχετιζόνταν με την υποταγή των γυναικών στο κοινωνικό κατεστημένο υπό την σκέπη του άρρενος της οικογένειας και στη συνέχεια του μελλοντικού συζύγου με σκοπό τη συνέχεια των πατροπαράδοτων ηθών⁴¹⁷.

Όσο προχωράνε οι εξελίξεις, παρατηρείται αριθμητική αύξηση της γυναικείας συμμετοχής, τόσο ως αποτέλεσμα των νέων συνθηκών όσο και της επιθυμίας του ίδιου του γυναικείου φύλου να συνδράμει στο εγχείρημα του Δ.Σ.Ε. ανεξάρτητα από το λόγο εισόδου του. Αρχικά, η ένταξή τους προκάλεσε ποικίλων ειδών αντιδράσεις από πλευράς των ανδρών, οι οποίοι υποτιμούσαν την ύπαρξη και τις δυνατότητές τους, αντανakλώντας έτσι τις αρχές, από τις οποίες διέπονταν η πατριαρχική κοινωνία και αναπαράγονταν σε κάθε πεδίο, ενώ θα είναι και αυτές που θα αντισταθούν ένοπλα⁴¹⁸.

Μια από τις δυσκολίες που έπρεπε να ξεπεραστεί άμεσα ήταν η προσαρμογή στη νέα τάξη πραγμάτων και η απόκτηση ενεργού ρόλου εν συγκρίσει με την προηγούμενη περίοδο, που ο ρόλος τους ήταν κατά κανόνα επικουρικός και εμψυχωτικός. Η κοινωνική διάσταση αυτής της εμπειρίας αποτελούσε για τις νέες γυναίκες ένα ιδιαίτερο βάρος, τελείως διαφορετικό από το αντίστοιχο των νέων ανδρών⁴¹⁹. Οι πεποιθήσεις, που χαρακτήριζαν το στενό κύκλο στον οποίο ζούσαν και δρούσαν υπό την «άνευ όρων» υποταγή και καταπίεση, είχαν ως αποτέλεσμα τη συντήρηση του ρόλου που καθοριζόταν από τις επικρατούσες έως τότε κοινωνικές και πολιτειακές

⁴¹⁶ Μαρτυρία Κυριατζή Αγλαΐας, ό. π..

⁴¹⁷ « η πατριαρχία είναι η εξουσία των πατέρων: ένα κοινωνικό, οικογενειακό, ιδεολογικό και πολιτικό σύστημα στο οποίο οι άνδρες με τη δύναμη, την πίεση, τις τελετουργίες την παράδοση, το νόμο τη γλώσσα, τα έθιμα, τις ετικέτες, την εκπαίδευση, τον καταμερισμό της εργασίας καθορίζουν τι ρόλο θα λάβουν ή δε θα λάβουν οι γυναίκες. Μέσα σε ένα τέτοιο σύστημα το θηλυκό υπάγεται παντού στο αρσενικό », στο: Rich A., *Of Woman Born : Motherhood as Experience and Institution*, New York, W.W Northon, 1976, p. 57

⁴¹⁸ Παπακωνσταντίνου Κων/νος (Μπελάς), *Η Νεκρή Μεραρχία*, τ.2, Αλφειός, Αθήνα, 1986, σ. 734.

⁴¹⁹ Βαρών-Βασάρ, ό. π., 2009, σ. 82.

επιταγές, που προσδιόριζαν ως ένα βαθμό τη συμπεριφορά ως προς το αντίθετο φύλο στον Εμφύλιο. Στην αρχή μένουν πιστές στις κοινωνικές νόρμες με τις οποίες γαλουχήθηκαν, ενώ σιγά σιγά μέσω της επαφής τους με τα νέα δεδομένα θα αρχίσουν να εξελίσσονται και να αποκτούν κοινές εμπειρίες: « *οι γυναίκες αντιμετώπιζαν από κοινού με τους άντρες τους κινδύνους των μαχών και τον ίδιο τον θάνατο [...]* » ⁴²⁰.

Οι αρμοδιότητες που έπρεπε να φέρουν εις πέρας είχε να κάνει με το Τμήμα και την Μονάδα στην οποία ανήκαν. Ανάμεσα στις αρμοδιότητες ήταν η εκμάθηση τοποθέτησης ναρκών και χρήσης πάντζερ, η μεταφορά κορμών για ώρες, το άνοιγμα πολυβολείων και παρατηρητηρίων κάτω υπό τις αντίξοες συνθήκες των καιρικών φαινομένων και του ανάγλυφου της περιοχής δράσης, η επικοινωνία με τους φαντάρους και η διαφώτιση ⁴²¹. Με το όπλο στο χέρι, άλλες οργάνωναν τη θέση για το πολυβόλο και άλλες σκόρπιζαν το υλικό, κάνοντας αισθητή την παρουσία τους με χορό και τραγούδι και αδιαφορώντας για τα πυρά που δέχονταν από την αντίπαλη πλευρά « *Με τα μούτρα ρίχτηκαν οι γυναίκες του 2^{ου} τάγματος της 108 ταξιαρχίας να πραγματοποιήσουν το πλάνο τους στο δεύτερο 15ήμερο του Οχτώβρη. Σε 10 μόνο μέρες, από τις 15 έως τις 25 του Οχτώβρη, βγάλανε 4 σκοπευτίνες, όλμου, 4 παντζερίστριες, 7 χειροβομβίστριες και 4 σκοπευτίνες οπλοπολυβόλου. Κάθε βράδυ οι γυναίκες του τάγματος πηγαίνουν όσο γίνεται πιο κοντά στα χαρακώματα των φαντάρων τούς μιλάνε με τον τηλεβόα, πετάνε μικρά τρικάκια, από μόνες τους οι μαχήτριες γράφουν, και τραγουδάνε τραγούδια του αγώνα* » ⁴²².

Ο φόβος και ο θάνατος είναι στοιχεία άμεσα συνδεδεμένα με το εμπόλεμο κλίμα. Οι τραυματισμένοι και οι νεκροί αποτελούν καθημερινά βιώματα για τις γυναίκες σε συνδυασμό με τις μεγάλες πορείες, την πείνα και την εξάντληση. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η γυναίκα έπρεπε να παλέψει για να αποδείξει την αξία της, ενώ η παρουσία και οι επιτυχίες στο πεδίο της μάχης αναπτέρωναν το ηθικό και ενισχύουν την αυτοπεποίθησή της, προκαλώντας στους άνδρες προβληματισμό ως προς την επιτέλεση των καθηκόντων του φύλου τους ⁴²³. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα μιας μαχήτριας που, παρά την παρουσία του λοχαγού της κατάφερε μόνη της να αφοπλίσει τον εχθρό: « *Μαζί με το λοχαγό μου, πιάσαμε 7 αιχμαλώτους. Εγώ τους αφοπλίσα και τούς μετέφερα. Την ίδια μέρα, άλλον έναν, πριν ακόμα αυτός προφτάσει να μου πετάξει τη χειροβομβίδα, τον ανάγκασα με το όπλο μου, να μου φωνάξει: Παραδίνουμε συναγωνίστρια. Μη με σκοτώσεις.* » ⁴²⁴.

Μάρτυρες του γυναικείου ζήλου βρέθηκαν πολλοί άντρες, τόσο συναγωνιστές όσο και του εθνικού στρατού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εμπειρία ενός αιχμαλώτου του εθνικού στρατού από τους αντάρτες, κατά την σύλληψη του οποίου υπήρχαν στην ομάδα των ανταρτών και γυναίκες που προκάλεσαν το θαυμασμό του: « *Φώναζαν εκεί στη μάχη που με έπιασαν εμένα: « Πάνω τους. Φασίστες. Κωλόπαιδα της Φρειδερίκης ». Λες και μας είχε γεννήσει η Φρειδερίκη. Τα έλεγαν. Έλεγες τι είναι*

⁴²⁰ Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική Μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2003, σ. 185.

⁴²¹ Ρ/ΣΕΕ, Α.Ρ Δ. -, 3/11/1948, σ.3, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴²² Ρ/ΣΕΕ, « Με το όπλο της Αμιλλας », 3.11.48, σ. 4, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴²³ Καραγιώργης Κ., « *Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό* », Δημοκρατικός Στρατός, Όργανο του Γ.Α. του ΔΣΕ, τχ. 3, Μάρτιος 1949, σ. 173.

⁴²⁴ Εφ. Αγωνίστρια, « Παραδίνουμε Συναγωνίστρια », Πόλεμος – Τέχνη – Ζωή, 12-2-1949, σ. 3, ΑΣΚΙ

αυτά ρε »⁴²⁵. Άλλο παράδειγμα αποτελούν τα λόγια δύο αιχμαλώτων σε μάχη της Θράκης, όπου συγκρούστηκαν οι μπουραντάδες με μια ομάδα γυναικών που θέριζαν μέχρι να έρθει ενίσχυση, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη φυγή τους: « *Πού καταντήσαμε... να μας κυνηγούν οι γυναίκες τραγουδώντας και εμείς να φεύγουμε* »⁴²⁶.

Οι απαιτήσεις των συμμετεχόντων στο Δ.Σ.Ε., όπου είχε στηθεί η πρώτη γραμμή, ήταν περισσότερες και χρειαζόταν η συμμετοχή όλων ανεξαρτήτως ηλικίας, τόσο ως μάχιμων όσο και ως βοηθητικού προσωπικού στα μετόπισθεν⁴²⁷. Μητέρες, ακόμη και γιαγιάδες των μαχητών και των μαχητριών έπρεπε να ανταποκριθούν στο προσκλητήριο σάλπισμα σωματικώς και ψυχικώς. Τετρακόσιες πενήντα είναι οι γυναίκες που δουλεύουν εθελοντικά στην περιοχή Βίτσι από 35 έως 70 χρόνων⁴²⁸. Για την καλύτερη απόδοση τους έχουν οργανωθεί σε λόχους. Οι δουλειές στις οποίες έπρεπε να αντεπεξέλθουν ήταν δύσκολες και σωματικά υπεράνθρωπες βάσει της σωματικής διάπλασης τους. Μεταξύ των εργασιών στις οποίες επιδίδονταν ήταν η μεταφορά κορμών δέντρων από 300, 400 και 1000 μέτρα μακριά. Η σωματική εξάντληση στην οποία έφταναν φαίνεται από τις συνέπειες του βαθμού ανταπόκρισης σ' αυτή την εργασία. Οι ώμοι μάτωναν, η αναπνοή πιανόταν, αλλά συνέχιζαν ακάθεκτες⁴²⁹. Για τις δυσκολίες, στις οποίες υπόκεινται οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες, κάνουν λόγο οι γυναίκες του Μελά και της Κρυσταλλοπηγής: « *Είμαστε κουρασμένες, άρρωστες και γριές, μα εχθές κάναμε 8 στράτες χωρίς ανασασμό. Κουβαλήσαμε με τον ώμο 164 ζύλα*». Η Ευδοξία Παπασταύρου, μητέρα μαχητή, λέει: « *Είμαστε κουρασμένες. Μα να μας δεις τη νύχτα, σκουντάφτουμε στις ανηφοριές, πέφτουμε με τα ζύλα, μα τα οχυρά τα φτιάχνουμε. Θέλουμε και εμείς να βοηθήσουμε* »⁴³⁰. Άλλη εργασία στην οποία επιδίδονταν ήταν η εξασφάλιση πυρομαχικών των τμημάτων του Δ.Σ.Ε. Μέσα από μικρά μονοπάτια από τις κορφές του βουνού κατηφόριζαν οργανωμένες σε στίχους (φάλαγγα) με κόπο και μεγάλη προσοχή, καθώς μπροστά από κάθε γριούλα προπορευόταν ένα ζώο φορτωμένο πυρομαχικά⁴³¹.

Μία από τις αρμοδιότητες που ανατέθηκε στις γυναίκες ήταν η επονομαζόμενη « συναδέλφωση ». Η συναδέλφωση ανατίθετο κατά κύριο λόγο στις γυναίκες. Τα βράδια, όταν σήμανε η διακοπή των εχθροπραξιών μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, ήταν η κατάλληλη ώρα οι γυναίκες του Δ.Σ να αναλάβουν δράση, παίρνοντας τον τηλεβόα και στέλνοντας τα συνθήματά τους στην αντίπαλη πλευρά, όταν οι στρατοί βρίσκονταν σε κοντινή μεταξύ τους απόσταση. Ο λόγος ανάληψης αυτού του ρόλου από πλευράς των γυναικών οφείλεται στο συναίσθημα απώλειας και θλίψης που μπορεί να ξυπνήσει στους φαντάρους η συμμετοχή τους στον πόλεμο λόγω του αισθήματος της υποχρέωσης έναντι των οικογενειών τους που άφησαν πίσω⁴³². Η

⁴²⁵ Μαρτυρία Σιμάλα Βασίλη (φαντάρος – αιχμάλωτος του Δ.Σ.Ε.), Μελίσσι Γρεβενών, 23/7/2016

⁴²⁶ Εφ. Αγωνίστρια, « *Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΣΟΔΕΙΑΣ* », Δεκαπενθήμερο φύλλο των γυναικών της Θράκης, αρ. φύλλου 2, 20/7/1945, ΑΣΚΙ.

⁴²⁷ Παναγιωτίδου-Γκελντή Τ., *Γνωριμία με τις αντάρτισσες*, Κατερίνη: DEA, 1983, σσ. 31-33

⁴²⁸ Εφ. Μαχήτρια, « *ΜΑΝΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ, ΑΔΕΛΦΕΣ κάνουν το Βίτσι άπαρτο κάστρο* », αρ. φύλλου 15, Α.Μ 252584, 25/6/1949, σ. 1, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴²⁹ Εφ. Μαχήτρια, « *ΜΑΝΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ, ΑΔΕΛΦΕΣ κάνουν το Βίτσι άπαρτο κάστρο* », ό. π..

⁴³⁰ Εφ. Μαχήτρια, *ΜΑΝΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ, ΑΔΕΛΦΕΣ κάνουν το Βίτσι άπαρτο κάστρο*, ό. π..

⁴³¹ Ρ/ΣΕΕ, « *Οι γιαγιάδες στην υπηρεσία του ΔΣ.* », αρ. Α.Δ 797, Α.Μ 336014, 16/6/48, σ. 2, Επιμορφωτικό Αρχείο- Βιβλιοθήκη Χαρίλαος Φλωράκης.

⁴³² Εφ. Αγωνίστρια, αρ. φύλλου 5, Γενάρης 1949, σ.1, ΑΣΚΙ. - Εφ. Μαχήτρια, « *Με το όπλο της Άμιλλας στη μάχη της Λευτεριάς* », αρ. φύλλου 6, Α.Μ 252577, 3/8/1948, σ.1, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

γυναικεία μορφή υπάρχει σε κάθε σπιτικό, είτε με το ρόλο της μάνας και της αδερφής είτε της συζύγου και της κόρης. Έτσι, μια γυναίκα μπορεί να αγγίξει το ευαίσθητο αυτό σημείο στις καρδιές των ανδρών⁴³³.

Συνήθως, οι μαχήτριες μιλούσαν για τον αγώνα στον οποίο επιδίδονταν και καλούσαν τους φαντάρους στις γραμμές τους. Η συνομιλία μεταξύ τους γινόταν είτε με συνθήματα είτε με τραγούδια του αγώνα. Επίσης, υπήρχε και το τραγούδι της Συναδέλφωσης:

*« Αδελφέ μου φαντάρε, είναι κρίμα
για τον Τρούμαν να πέσεις νεκρός
όσο σίδερο οι ξένοι κι αν ρίζουν,
νικητής θα 'ναι μόνο ο λαός ».*

Άλλο ένα πεδίο στο οποίο δραστηριοποιούνταν ήταν αυτό των ομιλιών στα χωριά. Με διαφωτιστικό υλικό, όπως αφίσες αλλά και ομιλίες, ώστε να προσεταιριστούν νέα μέλη στον κόλπο του Δ.Σ.Ε., αναλάμβαναν οι γυναίκες οι οποίες, απευθυνόμενες σε γυναίκες θα μπορούσαν να ξυπνήσουν τη φλόγα μέσα τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αποστολή στα περίξ της Ορεστιάδας μέσα από την αφήγηση μιας μαχήτριας σε συντρόφισσα της⁴³⁴.

Μέσα στη δίνη του πολέμου όπου οι συνθήκες διαβίωσης ήταν σκληρές και η παραγωγή των συνεργείων του Δ.Σ.Ε είχε μειωθεί σημαντικά λόγω της συνεχούς κόπωσης, έπρεπε να βρεθεί ένας τρόπος βελτίωσης της απόδοσης των τμημάτων του, τα οποία πλήττονταν, τόσο από έλλειψη εφοδιασμού όσο και ανθρώπινου δυναμικού. Ένας τρόπος ενίσχυσης του δυναμικού στα τμήματα του Δ.Σ.Ε ήταν η εφαρμογή της επονομαζόμενης “Άμιλλας”⁴³⁵, σκοπός της οποίας ήταν η ενίσχυση της επίδοσης, όχι μόνο των μαχητών/μαχητριών αλλά και των συνεργείων εφοδιασμού, η οποία επιτυγχανόταν μέσω της συμμετοχής τους σε διαφορετικού είδους δραστηριότητες, οι οποίες ορίζονταν στην εκάστοτε Συνέλευση και το αποτέλεσμα τόνωνε το ηθικό των μαχητριών: *«Εξαιρετικό ενθουσιασμό και ζήλο ξεσήκωσε η άμιλλα ανάμεσα στις μαχήτριες του τμήματος σαμποτέρ της 14 Ταξιαρχίας. Στο πρώτο δεκαήμερο πρώτη στην εκπαίδευση και ναρκοθέτηση βγήκε η συν. Κίτσα. Έμαθε να τοποθετεί νάρκες τόσο αριστοτεχνικά πού ούτε ο ίδιος ο εκπαιδευτής της δεν μπόρεσε να τις ανακαλύψει. Η υπεύθυνη γυναικών του 589 τάγματος συν. Κωνσταντία με δική της πρωτοβουλία ανάμεσα στις άλλες δουλειές έβαλε άμιλλα να κάνει όλες τις μαχήτριες του τάγματος*

⁴³³ Εφ. Αγώνιστρια, «...», αρ. φύλλον 5, Γενάρης, 1949, σ.1 , ΑΣΚΙ.

⁴³⁴ Εφ. Αγώνιστρια, «...», αρ. φύλλον 8, Ιούλης 1949, σ.1 , ΑΣΚΙ.

⁴³⁵ Πρώτη φορά ακούστηκε την περίοδο της Αντίστασης στον Γοργοπόταμο μεταξύ των τμημάτων του Ζέρβα-Βελουχιώτη. Την περίοδο του Εμφυλίου πολέμου προτάθηκε από έναν Αρμένιο ονόματι Παύλο Χαχλατίδη βλ. Βότσικας Δ., *Στη θύελλα, αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση και τη δράση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας στην Ήπειρο και στη Δυτική Μακεδονία*, χ.ε., Αθήνα 1985, σ. 236.

καλές παντζερίστριες. Η Κυράτσα Μετσακανιδου και η Στεργιανή Νικολοπούλου της Ι07 ταξιαρχίας κουβάλησαν σε 3 ώρες 35 κορμούς για πολυβολεία από απόσταση 300 μέτρα ανήφορο. 3 κοπέλες του 7ου λόχου άνοιξαν σε 3 μέρες 3 πολυβολεία πετρώδη. Οι γυναίκες του 2 λόχου του 2 τάγματος μέσα σε 7 μέρες έφτιαξαν 36 πολυβολεία, 2 παρατηρητήρια, μετέφεραν 1000 κορμούς δένδρων από απόσταση μιας ώρας. Επίσης έκοψαν 900 ξύλα. Η Κούλα, η Παρθένα του 3 τάγματος της Ι03 ταξιαρχίας σ' ένα βράδυ κάνανε πολυβολεία παραπλανητικά και βοήθησαν τους συναγωνιστές τους και σ' άλλα πολυβολεία. ΕΕ »⁴³⁶.

Πέρα από τη βελτιστοποίηση της επίδοσής τους, μέσω της άμιλλας τονωνόταν και η ψυχική τους δύναμη, για να συνεχίσουν με τόλμη, γεγονός που διαφαίνεται από το ότι στις επιθετικές τους εξορμήσεις τραγουδούσαν δυνατά:

« Εμπρός με (το καινούργιο τώρα)

τ' όπλο

(Στης λευτεριάς τη μάχη όλοι

Εμπρός).

Η άμιλλά μας είναι μια για όλους

Να συντριβεί για πάντα ο εχθρός »⁴³⁷.

Κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της διακρίθηκαν πολλές γυναίκες για τη συνεισφορά τους, είτε ανήκαν στην πρώτη γραμμή είτε στα μετόπισθεν. Η “ Άμιλλα ” μπορεί κανείς να πει ότι αποτελούσε μέσο χειραφέτησης των γυναικών, καθώς, κατά τη διάρκεια εφαρμογής της , οι γυναίκες είχαν τη δύναμη του λόγου έναντι των ανδρών. Με την πολεμική “ Άμιλλα ”, οι γυναίκες κάνουν αισθητή την εμφάνισή τους σε όλα τα τμήματα του Δημοκρατικού Στρατού, ανταποκρινόμενες στα καθήκοντά τους με μεγάλη μαεστρία και εξυπνάδα. Πλέον, μέσω των ρόλων τους, η αυτοπεποίθησή τους αυξήθηκε, καθώς έχουν διεισδύσει σε ρόλους περισσότερο ανδρικούς, συνειδητοποιώντας πλέον τη δύναμή τους. Χαρακτηριστικά, η Γιαννούλα Σιώπη, υπεύθυνη των γυναικών του 6ου Λόχου κατά τη διάρκεια της “ Άμιλλας ”, ύψωσε τη φωνή της έναντι του συναγωνιστή και Λοχαγού της, ώστε να δράσουν μόνες τους χωρίς την επίβλεψη κάποιου από τη μονάδα, για να φανεί η ισότητα και το έργο που παράγουν και οι ίδιες μέσα σε συνθήκες πολέμου⁴³⁸. Κατά τη μαρτυρία του Δήμου Βότσικα, « Διακρίθηκαν στην “ Άμιλλα ”, την Άνοιξη και το Καλοκαίρι του 1948, οι υφαντουργίνες Ελένη Ντεμίρη, Γλυκερία Σιούτη, Ευτυχία Μεντή και η υπεύθυνη του συνεργείου αργαλειών Βικτώρια Λώλη, η υπεύθυνη του συνεργείου πλεκτών ενδυμάτων Όλγα

⁴³⁶ Ρ/ΣΕΕ, « Οι μαχήτριες μας ξεπερνούν τό πλάνο », 3.11.48, ΑΡ.Δ, 1948, σ. 3, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴³⁷ Εφ. Μαχήτρια, « Με τ' όπλο της άμιλλας στη μάχη της Λευτεριάς », αρ. φύλλου 6 , Α.Μ 252577, 3/8/1948 , σ. 1, , Αρχείο Χ. Φλωράκης, -Εφ. Ηλέκτρα , Α.Μ 339659, 25/6/1949 , σ. 1, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴³⁸ Ρ/ΣΕΕ, Α.Δ 1348, « Εκπομπή με τίτλο «...» », 3/11/1948, σ. 1, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

Ζήκου...»⁴³⁹. « Μέρα-νύχτα ζύμωναν ψωμί για τους μαχητές του ΔΣΕ, θέριζαν, αλώνιζαν και κουβαλούσαν ζαλικωμένες στις πλάτες τρόφιμα για να φάνε και πυρομαχικά για να πολεμήσουν οι αντάρτες »⁴⁴⁰.

Μέσα από την εμπλοκή τους, οι γυναίκες προσπάθησαν να ξεφύγουν από τα παραδοσιακά πατριαρχικά πρότυπα, κάνοντας κινήσεις προς την κατάκτηση μιας άλλης κοινωνικής θέσης, όχι μόνο εκφράζοντας την επιθυμία τους να βρεθούν στην πρώτη γραμμή: *« Μια ομάδα από 9 γυναίκες, πού ήταν στο Τάγμα θεριστάδων, παρακολουθεί με ενδιαφέρον την κίνηση της Διοίκησης. Κάτι κρυφολέν αναμεταξύ τους και έπειτα μια προχωρεί στο Διοικητή και του λέει: Συν)στη, και' μεις θέλουμε να πολεμήσουμε. Φτάνει ως τώρα που πολεμήσαμε με το δρεπάνι στο χέρι. Τώρα θέλουμε και με το όπλο. Στην επιμονή τους ο Διοικητής τίς τοποθέτησε στο μάχιμο τμήμα [...]»⁴⁴¹, αλλά παίρνοντας το λόγο, ασκώντας κριτική αμφισβητώντας την ανδρική κυριαρχία στο πεδίο της μάχης: *« Εγώ, λέει στην κριτική της η 16χρονη μαχήτρια Μαρία Γέροντα, δε θα έκανα έφοδο από τόσο μακριά. Όταν θα έφτανα κοντά, θα άφηνα την ομάδα μου να ξεκουραστεί κάνα - δυο λεπτά, θα πέρναμε όλοι τα όπλα μας και τις χειροβομβίδες μας και αμέσως θα έδινα το παράγγελμα της εφόδου « αέρα », και μπρος όλοι μαζί καταπάνω στον εχθρό »⁴⁴².**

Οι περιορισμοί των ρόλων και των αρμοδιοτήτων μεταξύ των δύο φύλων αναδεικνύουν τα υπάρχοντα προβλήματα ακόμη και μέσα στους κόλπους του Δ.Σ.Ε: *« ...14 κοπέλες προχωρούνε. Και μεις θέλουμε όπλα, είπαν μ' ένα στόμα. Κι ετοιμάζονται κι άλλες. Τότε ο Δ)της τις σταμάτησε. – Χρειάζεστε και στη μάχη της σοδειάς, τους είπε , αργότερα και εσείς »⁴⁴³.*

Μέσα σε συνθήκες ανασφάλειας και με υπόδειγμα θάρρους τις συναγωνίστριες που είχαν διακριθεί σε προηγούμενες αποστολές, εκδηλώνουν το αίσθημα του θάρρους και της συλλογικότητας σε κάθε ευκαιρία: *« Βρίσκω και μια κοπέλα τραυματισμένη. Της λέω: « Πάμε », « Όχι, δε μπορώ να περπατήσω. Πάρε με τη χλαίνη », -Δεν έχει χλαίνες και τίποτα. Εγώ πέταξα τη δικιά μου. Θέλεις να σε πάρω, να σε κρατάω λίγο ;» Γιατί ήταν βαριά τραυματισμένη. Αυτή ήταν 23 χρονών. Εγώ τότε είχα πάρει τα δεκαοκτώ »⁴⁴⁴.*

Οι γυναίκες δεν απολάμβαναν πάντα το σεβασμό και την εκτίμηση των συναγωνιστών τους. Η επικρατούσα αντίληψη περί χαρακτηριστικών που διακρίνουν τη γυναικεία φύση, τα οποία πολλές φορές επιδείκνυναν γυναίκες στο εμπόλεμο πεδίο, ερμηνεύονται από το αντίθετο φύλο ως εγγενή και αδύναμα σημεία του γυναικείου φύλου σε ένα πεδίο μάχης και όχι ως απότοκα γενναιότητας και συγχρόνως χειραφέτησης.

« Εγώ γνώρισα μια πρώτη ξαδέρφη εκεί πέρα. Την πήραν αυτή. Την πήραν νωρίς. Και ήταν σε ένα μέρος , Λάκκα Σούλι. Κατάλαβες. Εκεί, είχε έναν Ταξίαρχο, Πετρίτση.

⁴³⁹ Βότσικας Δ., ό. π., 1985, σ. 236.

⁴⁴⁰ Βότσικας Δ., ό. π., 1985, σ. 236.

⁴⁴¹ Εφ. Αγωνίστρια του Δ.Σ.Ε , « ΘΕΛΟΥΜΕ ΝΑ ΠΟΛΕΜΗΣΟΥΜΕ », αρ. φύλλου 3, 5/8/1948, Δεκαπενθήμερο Φύλλο των Γυναικών Θράκης, ΑΣΚΙ.

⁴⁴² Εφ. Μαχήτρια, « Η πρώτη άσκηση της επίθεσης σ' ένα λόχο στα έμπεδα της Θεσσαλίας », αρ. φύλλου 6, 3/12/1949, Αρ. 01.06073.00005, σ. 5 , ΑΣΚΙ

⁴⁴³ Εφ. Αγωνίστρια του Δ.Σ.Ε , « ΘΕΛΟΥΜΕ ΝΑ ΠΟΛΕΜΗΣΟΥΜΕ », αρ. φύλλου 3, 5/8/1948, Δεκαπενθήμερο Φύλλο των Γυναικών Θράκης, Α.Μ. 20066003, ΑΣΚΙ.

⁴⁴⁴ Μαρτυρία Π. Αγλ., ό. π..

Έφυγαν όλοι αυτοί, έμεινε αυτή που λες. Από τον φόβο της δεν έφευγε. Εάν δεν πήγαιναν να την έπαιρναν, εκεί θα την έπιαναν. Επειδή ο Ταξίαρχος ήταν καλός, ήταν και αυτή καλή κοπέλα είπε να πάνε να την πάρουνε. Της είχαν δώσει και μετάλλιο ανδρείας. Γιατί πολέμησε πολλή ώρα και θα την έπιαναν αιχμάλωτη. Έφυγαν όλοι οι άλλοι [...] Φώτω Τσαρέα (λέγονταν). Ήταν στον Αγ. Γεώργη εδώ.⁴⁴⁵» Αντίστοιχη είναι και η θέση της μαχήτριας Αγλαΐας Κ. επί του θέματος της ισότητας, που, παρά το γεγονός ότι δεν αποκλείονταν από κάποια αρμοδιότητα στην ομάδα, παρόλα αυτά οι συναγωνιστές τη θεωρούσαν το αδύναμο φύλο: « Πιο αδύναμο φύλο μας έβλεπαν και λίγο μας προστάτευαν. Δεν έλεγαν « Α, ισότητα έχουμε, κάνε αυτό και κάνε το άλλο ». Αλλά βγαίναμε στην σκοπιά, φυλάγαμε σκοπιά το βράδυ και όλοι κοιμότανε. Σε έβαζαν μέσα στο πολυβολείο, που ήτανε για να φυλαγομάστε από διάφορα [...] Παρακολουθούσες, κάθοσας 1 ώρα σκοπιά αλλά αλλάζαμε. Δεν είχαμε.. είσαι κορίτσι, δε θα βγεις στην σκοπιά. Θα βγεις και θα κοιτάς, το μάτι θα το 'χεις γαρίδα »⁴⁴⁶.

Η συμβολή της γυναίκας στο όλο εγχείρημα του Δημοκρατικού Στρατού είναι πολυσχιδής. Έχει καλύψει όλα τα πόστα από τις βοηθητικές θέσεις στα μετόπισθεν έως και μάχιμες θέσεις. Εξίσου όλα τα πεδία δράσης και συνεισφοράς της είναι σημαντικά τόσο για την αποτελεσματική λειτουργία του Δ.Σ.Ε όσο και για την ίδια. Πολλές γυναίκες καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου έχουν αλλάξει πόστα ανταποκρινόμενες με την ίδια αποτελεσματικότητα. Είναι τραυματισφορείς, νοσοκόμες, ασυρματίστριες, σύνδεσμοι, υπεύθυνες Λόχων, καθώς και δικτύων ανεφοδιασμού και τροφοδοσίας: « Στις επιχειρήσεις της Κόνιτσας, στη μάχη της Πλάκας η Γεωργία ήτανε σωστή θύελλα. Ορμάει στην πρώτη γραμμή. Με το αυτόματο στο χέρι σκορπάει το θάνατο στους φασίστες [...] Παίρνει καινούργια εντολή να μεταφέρει τους τραυματίες από το πεδίο της μάχης. Εκπληρώνει και αυτήν την αποστολή. Μέσ τη φωτιά της μάχης φορτώνεται τους τραυματίες στη πλάτη της και τούς μεταφέρει στα μετόπισθεν »⁴⁴⁷. Μάλιστα, στην Υγειονομική Υπηρεσία αποτελούν περίπου το 80% του συνόλου⁴⁴⁸. Ακόμη, πολλές από αυτές ανελίσσονται σε ανώτερα αξιώματα, όπως μαρτυρούν πολλά άρθρα στου Τύπου, είτε ως απόφοιτες της Σχολής Αξιωματικών, που λειτουργούν από το 1947⁴⁴⁹ είτε έπειτα από απόφαση του Γενικού Αρχηγείου για τα ανδραγαθήματα που επιτέλεσε στο πεδίο, αφού κινούνται διαρκώς σε δυσμενείς συνθήκες υπό τον φόβο του επικείμενου θανάτου, καθώς και για τη συνεισφορά τους σε βοηθητικά πόστα.

Οι γυναίκες πλέον δίνουν το δικό τους στίγμα, όπως η Κατίνα – Μανίδρα, η οποία παρά το νεαρό της ηλικίας της ξεχωρίζει για τις αρετές της στο πεδίο της μάχης: « Είναι μαθήτρια μόλις 16 χρονών και ως τα τώρα έχει διακριθεί σε πολλές πολλές μάχες. Οι συναγωνιστές της την πειράζουνε για το εγγλέζικο όπλο της που ξεπερνάει το μπόι της. Μα την θαυμάζουν για το θάρρος της, την ψυχραιμία, την παλλικαριά. Είναι γεμιστής οπλοπολυβόλου. Στην πρώτη επίθεση που κάνει η ομάδα της στη μάχη της Ανω Χώρας τραυματίζεται ο σκοπευτής. Το όπλοπολυβόλο σταματάει και κινδυνεύει να πέσει στα χέρια το εχθρού. Μά ξάφνου μέσα από τη φωτιά της μάχης μια σκιά σέρνεται σιγά – σιγά. Είναι η Κατίνα. Αρπάζει με τα δυό μικρα της χέρια το οπλοπολυβόλο και

⁴⁴⁵ Μαρτυρία Σιμάλα Βασίλη, ό. π..

⁴⁴⁶ Μαρτυρία Κυριατζή Αγλαΐας, ό. π..

⁴⁴⁷ Ρ/ΣΕΕ, « ΓΙΑ ΤΗΝ ΩΡΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ », Ραδιοφωνική εκπομπή 'Ελεύθερη Ελλάδα', 1948

⁴⁴⁸ [Ανώνυμος] , *Η Γυναίκα της Ελλάδας στον αγώνα. La Femme Grecque au combat* , Αθήνα: Νασιώτου, 1975, σσ. 36-37.

⁴⁴⁹ Γκριτζώνας Κ. , ό.π.,2001, σσ. 132-134.

αψηφώντας τα πυκνά πυρά του εχθρού το στήνει 20 μέτρα έξω από το εχθρικό πολυβολείο. Ζωντάνεψε το οπλοπολυβόλο στα χέρια της μικρης. Του δωσε ψυχή»⁴⁵⁰.

Ένα ακόμη στοιχείο που χαρακτηρίζει τη γυναίκα ως οντότητα είναι η γενναιότητα καθώς ακόμη και τραυματισμένες δεν αποσύρονται: « Η Πρωτοπόρα βάζει ακάλυπτη. Ο διμοιρίτης τη μαλώνει. Μα η κοπέλλα πού να ακούσει. Κάποια στιγμή μια ριπή την βρίσκει στο στήθος. Από τα τρία τραύματά της το αίμα τρέχει ποτάμι. Μα η κοπέλλα γελά. -Δεν είναι τίποτα φωνάζει»⁴⁵¹. Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί και η Μαρία Παπαδοπούλου, που τραυματισμένη βοηθάει τους άλλους τραυματίες και όχι τον εαυτό της: « Η συναγ. Μαρίκα Παπαδοπούλου του λόχου μηχανημάτων στις εκκαθαριστικές της Κρούσσας στις 30 του Απρίλη τραυματίστηκε στο στήθος και στο χέρι (...). Δεν έχασε όμως το θάρρος της αλλά ούτε και παράτησε τον αγώνα. Αγόγγυστη βοηθάει τους άλλους τραυματίες να τακτοποιηθούν»⁴⁵².

Η υποτίμηση που αντιμετωπίζουν ως ασθενές φύλο τις ωθεί στο να καταβάλλουν τα μέγιστα προκειμένου να φέρουν εις πέρας τις υποχρεώσεις τους και να είναι συγκρίσιμες με τους συναγωνιστές τους, συμπεριφορά μέσα από την οποία αναδεικνύεται η χειραφέτησή τους: « Βαδίζαμε στα γρήγορα με μεγάλα βήματα... Το κρύο ήτανε τσουχτερό και το χιόνι σ'ορισμένα σημεία ξεπέρναγε το γόνα. Ο παγωμένος αέρας μ'όλο που πάγωνε το κορμί και την ανάσα ακόμα, φρόντιζε ως τόσο να μην ακούγονται τα βήματα μας πάνω στο παγωμένο χιόνι. ... Είμαστε 10 μαχήτριες και μαχητές... πήγαινα μπροστά με τ'όπλο στην πλάτη και πίσω μου ακολουθούσε η φάλαγγα.. για μια στιγμή ένοιωσα κούραση... Δεν με πήρε είδηση κανέναν.. σε κανέναν δεν ήθελα να δώσω το κακό παράδειγμα. Είπα στον εαυτό μου. Τράβα μπροστά... κράτα σφιχτά τ όπλο που σου εμπιστεύτηκε η ομάδα σου...»⁴⁵³.

Η έκβαση των επιχειρήσεων καθόριζε τον αριθμό των τραυματιών καθώς επίσης και τη φροντίδα αυτών. Και αυτό γιατί η κάθε Μεραρχία μεριμνούσε αυτόνομα για τα σημεία παροχής φροντίδας των τραυματιών⁴⁵⁴. Πρόκειται στην ουσία για σταθμούς που στήνονταν κοντά στο εκάστοτε πεδίο μάχης. Πολλές φορές όμως οι αναπάντεχες πολεμικές διενέξεις μεταξύ ομάδων του Δ.Σ.Ε και του Ελληνικού Στρατού είχαν ως αποτέλεσμα να μένουν πίσω οι τραυματίες. Σε αυτή την περίπτωση αναλόγως του μεγέθους του τραύματος, οι εναπομείναντες έπρεπε να φροντίσουν μόνοι τους εαυτούς τους μέχρι τη στιγμή που θα τους παραλάμβαναν οι σύντροφοί τους με σκοπό τη μεταφορά τους στα νοσοκομεία. Πολλές φορές, η αυτο-φροντίδα τους δεν ήταν εφικτή, τόσο λόγω ελλείψεως ειδών έκτακτης ανάγκης όσο και λόγω των σοβαρών τραυματισμών τους σε συνδυασμό με τις ταυτοχρόνως εχθρικές επιθέσεις που δέχονταν από αέρος. Οι ελλείψεις σε βασικά υλικά υγειονομικής ανάγκης και φαρμακευτικών σκευασμάτων, που τις περισσότερες φορές αντικαθίστανται με υλικά που είχαν στη διάθεσή τους ή προμηθεύονταν από τα γύρω χωριά. Χαρακτηριστικά, ο καθαρισμός των τραυμάτων γινόταν με νερό ή λάδι, και περιδένονταν αυτά με κομμάτι

⁴⁵⁰ Ρ/ΣΕΕ, « Εκπομπή: οι γυναίκες της Ελλάδας στον αγώνα για τη Λευτεριά – Η νέα αντάρτισσα στη μάχη », 14/4/1948, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴⁵¹ Εφ. Αγώνιστρια του Δ.Σ.Ε , « ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΤΙΠΟΤΑ », αρ. φύλλου 3, 10/9/1948, Δεκαπενθήμερο Φύλλο των Γυναικών Θράκης, ΑΣΚΙ.

⁴⁵² Ρ/ΣΕΕ, « Ηρωισμός », 16/6/48, σ. 3, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴⁵³ Εφ. Ηλέκτρα , « Νίκησα την κούραση μου », αρ. φύλλου 2, 25/3/1949, εκδ. Δ.Σ.Ε. - Π.Δ.Ε.Γ./107 Ταξιαρχία, ΑΣΚΙ.

⁴⁵⁴ Ζαχαριάδης Ν. , *Ο κομμουνιστής λαϊκός αγωνιστής μέλος του ΚΚΕ* , Αθήνα: Πορεία , 1978, σ. 12.

από πανί ή από ρούχο⁴⁵⁵. Βέβαια, αυτός ο τρόπος περίθαλψης εγκυμονούσε πολλούς κινδύνους επιμόλυνσης των πληγών, αποτελούσε όμως τη μόνη επιλογή των ιατρών και των ατόμων που τους βοηθούσαν.

Αυτήν τη δουλειά την αναλάμβαναν οι τραυματιοφορείς, που στην πλειονότητα των περιπτώσεων ήταν γυναίκες. Οι γυναίκες αναλαμβάνουν το ρόλο της νοσοκόμας και του τραυματιοφορέα λόγω των εγγενών χαρακτηριστικών τους όπως η συμπόνια, η ευαισθησία και η ικανότητα να φροντίζουν, ενισχύοντας τον με γενναιότητα, ρόλο που αναγνωρίζεται από τους άνδρες τραυματίες. Ο Ν. Μ αφηγείται ως μαχητής το περιστατικό που είχε ως βαριά τραυματίας και τη φροντίδα που δέχτηκε από τη γυναίκα Τμήματος που τον βρήκαν τραυματισμένο και στάθηκε σωτήρια:

« Και το 1949 όταν τραυματίστηκα εγώ, τέλη του '48 ήτανε. Όταν τραυματίστηκα και ήμην βαριά τραυματίας, έμεινα μόνος μου τελείως. Δεν υπήρχε κανείς που να με βοηθήσει. Τραυματισμένος βαριά, πήρα την κατεύθυνση αυτή που είχα δει ότι τα Τμήματα πηγαίνουνε. (...) ένα παιδί από το Μεσόλακκο, ήταν και συγγενής μου, Μπουζοβίτης Αχιλλέας λέγεται... ήταν διμοιρίτης και είχε σταματήσει με το Τμήμα του να ξεκουραστούν. Αυτούς πρόφτασα και μόλις με πήραν, έχασα τις αισθήσεις. Νοσοκόμα δε, που με συνόδευε μέχρι που έφτασα κοντά στο Νοσοκομείο (στο Καμα Κλάν), ήταν μια κοπέλα, η Τασούλα, από τις κοπέλες που είχαμε επιστρατευτεί. Και εκείνο το βράδυ, τραυματίας εγώ, έτσι όπως ήμουν, δε μπορούσα να βαδίσω. Πήγαν να βρουν τραυματιοφορείς. Δε μπόρεσαν να βρουν και με πήγαν καβάλα σε άλογο, δεμένο. Εκεί μας κατεβάσανε σε μια κατηφόρα. Δε μπορούσα να κατέβω κάτω. Γλιστρούσα, χιόνια. Λοιπόν, εγώ διψούσα τρομερά. Κοντά, ήταν ένα ρέμα και εγώ σιγά σιγά, σιγά σιγά, σβαρνιστά πήγα να πιω. Μόλις, προσπάθησα να πιω νερό, έρχεται αυτήν. Με πιάνει από τα μαλλιά. Λοιπόν, άρχισε να με φωνάζει. Γιατί, εάν έπινα εκείνη τη στιγμή νερό, κρύο νερό, στην κατάσταση που ήμην, θα πέθαινα»⁴⁵⁶.

Τον τελευταίο περίπου χρόνο του πολέμου, όπου οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και ο έλεγχος πολλών περιοχών από τον Ελληνικό Στρατό οδηγούν στην σύμπτυξη του Δ.Σ.Ε σε Βίτσι και Γράμμο, όλο το έμφυχο δυναμικό έχει ενταχθεί σε εμπόλεμο κλοιό χωρίς τις διακριτές αρμοδιότητες που υπήρχαν ως ένα βαθμό έως τότε. Οι γυναίκες, ανεξαρτήτως πόστου, συμμετέχουν στις μάχες που λάμβαναν μέρος στη συγκεκριμένη περιοχή, όπου το φυσικό περιβάλλον δράσης τους έκανε αναπόφευκτη τη συμμετοχή τους⁴⁵⁷. Σε αυτό το χρονικό σημείο του πολέμου αναλαμβάνουν ταυτόχρονα όλα τα πόστα και ρίχνονται στη μάχη πρόσωπο με πρόσωπο με τον αντίπαλο⁴⁵⁸ αφηφώντας την ανδρική κυριαρχία, γεγονός που επαληθεύει και ο Κώστας Δημαράς, πρώην φαντάρος και μετέπειτα Ανθυπολοχαγός του Δ.Σ.Ε. σε μια διμοιρία της 107 Ταξιαρχίας, εκθειάζοντας το θάρρος που επέδειξαν οι γυναίκες στην πρώτη γραμμή και δίνοντας ως παράδειγμα την Παρασκευή Μώκα, που ανατίναξε δύο εχθρικά πολυβολεία με το πάντζερ, και τη Σούλα Ρέκκα, που καθήλωσε τους αντιπάλους

⁴⁵⁵ [Συλλογικό], *Η τρίχρονη εποποιία του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας, 1946-1949*, Αθήνα: Σύγχρονη εποχή, 2008, σσ. 301-309.

⁴⁵⁶ Μαρτυρία Μότσιου Νίκου, ό. π..

⁴⁵⁷ « [...] η Γράμμωστα δεν έχει ... ένα δέντρο... μόνο πέτρες να βγεις εκεί απάνω. Και ήταν ανοιχτό και βομβάρδιζαν τα αεροπλάνα συνέχεια », Μαρτυρία Π. Αγλ., ό. π..

⁴⁵⁸ Εφ. Μαχήτρια, «...», φ.12, 5/5/1949, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

ολομόναχη μέχρι να έρθει ενίσχυση υπερασπιζόμενη το ύψωμα στο Ι. 488 απέναντι από τον Πύργο Στράτσιανης: « *Η Σούλα είναι από τη Νάουσα. Λίγο καιρό έχει στο Δ.Σ [..] Παλληκάρι μια φορά [..] Κατά τις 6 ½ το πρωί, ξεκινάνε δύο διμοιρίες να μας πάρουν σώνει και καλά το ύψωμα. Αρχισαν με τα καν'νια και τους όλμους [..] Είναι ολομόναχη η Σούλα . Εγώ με τα παιδιά κουβαλούμε ξύλα κάτω στο ρέμα. Η Σούλα, έννοια σου. Κάνει για δέκα [..] Μισή ώρα πολεμάει μονάχη της »⁴⁵⁹.*

Οι γυναίκες του Δ.Σ.Ε δεν ήταν αδύναμες, όπως περιγράφονταν μέσα από τα στερεότυπα της εποχής. Αντιθέτως, βγαίνουν μπροστά αναλαμβάνοντας το Λόχο, εμπνυχώνοντας τους στρατιώτες, όπως η Βασιλική με την ιδιότητα της ομαδάρχισσας στη μάχη του Αϊ - Λιά Γκαρούσιας μετά τον τραυματισμό του διμοιρίτη αναλαμβάνοντας αυτοβούλως δράση: « *Η Βασιλική είναι ομαδάρχισσα. Διοικεί την ομάδα και κατευθύνει τα πυρά όπου και εάν χρειάζονται εκεί στη μάχη του Αϊ Λιά Γκαρούσιας [..] Ο τόπος καίγεται. Ο διμοιρίτης της σε μια στιγμή τραυματίζεται. [..] η διμοιρία μένει ακυβέρνητη και οι μαχητές θα καμπονταν. Η Βασιλική όμως παίρνει με πρωτοβουλία στα χέρια της όλη τη διοίκηση της διμοιρίας. Αυτή έχει τώρα το λόγο. Κρατάει τον παλμό της μάχης κι είναι η ψυχή μέσα στη διμοιρία. Στην κατάλληλη στιγμή ενθουσιάζει με το παράδειγμα της και το τραγούδι τους μαχητές και αντεπιτίθεται»⁴⁶⁰.*

Λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών του πολέμου και της έλλειψης του απαραίτητου εξοπλισμού, ο Δ.Σ.Ε έπρεπε να καλύψει το κενό μέσω του αφοπλισμού του αντιπάλου μετά από ένοπλες συγκρούσεις. Οι γυναίκες, αναγνωρίζοντας αυτήν τη δυσκολία, σε κάθε ευκαιρία που θα τους δοθεί προκειμένου να εξοπλιστούν , το κάνουν. Η κίνησή τους αυτή δεν γίνεται μόνο με σκοπό τον εφοδιασμό των συναγωνιστών τους αλλά και των ίδιων εφόσον συνεισφέρουν και οι ίδιες. Πρέπει να είναι εξοπλισμένες καταλλήλως, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον αντίπαλο με τα μέγιστα δυνατά αποτελέσματα, και αυτό κρίνουν πως θα το πετύχουν με ένα καλύτερο όπλο: « *Οι συναγωνίστρια Καρακιρούδη Χρυσή κι Ανδριτσούδη Άσημένα πιο μπροστά απ' όλους προχωρούν Πλησιάζουν στα 50 μέτρα Στήνουν τον ατομικό όλμο και βάζουν 30 βλήματα (..) Στην επιστροφή μια φορτώνεται τον όλμο και η άλλη τις νάρκες που πιάσαν λάφυρα από τους μπουραντάδες »⁴⁶¹.*

Η επίσημη ιστοριογραφία ταυτίζει τη γυναίκα του Εμφυλίου με το ρόλο της μαχήτριας. Μαχήτρια δεν είναι μόνο αυτή που αγωνίζεται στην πρώτη γραμμή, αλλά και αυτή που αγωνίζεται στα μετόπισθεν. Και αυτό γιατί οι αρμοδιότητες των γυναικών κατά τη διάρκεια μιας εμπόλεμης σύγκρουσης εναλλάσσονταν διαρκώς, καθώς συμμετείχαν ενεργά με το όπλο και ταυτοχρόνως εκτελούσαν και άλλους ρόλους, όπως τραυματιοφορείς, νοσοκόμοι κ.ά. Παρατηρείται δηλαδή μια ποικιλομορφία ως προς τις αρμοδιότητες τους την ίδια στιγμή που στους άνδρες δεν ίσχυε κάτι τέτοιο. Παράλληλα διαφαίνεται ο κίνδυνος των πολλαπλών αυτών ρόλων καθώς το ενδεχόμενο μιας δυσάρεστης κατάληξης ήταν μεγάλο αφού, βρίσκονταν σε διαρκή κίνηση μέσα σε εμπόλεμες ζώνες και δύσβατα τοπία ασκώντας τις υπηρεσίες που τους είχαν ανατεθεί, ενώ παράλληλα περιέθαλπαν τους κατοίκους των χωριών απ' όπου

⁴⁵⁹ Ρ/ΣΕΕ, « Ανταπόκριση του Σφυρή για την παλικαριά των γυναικών της 107 Ταξιαρχίας του Δ.Σ.Ε. », 17/8/49, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴⁶⁰ Ρ/ΣΕΕ, « Ανταπόκριση με τίτλο: Από την εποποιία του Γράμμου – Ηρωισμοί μαχητριών », 28/7/48, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴⁶¹ Εφ. Αγωνίστρια του Δ.Σ.Ε , « ΣΤΑ 50 ΜΕΤΡΑ », αρ. φύλλου 2, 20/7/1948, Δεκαπενθήμερο Φύλλο των Γυναικών Θράκης, Α.Μ. 20066001, ΑΣΚΙ.

τύγγανε και περνούσαν⁴⁶². Ακόμη, και οι νοσοκόμες αντιμετωπίζουν αντίστοιχες καταστάσεις και συνθήκες κατά τη μεταφορά τραυματιών ή την επιτόπια περιποίησή τους που πολλές φορές μπορούσαν να αποβούν μοιραίες για τις ίδιες: « *Μία γυναίκα δικιά μας σκοτώθηκε στη μάχη όταν πήγε να σώσει έναν στρατιώτη τραυματία. Τον βρήκε τραυματία, τον πήρε να τον πάει πίσω να τον επιδέσει και λοιπά. Έπεσε οβίδα, αυτή σκοτώθηκε και ο στρατιώτης γλύτωσε* »⁴⁶³.

2.5 Η αναπαράσταση από τον Τύπο

Παρόλο που διαφαίνεται πως οι γυναίκες αποκτούν τις ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά ενός πολεμιστή και ξεπερνούν έτσι τις διαφορές του φύλου, η αποδοχή όμως αυτού του ρόλου είναι μικρή, τόσο από τους ίδιους τους άνδρες όσο και από την ευρύτερη κοινωνία. Αυτήν τη νέα ιδιότητα -του πολεμιστή- έθεσε ως βάση ο κυβερνητικός Τύπος, ο οποίος, σε οποιαδήποτε αναφορά του στις γυναίκες που εντάχθηκαν στο Δ.Σ.Ε., χρησιμοποιούσε απρεπείς και σκληρούς χαρακτηρισμούς, οι οποίοι αναπαράγονταν από το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας⁴⁶⁴. Ο Κυβερνητικός Τύπος με αυτήν του τη θέση προσπαθούσε να τονίσει ότι οι γυναίκες, που απορρίπτουν τις έως τότε κοινωνικές συμβάσεις και αναμειγνύονται με την πολιτική και τον πόλεμο, χάνουν τη θέση τους στην κοινωνία, καθώς η παρουσία των γυναικών με όπλο οδηγούσε στην έκπτωση των αξιών της κοινωνίας⁴⁶⁵.

Η γυναίκα αποτέλεσε το προπαγανδιστικό πολιτικό και κοινωνικό μέσο και για τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές καθώς απ' τη μία η Αριστερά εκθείαζε τη γενναιότητα και την παλικάριά της ενώ η Δεξιά αμφισβητούσε και ανέτρεπε κάθε καινούργιο στοιχείο που της προσδίδε το μέσω των κειμένων και των φωτογραφιών που τα συνόδευαν⁴⁶⁶. Η Ρούλα Κουκούλου – Ζαχαριάδη, με την ιδιότητα της Πρόεδρου της Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών, σε άρθρο της τον Απρίλιο του 1948 επεσήμανε ότι: «*Άλλο ισοτιμία κοινωνική και πολιτική της γυναίκας που είναι αίτημα του αγώνα μας και άλλο φυσική εξομοίωση που είναι καθαρός παραλογισμός και εμποδίζει τη γυναικεία απόδοση στον αγώνα* »⁴⁶⁷.

Κοινό στοιχείο στις αναφορές που έκανε ο Τύπος τόσο την περίοδο δράσης όσο και τη μετέπειτα περίοδο που ακολούθησε το τέλος του Εμφυλίου για τις γυναίκες στο βουνό αποτελούσε η γυναίκα « πόρνη » . Σκοπός του ήταν η προβολή αρνητικής εικόνας με την εισαγωγή και ενίσχυση αρνητικού πατριαρχικού προτύπου. Από την άλλη πλευρά, ο Τύπος της Αριστεράς έδειχνε να στηρίζει τη συμμετοχή της γυναίκας στον πόλεμο, όπως λόγου χάρη η « Ελεύθερη Ελλάδα » μέχρι και την απαγόρευση

⁴⁶² Εφ. Μαχήτρια, «...», φ. 8, 10/2/1949, ΑΣΚΙ.

⁴⁶³ Μαρτυρία Μότσιου Νίκου, ό. π..

⁴⁶⁴ Μαργαρίτης Γ. , « *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949* », τ. 2, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2001, σ. 255.

⁴⁶⁵ Εφ. Ακρόπολις, 28 Μαρτίου 1948.

⁴⁶⁶ Εφ. Εμπρός, « Τέτοιο κατάντημα κοριτσιού είναι αδύνατο να φανταστή κανείς. Ας θαυμάσουν οι... προοδευτικοί το έργο του Δημοκρατικού Στρατού », 8/7/1948.

⁴⁶⁷ Ζαχαριάδη Ρ. , « Η γυναίκα στο ΔΣΕ », Δημοκρατικός Στρατός, Απρίλης 1948, σσ. 130-132.

κυκλοφορίας των εφημερίδων του, τον Οκτώβρη του 1947, οι οποίες φιλοξενούσαν άρθρα και φωτογραφίες για τις γυναίκες στο Δ.Σ.Ε., προσπαθώντας να αναδείξει τον αγώνα της γυναίκας και κατ'επέκταση να εξηγήσει τη δράση της αυτή ως την εκδήλωση της γυναικείας απελευθέρωσης και χειραφέτησης από τα πατριαρχικά δεσμά⁴⁶⁸.

Έτσι, η απόρριψη των κοινωνικών στερεοτύπων, που όριζαν τη γυναίκα ως νοικοκυρά και οικοδέσποινα, και η ένταξη της στο Δ.Σ.Ε. την τοποθετούσαν στο περιθώριο της κοινωνίας, επηρεάζοντας μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού όχι μόνο κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου αλλά και για αρκετό διάστημα και μετά το τέλος του: « *Ό,τι έλεγαν «είναι τέτοιες, είναι πτ..νες, τι έρχονται στην Ελλάδα να παντρευτούν ...* »⁴⁶⁹ με βαρύ αντίκτυπο σε πολλούς τομείς της ζωής της καθώς για αρκετά χρόνια υφίστατο δεινά μεταξύ των οποίων η εξορία, η φυλάκιση ακόμη και η απαγόρευση άσκησης του δικαιώματος του εκλέγειν, αφού από την πλειονότητά των γυναικών, με την έξοδό τους στο βουνό, τους είχε αφαιρεθεί η ελληνική ιθαγένεια.

Οι νέες κοινωνικο - πολιτικές αναταραχές έκαναν επιτακτική την ανάγκη κυκλοφορίας εντύπων που θα αποτελούσαν 'τη φωνή' της γυναικείας δράσης στο εσωτερικό του Δ.Σ.Ε. και κατ'επέκταση προπαγανδιστικό υλικό για την καλύτερη δυνατή προβολή των ιδεών και δράσεων του. Γι' αυτόν τον λόγο, στην πλειονότητα των εντύπων αυτών προβάλλεται η βεβαιότητα της Νίκης και η υπεροχή έναντι του εχθρού⁴⁷⁰. Έτσι, εμφανίστηκε ο γυναικείος έντυπος τύπος με αποκλειστικό αντικείμενό του τη γυναίκα -μαχήτρια σε πολλαπλές αρμοδιότητες μέσα από φωτογραφίες, γράμματα και επιστολές της ίδιας. Μέσα από τον γυναικείο Τύπο της περιόδου διαφαίνεται το πόσο οι ίδιες οι γυναίκες είχαν υιοθετήσει τις στρατιωτικές ιδιότητες και την αξία της συνεισφοράς τους στους κόλπους του Δ.Σ.Ε.

2.6 Η επιβράβευση – Αναγνώριση της Γυναίκας

Μέχρι στιγμής, στο άκουσμα διάκρισης και επιβράβευσης εν καιρώ πολέμου, επικρατούσε η αντίληψη ότι πρόκειται για ανάδειξη στο πεδίο της μάχης του αντρικού φύλου εκτός από μεμονωμένες περιπτώσεις, που γινόταν κάποια μνεία σε γυναίκα. Πλέον στον Εμφύλιο οι γυναίκες άρχισαν να αφήνουν το στίγμα τους για τη δράση και τη γενναιότητά τους ανεξαρτήτως φρονήματος και επιθυμίας συμμετοχής τους, λαμβάνοντας ηθικές αμοιβές, προαγωγές, μετάλλια και παράσημα ανδρείας. Για να ανταμείψει αυτήν την προσπάθεια και να αναδείξει το θάρρος και την τόλμη της

⁴⁶⁸ Εφ. Ελεύθερη Ελλάδα, 25 Μαΐου 1946.

⁴⁶⁹ Μαρτυρία Π. Αγλ., ό. π..

⁴⁷⁰ Ματθαίου Α. -Πολέμη Π., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών, από το Βουνό στην υπερορία 1947-1968*, Αθήνα: Βιβλιόραμα-ΑΣΚΙ, 2003, σσ. 19-20.

γυναίκα, η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση καθιέρωσε για τη μαχήτρια ειδικό μετάλλιο, το μετάλλιο της Ηλέκτρας Αποστόλου⁴⁷¹. Εκτός αυτού, σύμφωνα με το Νόμο 21 -Γενάρης του 1949- γινόταν απονομή βραβείων και μεταλλίων και άλλων διακρίσεων, όπως μετάλλιο ανδρείας, μετάλλιο για καταστροφή εχθρικού τανκ, μετάλλιο για κατάρριψη αεροπλάνου, καθώς και τιμητική διάκριση Λόχων ως « Λόχος Ηλέκτρας »⁴⁷². Όλες αυτές οι αναγνωρίσεις έτειναν στο να προαγάγουν το γυναικείο υποκείμενο και κατ' επέκταση να ανυψώσουν το ηθικό και να τονώσουν την αυτοπεποίθησή του αναγνωρίζοντας το ρόλο και τη συμβολή του μέσα στον κυρίαρχο ανδρικό παράγοντα που χαρακτήριζε το στρατιωτικό μέτωπο.

« Η Αηδονίδου Μαρίκα παίρνει έπαινο απ' την διοίκησή της, γιατί παίρνοντας μέρος για πρώτη φορά σε μάχη και σε μεγάλη πορεία, έδειξε μεγάλη αντοχή, σ' όλο δε το διάστημα τραγουδούσε » και η *« Παντεμίδου Λαμπρινή (νοσοκόμα) παίρνει έπαινο, γιατί , αψηφώντας τα πυρά των εχθρικών αεροπλάνων, επέδωσε και μετέφερε έναν βαριά τραυματισμένο στην πλάτη της ως τό σταθμό επίδεσης »*⁴⁷³.

Επιβράβευση για την πολεμική τους δράση αποτελούσαν οι έπαινοι και οι ηθικές αμοιβές. Πολλές είναι οι γυναίκες που ξεχώρισαν για το θάρρος που επέδειξαν σε συνθήκες εμπόλεμης κατάστασης. Μεταξύ άλλων, η Όλγα Λαφτσίδου, για το θάρρος που επέδειξε στη μάχη της Κουρκουβίτσας κρατώντας το ύψωμα με τρεις μόνο μαχητές, προτάθηκε για μετάλλιο ανδρείας⁴⁷⁴.

Πέραν των ηθικών διακρίσεων και των παρασήμων η γυναίκα ξεχώρισε και σε θέσεις ισχύος, πράγμα που προήλθε από την ανάγκη ανάπτυξης πολιτικών και στρατιωτικών στελεχών στους κόλπους του Δ.Σ.Ε., καθώς οι γυναίκες που είχαν πείρα εξαιτίας της συμμετοχής τους στην Κατοχή - Αντίσταση ήταν λιγοστές⁴⁷⁵. Γι' αυτόν τον λόγο, η ηγεσία του Δ.Σ.Ε. προέβη στην ίδρυση Σχολών Αξιωματικών και Υπαξιωματικών, τόσο του Γενικού Αρχηγείου (Σχολή Αξιωματικών Γενικού Αρχηγείου) όσο και των υφιστάμενων κλιμάκων: *« Σχολές ήταν στο Βίτσι. Βγαίνανε Ανθ'γοι και μια ομάδα Λοχίοι που βγαίνανε στο Βίτσι »*⁴⁷⁶. Η ΣΑΓΑ από το 1947 έως και το τέλος του πολέμου λειτούργησε σε έξι σειρές και αποφοίτησαν περίπου 3.000 αξιωματικοί στο σύνολο. Το πρόγραμμα εκπαίδευσης είχε διάρκεια τρεις μήνες, καθώς ο χρόνος δεν είναι με το μέρος τους και αρκετές φορές κατά τη διάρκειά της διεξάγονταν στρατιωτικές επιχειρήσεις, και ήταν αναγκαία η συμμετοχή τους⁴⁷⁷. Μεταξύ άλλων, κριτήριο φοίτησης στη Σχολή αποτελεί η ηλικία, η οποία από τη μία μπορεί να εκληφθεί ως πλεονέκτημα καθώς μια νεαρή γυναίκα μπορεί να αφομοιώσει γρηγορότερα τα σχετικά της εκπαιδεύσεως, ενώ από την άλλη ως μειονέκτημα λόγω της απειρίας της, κάτι που αρκετές φορές προτάσσεται από τους άνδρες - συναγωνιστές που αρνούνται να τις

⁴⁷¹ Ρ/ΣΕΕ, « Πήραν το μετάλλιο Ηλέκτρα », 9/1/49, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴⁷² Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ για την Ιστορία των Γυναικών, *Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946 – 1949)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2016, σσ. 140-143.

⁴⁷³ Εφ. Αγωνίστρια, « ΕΠΑΙΝΟΙ », αρ. φύλλου 5, Γενάρης 1949, εκδ. Όργανο των Μαχητριών της VII Μεραρχίας του Δ.Σ.Ε., Α.Μ Π.Τ.01.03.20067.00001, σ. 1, ΑΣΚΙ.

⁴⁷⁴ Ρ/ΣΕΕ, ό. π., σ. 4.

⁴⁷⁵ Καραγιώργης Κ., « Η μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό », στο: Δημοκρατικός Στρατός, τ. 2, Αθήνα: Ριζοσπάστης, 1996, σσ. 173-179.

⁴⁷⁶ Μαρτυρία Κιτσιούλη Δημήτρη, ό. π..

⁴⁷⁷ « Η δημιουργία και δράση της Σχολής Αξιωματικών του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ », (μέρος πρώτο), προσβάσιμο στο: <https://ethniki-antistasi-dse.gr/sholi-axiomatikon-dse-1o.html>.

δώσουν τον απαιτούμενο σεβασμό⁴⁷⁸. Με τον βαθμό του Ανθυπολοχαγού αποφοίτησαν περίπου 247 μαχήτριες, ενώ καθ' όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου έλαβαν το βαθμό της Ανθυπολοχαγού 455 μαχήτριες, εκ των οποίων οι 69 ως τιμημένες νεκρές⁴⁷⁹, ενώ υπήρχαν γύρω στις 700 γυναίκες – βαθμοφόροι: « *Η συν. Γιανακίδου Μάρθα ονομάστηκε Λοχίας του Δ.Σ.Ε γιατί σε απόσταση 10 μέτρων χτυπούσε τον εχθρό και υποστήριζε έναν συναγωνιστή της να πάρει τους νεκρούς, στην μάχη Αετοφωλιάς* »⁴⁸⁰.

Εκτός από τις ανώτερες στρατιωτικές θέσεις, μέσα από τον Δ.Σ.Ε με την ύπαρξη της γυναικείας συμμετοχής κρίθηκε απαραίτητη και η ύπαρξη ενός προσώπου που θα κατευθύνει και θα συμβουλεύει τις υπεύθυνες των γυναικών ως προς τη διαπαιδαγώγηση, την εκπαίδευση και την πολιτική διαφώτιση. Έτσι, τον Φεβρουάριο του 1948, με την υπ' αριθμό 3 Βασιλική Διαταγή του Γενικού Αρχηγείου του Δ.Σ.Ε., καθιερώθηκε ένας νέος θεσμός, αυτός του Πολιτικού Επιτρόπου. Ο πολιτικός Επίτροπος ήταν ο βοηθός του διοικητή με αρμοδιότητες που άπτονταν της διευθετήσεως όλων των ζητημάτων στρατιωτικού και πολιτικού τύπου, όπως η εύρυθμη λειτουργία των Τμημάτων, η διοίκηση, η οργάνωση στρατιωτικών επιχειρήσεων, καθώς και η ανακοίνωση και τήρηση των διαταγών άνωθεν⁴⁸¹. « *Ο Επίτροπος του Συντάγματος [...] είναι ο πολιτικός και ηθικός καθοδηγητής του Συντάγματός του, ο πρώτος υπέρμαχος των υλικών και πνευματικών συμφερόντων του. Αν ο Διοικητής του Συντάγματος είναι το κεφάλι, ο Επίτροπος πρέπει να είναι ο πατέρας και η ψυχή του Συντάγματος του* »⁴⁸². Ήταν ο υπεύθυνος με τον οποίο οι μαχητές και οι μαχήτριες θα συζητούσαν για το αποτέλεσμα των εκάστοτε στρατιωτικών επιχειρήσεων, τα λάθη και άλλα θέματα που άπτονταν της πειθαρχίας και της εκπαιδεύσεώς τους. Για τα τμήματα των γυναικών, θα ήταν αυτός που θα οργάνωνε σε συνεργασία με την υπεύθυνη, την ιδεολογική και εκπαιδευτική κατάρτιση μέσα από την οποία θα τονώνονταν ηθικά και πνευματικά, συντελώντας στην καλύτερη απόδοσή τους.

Μέσα από το έργο τους, με σύμμαχο την επιμονή και την αποφασιστικότητα, κατάφεραν να ανελιχθούν και σε αυτόν το θεσμό οι γυναίκες. Συνολικά έλαβαν το βαθμό της Πολιτικού Επιτρόπου περίπου 216 γυναίκες. Απ' αυτές 54 ως απόφοιτες της Σχολής με τον βαθμό του Ανθυπολοχαγού, 129 λόγω ανδραγαθίας ή έπειτα από

⁴⁷⁸ [Ανώνυμο], « Μαχήτρια στον Δημοκρατικό Στρατό », Δημοκρατικός Στρατός, τχ 3, Μάρτιος 1949.

⁴⁷⁹ Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των Γυναικών, ό. π., σ. 135. Τα τμήματα στα οποία αναδείχθηκαν γυναίκες Αξιωματικοί ήταν: 246 Ανθυπολοχαγοί Πεζικού, 117 Ανθυπολοχαγοί Πολιτικοί Επίτροποι, 20 Υπολοχαγοί Πεζικού, 22 Υπολοχαγοί Πολιτικοί Επίτροποι, 1 Λοχαγός Πεζικού, 6 Λοχαγοί Πολιτικοί Επίτροποι, 1 Ταγματάρχης Πεζικού, 47 Ανθυπολοχαγοί Υγειονομικού, 2 Υπολοχαγοί Υγειονομικού, 1 Λοχαγός, 4 Ανθυπολοχαγοί Μηχανικού, 3 Ανθυπολοχαγοί στην Λαϊκή Πολιτοφυλακή, 3 Ανθυπολοχαγοί στην Ταχυδρομική Υπηρεσία, 1 Ανθυπολοχαγός στα "Εμπεδα", 1 Ανθυπολοχαγός στην Επιμελητεία, 1 Ανθυπολοχαγός στο Πυροβολικό. Δεν υπήρξαν καθόλου γυναίκες Αξιωματικοί στο Ιππικό και τη Στρατολογία, Βερβενιώτη Τ., « Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας », στο: Νικολακόπουλος Η., Ρήγος Α. [επιμ.], *Ο εμφύλιος πόλεμος από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945- Αύγουστος 1949*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2002, σ. 134.

⁴⁸⁰ Εφ. Αγωνίστρια, « ΟΝΟΜΑΣΙΕΣ ΥΠΑΞΙΩΜΑΤΙΚΩΝ », αρ. φύλλον 5, Γενάρης 1949, εκδ. Όργανο των Μαχητριών της VII Μεραρχίας του Δ.Σ.Ε., Α.Μ.Π.Τ.01.03.20067.00001, σ. 1, ΑΣΚΙ.

⁴⁸¹ Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των Γυναικών, ό. π., 2016, σ. 136.

⁴⁸² Μπαρτζώτας Β., *Για τον Πολιτικό Επίτροπο, Δημοκρατικός Στρατός*, τ. Α', Αθήνα: Ριζοσπάστης, 1996, σ. 190.

απόφαση της μονάδας τους για τα αξιολογικά χαρακτηριστικά που τις διέκριναν και 33 ως τιμημένες νεκρές.⁴⁸³

« Η Σόνια ήταν από ένα μικρό χωριό της περιοχής Σιδηροκάστρου Σερρών. Τελείωσε το Δημοτικό σχολείο, έζησε και είδε τα βάσανα και τη φτωχική ζωή που περνούν στα χωριά (..) όλα τα άλλα τα μαθε μαζί μας. Έμαθε να διαβάζει, να σκέπτεται, να ορίζει τη μοίρα της και να πολεμάει γι' αυτήν (...). Κατάφερε να βγει από τους πρώτους απ' τη Σχολή Αξιωματικών του Γενικού Αρχηγείου. Τοποθετήθηκε Π.Ε Διμοιρίας Του Δ.Σ. στην περιοχή Γρεβενών »⁴⁸⁴.

Οι αριθμοί, εάν κανείς αναλογιστεί ότι περίπου το 30% του Δ.Σ.Ε αποτελούνταν από γυναίκες, μαρτυρούν, ότι όσο οι ευθύνες αυξάνονται, τόσο η ανέλιξη της γυναίκας σε ανώτερο στρατιωτικό ή πολιτικό στέλεχος μειώνεται. Αυτό δείχνει ενδεχομένως την έλλειψη εμπιστοσύνης προς το γυναικείο φύλο όταν πρόκειται για θέσεις ευθύνης, κάτι που έρχεται σε αντίθεση με την εξέλιξη και τα αποτελέσματα των γυναικών σε όλα τα πόστα.

2.7 Η γυναίκα στην εξουσία

i) Πολιτικοποίηση

Βήμα για τις γυναίκες της υπαίθρου δόθηκε μέσα από τη συμμετοχή της μετέπειτα στον Εμφύλιο. Η μεγάλη συμμετοχή των γυναικών στα πολεμικά γεγονότα του Δημοκρατικού Στρατού αποτέλεσε τη συνέχιση του αγώνα ετών για την εξασφάλιση της θέσης τους στην κοινωνία. Η δράση τους στο στρατό αλλά και στις εκάστοτε συνελεύσεις - οργανώσεις, συνέβαλε στην είσοδό τους στην πολιτική σκηνή απ' όπου ήταν αποκλεισμένες⁴⁸⁵. Μέχρι όμως την πραγμάτωση αυτών των νέων συνθηκών, απαιτήθηκε σειρά από δράσεις τόσο της ηγεσίας όσο και του γυναικείου φύλου.

Η απειρία της γυναίκας λόγω της κοινωνικής της θέσης, σε συνάρτηση με τον αναλφαβητισμό της περιόδου εκείνης, είχε ως αποτέλεσμα την άγνοια σε πολλούς τομείς. Γι αυτόν τον λόγο, κατέστη άμεση προτεραιότητα στα εσωτερικά ζητήματα της οργάνωσης του Δ.Σ.Ε η αναγκαιότητα επίλυσης ζητημάτων που αφορούσαν τις γυναίκες. Βασικό ζητούμενο, για να επιτευχθεί και να αφομοιωθεί οποιαδήποτε πολιτική - διαφωτιστική δράση, ήταν η κατάκτηση της γνώσης. Το ποσοστό του αναλφαβητισμού, κυρίως στις προερχόμενες από την ύπαιθρο γυναίκες, ήταν υψηλό καθώς υπολογίζεται στο 70% - 80%, κάτι που τους στερούσε την έως τότε συμμετοχή

⁴⁸³ Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των Γυναικών, ό. π., 2016, σ. 148.

⁴⁸⁴ Εφ. Το 10λεπτο της Γυναίκας, « Μια ηρώσα του Δ.Σ.Ε. », χ.α, 1/6/1948, εκδ.

Δ.Σ.Ε./ Αρχηγείο Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, Α.Μ Π.Τ.01.03.19992.00001, ΑΣΚΙ.

⁴⁸⁵ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013, σ. 66.

τους σε πολλούς τομείς⁴⁸⁶. Έτσι, η γυναίκα βρέθηκε στο πρώτο πλάνο της Ηγεσίας, η οποία επεδίωκε την αλλαγή της υπάρχουσας κατάστασης, δίνοντας ιδιαίτερη βάση σε εκπαιδευτικές δραστηριότητες που θα συνέβαλλαν στην άμβλυνση του φαινομένου. Στο ποσοστό των αναλφάβητων γυναικών ανήκαν και οι Σλαβομακεδότισσες οι οποίες ως προς την ελληνική γλώσσα ήταν αναλφάβητες. Για την εξάλειψη αυτού του φαινομένου, οργανώθηκαν « Σχολές Αγραμμάτων » με μαθήματα της ελληνικής γλώσσας, εξασφαλίζοντας ισότητα ως προς τις εκπαιδευτικές ευκαιρίες⁴⁸⁷.

Το έργο αυτό, αναλαμβάνει να επιτελέσει η Υπεύθυνη των γυναικών υπό την κατευθυντήρια γραμμή που θα της έδινε ο Πολιτικός Επίτροπος⁴⁸⁸. Σε πολλές των περιπτώσεων όμως παρατηρήθηκαν στο όλο εγχείρημα δυσκολίες, λόγω της απουσίας συνεργασίας μεταξύ των Πολιτικών Επιτρόπων και των Υπευθύνων των γυναικών, με αποτέλεσμα την ελλιπή οργάνωση ως προς το ζήτημα αυτό: « Οι ΠΕ δε θεωρούν τη γυναικεία δουλειά σαν δική τους και δε βοηθούνε τις υπεύθυνες γυναικών για να κάνουν καλά τη δουλειά τους »⁴⁸⁹.

Η έλλειψη βασικής εκπαίδευσης και οι επιπτώσεις της γίνεται αντιληπτή κι από τις ίδιες τις γυναίκες, οι οποίες με θέρμη προσπαθούν να αναπληρώσουν τα κενά, όπου οι συνθήκες το επιτρέψουν: « Σ' όλο το δρόμο η Τσιώνα με την παρέα της διαβάζει « Λά - Λά - Λά - λσ - Βό - ή. Αυτό είναι λ. Άμα βάλουμε κοντά του το α, θα το διαβάσουμε λα. - Κάπου κάπου την ακούμε να λέει: « Συναγωνίστρια, οι άλλες δε διαβάζουν. Κακομοίρες μου, άμα δε διαβάσουμε και εδώ, δε μαθαίνουμε κάνα ψίχα γράμματα, θα μείνουμε κούτσουρα »⁴⁹⁰. Άλλο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμά αποτελεί η Αλίκη, δεκαπέντε χρόνων κοπέλα, η οποία στον ελάχιστο ελεύθερο χρόνο μεταξύ πορειών, ασχολείται με την προσωπική της εξέλιξη: « [...] όμως κάθε ώρα και κάθε λεπτό που θα της μείνει ελεύθερο δεν το αφήνει ανεκμετάλλευτο. Θα την δεις αμέσως να παίρνει το βιβλίο και να τραβάει έξω στην ησυχία για να διαβάσει. Μέσα σε τρεις μήνες έμαθε σλαβομακεδόνικα. Κάθε βράδυ μαζεύει τις γυναίκες του χωριού στην πλατεία και τους διαβάζει το δελτίο ειδήσεων »⁴⁹¹.

Ταυτόχρονα με τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες γίνεται και η πολιτική – διαφωτιστική εργασία, με σκοπό τη δημιουργία ενός νέου τύπου γυναίκας που θα είχε διττό στόχο, από τη μια πλευρά τη δημιουργία ενιαίας συνείδησης του χρέους για τον αγώνα και από την άλλη τη διαμορφωμένη πολιτικά οντότητα. Το σύνολο των εργασιών ως προς τη διαφωτιστική δουλειά των μαχητριών στηριζόταν στην ανάγνωση εντύπων επιμορφωτικού χαρακτήρα, όπως εφημερίδες που εκδίδονταν από τα κατά τόπους στρατιωτικά Τμήματα⁴⁹², βιβλία, αλλά και των Δελτίων που εξέδιδε ο

⁴⁸⁶ Εφ. Αγωνίστρια, «...», 12/2/1949, ΑΣΚΙ.

⁴⁸⁷ Riki Van Boeschoten, Loring M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου: Πρόσφυγες και Πολιτική της Μνήμης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015, σ. 232.

⁴⁸⁸ Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των Γυναικών, ό. π., 2016, σ. 188.

⁴⁸⁹ Μπαρτζιώτας Β., « Σύσκεψη των ΠΕ των μονάδων του ΔΣΕ στο χώρο του Βίτσι στις 20 Μάρτη 1949 », Αθήνα: Ριζοσπάστης, 1996, σσ. 231-240.

⁴⁹⁰ Εφ. Αγωνίστρια, « Τά φερα σωστά τα γράμματα », Πόλεμος – Τέχνη – Ζωή, 12-2-1949, Αρ. 01.3127.00001, σ. 4, ΑΣΚΙ.

⁴⁹¹ Ρ/ΣΕΕ, « Η Αλίκη », Εκπομπή Ελεύθερη Ελλάδα, 16/6/1948, σ. 3., Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴⁹² 1. Αγωνίστρια, ΔΣΕ (Δεκαπενθήμερο φύλλο των Γυναικών Θράκης,) 1948. 2. Αγωνίστρια, ΔΣΕ (Όργανο των Μαχητριών της VII Μεραρχίας), 1949. 3. Αγωνίστρια (Όργανο των Δημοκρατικών Γυναικών Νότιας Ελλάδας), 1949. 4. Ηλέκτρα, ΔΣΕ (Μαχήτριες 107 Ταξιαρχίας), 1949. 5. Θεσσαλιώτισσα, ΔΣΕ (Μαχήτριες 1ης Μεραρχίας), 1949. 6. Παρτιζάνα, ΔΣΕ (Όργανο Ανταρτισσών

εκδοτικός μηχανισμός του Δ.Σ.Ε., βοηθώντας στην επίτευξη του στόχου. Επομένως, οι πολιτικές και επιμορφωτικές δραστηριότητες αποτελούσαν όχι μόνο το μέσο απόκτησης κοινής συνείδησης ως προς τον αγώνα αλλά και μέσο χειραφετητικής διαδικασίας, αφού για πρώτη φορά οι γυναίκες είχαν άμεση επαφή με θέματα πέραν των έως τότε αντικειμένων ενασχόληση τους. Με αυτό τον τρόπο αποκτούσαν γνώση επί διαφόρων θεμάτων και εξέφραζαν στην πορεία τις απόψεις τους επ' αυτών.

Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η οργάνωση συνελεύσεων, όπου δινόταν η δυνατότητα να συμμετέχουν ισότιμα και ενεργά οι γυναίκες, αναλύοντας τα στρατιωτικού αλλά και πολιτικού τύπου δεδομένα. Στο σύνολό τους όμως, οι περισσότερες είχαν παθητική στάση κατά τη διάρκεια πραγματοποίησής τους κάτι που έγινε αντιληπτό από τους υπεύθυνους: « *Αυτές οι πολεμίστριες πού ξεπλάτίζονται κουβαλώντας πελώρια ξύλα και πέτρες για την οχύρωση, πού σπάνε τα πόδια τους και κινδυνεύουν τη ζωή τους στο μικροπόλεμο, που συγκλονίζουν τις χαράδρες και τις κορφές με τα τραγούδια τους, όταν κατεβαίνουν σε δημοκρατική συνέλευση διστάζουν, ντρέπονται να πουν τη γνώμη τους και χρειάζεται να τις βγάλει με τσιγγέλι ο προϊστάμενος κάθε κουβέντα τους που τις πιο πολλές φορές είναι πολύτιμη με την απλότητά της. Γιατί λοιπόν να διστάζουν; Τίποτα δε δικαιολογεί το δισταγμό τους. Σπάζοντάς τον θα πετύχουμε καλύτερη ανάπτυξη του τμήματός μας* »⁴⁹³.

Σιγά σιγά η εκπαιδευτική και πολιτική προπαρασκευή είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της αυτοπεποίθησης, καθώς πλέον στις γυναίκες, που κάλυπταν σημαντικό κενό - αυτό της γνώσης - τους δόθηκε η ώθηση που χρειάζονταν για την ενεργή συμμετοχή τους στις συνελεύσεις. Η συνειδητοποίηση των ίδιων για την πολιτικοποίησή τους οδήγησε στην ενεργή συμμετοχή τους στις ομαδικές συνελεύσεις μέσω της διεξαγωγής πολιτικού διαλόγου: « *Με τόνο πανηγυρικό αρχίζει η συνέλευση των μαχητριών του II λόχου [...]. Η Κωνσταντία λέει στον μικροπόλεμο θα βάλω άμυλλα με τα κορίτσια ποια θα πάει περισσότερες φορές σε κρούσεις. Η συνέλευση έκλεισε με την απόφαση τους στην άλλη συνέλευση να βγει πρώτη στο μικροπόλεμο και στη δουλειά στον Μ.Φ.Σ.* »⁴⁹⁴.

Ενδιαφέρον δίνεται και στη συμμετοχή των γυναικών μεγαλύτερης ηλικίας που προσφέρουν στον ΔΣΕ, οι οποίες δειλά - δειλά άρχισαν να αποκτούν λόγο στις συνελεύσεις: « *Λίγες μέρες που ρθε στο βουνό (...) και η γριά Αγατία Ξακουστή. Είναι 70 χρόνων. (...). Τί κάνεις Μπάμπου Αγατία τη φωνάζουν. Τότε ορθώνει το ανάστημά της και λέγει περήφανα « Δεν είμαι η Μπάμπου Αγατία. Είμαι αντάρτισσα και με λένε Ξακουστή ». Κι η γριά Ξακουστή δεν κάθεται. Πρώτη το πρωί στο σκούπισμα της αυλής, πρώτη στο τσαπί κιί το βράδυ πρώτη στο χορό. Και στη συνδιάσκεψη ακούει, προσέχει και στο τέλος παίρνει το λόγο. Θα μιλήσω και εγώ, παιδιά μου* »⁴⁹⁵. Η οργάνωση συνελεύσεων αποτελεί το, για όσους μέσο συμμετέχουν, να δρουν συλλογικά. Μ' αυτόν

Σχολής Αξιοματικών Γ.Α.), 1949. 7. Παρτιζάνες του Βίτσι, ΔΣΕ (Μαχήτριες 105 Ταξιαρχίας), 1949. 8. Το 10λεπτο της Γυναίκας, ΔΣΕ (Αρχηγείο Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης), 1948-1949.

⁴⁹³ Εφ. Παρτιζάνες του Βίτσι, « Να σπάσουμε τη διστακτικότητα », αρ. φύλλου 2, 24/7/1949, εκδ. Δ.Σ.Ε. / 105 Ταξιαρχία, Α.Μ Π.Τ.01.03.6149.00001, ΑΣΚΙ.

⁴⁹⁴ Εφ. Παρτιζάνες του Βίτσι, « Συνελεύσεις », εκδ. ΔΣΕ/105 Ταξιαρχία, αρ. φύλλου 2, 24/7/1949, ΑΣΚΙ.

⁴⁹⁵ Εφ. Αγώνιστρια του Δ.Σ.Ε., « Θέλουμε να πολεμήσουμε », αρ. φύλλου 3, 5/8/1948, Δεκαπενθήμερο Φύλλο των Γυναικών Θράκης, Α.Μ. 20066003, ΑΣΚΙ.

τον τρόπο, δίνεται το δικαίωμα σ' όλες τις γυναίκες να εκφέρουν άποψη ανεξαρτήτως ηλικίας, προέλευσης και ειδικότητας, οι οποίες τώρα συμβάλλουν τα μέγιστα σε όλα τα τμήματα.

ii) *Η γυναίκα στους λαϊκούς θεσμούς*

Μέριμνα του Γενικού Αρχηγείου, αποτέλεσε η οργάνωση των ελεύθερων περιοχών με θεσμικό βασικό φορέα εξουσίας τα Λαϊκά Συμβούλια και με αρμοδιότητες την υγειονομική περίθαλψη χωρικών και παιδιών, την ίδρυση σχολείων, τις φιλανθρωπικές δράσεις μέσω εράνων⁴⁹⁶. Δίπλα στο Λαϊκό Συμβούλιο συγκροτούνταν γυναικείες επιτροπές, οι οποίες συζητούσαν για τα τεκταινόμενα, καθώς και για ζητήματα σχετικά με την εύρυθμη λειτουργία της κοινότητας, αναδεικνύοντας το έργο τους σε όλα τα πεδία δράσης τους. Τέτοιες επιτροπές υπήρχαν στη Βωβούσα και στη Λαϊστή Ηπείρου: « Στο χωριό Βωβούσα Ζαγοριών, εδώ και δύο μήνες συγκροτήθηκε και λειτουργεί γυναικεία επιτροπή πλάι στο Δ.Σ. Στην τελευταία της συνεδρίαση κάνοντας απολογισμό δουλειάς, έδειξε με τα έργα της πως οι γυναίκες άξια στέκονται στην Λαϊκή εξουσία. Με λίγα λόγια, πια ήταν η δουλειά της: (1) έπλεξε για το Δ.Σ 300 ζεύγη κάλτσες (2) έπλυνε 1500 κομμάτια εσώρουχα ανταρτών (3) οι γυναίκες της επιτροπής μαζί με άλλες 25 γυναίκες μετέφεραν σε δωρη πορεία ζαλιγκομένες 2500 χιλ. οκάδες γένημα. Μαζί όμως με τη δουλειά για το Δ.Σ., δεν παύει να φροντίζει και για τα ζητήματα του χωριού. Καθάρισε 10 σπίτια που χρησιμοποίησε ο Δ.Σ. και, κάνοντας έρανο στο χωριό έσωσε μια γυναίκα που ήταν πολύ φτωχή και άρρωστη, πηγαίνοντας την επί 15 μέρες μισή οκά γάλα τη μέρα και 12 οκάδες γένημα που συγκέντρωσε από τον έρανο. Ένα από τα προβλήματα που την απασχολεί είναι η λειτουργία του παιδικού συσσιτίου, που πρόκειται σύντομα να βάλουν μπρος». [...] Από την γυναικεία επιτροπή της Λαϊστής μια συναγωνίστρια είπε: « Τι τα θέτε, τι τα γυρεύετε; Όλες οι δουλειές ανδρικές και γυναικείες από τα χέρια μας περνούν »⁴⁹⁷.

Ακόμη, σε κάθε χωριό ή πόλη θα συγκροτούνταν Λαϊκό Δικαστήριο, ως μέσο επίλυσης των τοπικών προβλημάτων μεταξύ των χωρικών, τα μέλη του οποίου θα εκλέγονταν από τον ίδιο το λαό, ενώ η δίκη θα γινόταν δημόσια και με τη συμμετοχή όλων. Θα συμμετείχαν και γυναίκες⁴⁹⁸. Παράδειγμα αποτελεί η συγκρότηση δικαστηρίου στο χωριό Γεννάδιο της Ηπείρου, όπου κατά την Ουρανία Παπαχρήστου: « Τώρα που εκλέξαμε και συγκροτήσαμε το λαϊκό δικαστήριο στο χωριό μας πόσο αλήθεια εύκολα μα και δίκαια λύνουμε τις διαφορές ανάμεσα στους συγχωριανούς μας χωρίς να τρέχουμε τέσσερις ώρες στην Κόνιτσα και να αφήνουμε τις δουλειές μας »⁴⁹⁹.

Ένας από τους στόχους της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης είναι οι εκλογές που συνδέονται άρρηκτα με τα γυναικεία δικαιώματα. Οι πρώτες εκλογές

⁴⁹⁶ Ρ/ΣΕΕ, « Νέα από τη δράση λαϊκών συμβουλίων στην περιοχή της Φλώρινας », 10/1/48, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴⁹⁷ Ρ/ΣΕΕ, « Σημείωμα με τίτλο: Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟΝ Δ.Σ, Γυναικεία Επιτροπή Βωβούσας και Από τη δουλειά της γυναικείας επιτροπής του χωριού Λαϊστή », 4/1948, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁴⁹⁸ Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των γυναικών, ό. π., σ. 150.

⁴⁹⁹ Ρ/ΣΕΕ, « Εκπομπή: Η ώρα της γυναίκας », 7/1/48, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

πραγματοποιούνται τον Νοέμβριο του 1948 για τα Λαϊκά Συμβούλια των γυναικών στις ελεύθερες περιοχές όπου γυναίκες ανεξαρτήτως αρμοδιότητας καλούνται να συμμετέχουν στα πολιτικά πράγματα με τη ψήφο τους⁵⁰⁰. Εκλογές έγιναν σε πολλά μέρη της Ελεύθερης Ελλάδας, όπως σε κοινότητες του Αρχηγείου Μακεδονίας, Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, Θεσσαλίας, Ηπείρου και Ρούμελης⁵⁰¹. Έτσι, η γυναίκα για πρώτη φορά πήρε μέρος σε εκλογές, άσκησε το δικαίωμα του « εκλέγειν και εκλέγεσθαι » αναλαμβάνοντας θέσεις ευθύνης. Έγινε μέλος των Λαϊκών Συμβουλίων και Δικαστηρίων, ακόμη και λαϊκός πολιτοφύλακας. Μέχρι τα τέλη του 1948, περίπου το 20% των μελών των λαϊκών οργάνων ήταν γυναίκες⁵⁰².

Άλλο καίριο σημείο για τη γυναικεία συμμετοχή σε θεσμούς αποτέλεσε η ίδρυση και η πραγματοποίηση της 1^{ης} Συνδιάσκεψης της Πανελλήνιας Δημοκρατικής Ένωσης Γυναικών (ΠΔΕΓ), η οποία αποτέλεσε την πρώτη γυναικεία οργάνωση με αρωγούς τις γυναίκες του Δ.Σ.Ε., του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας, του ΚΚΕ και του Αντιφασιστικού Μετώπου Σλαβομακεδονισσών. Σε όλο το διάστημα από τον Νοέμβριο του 1948 έως τη Συνδιάσκεψη, παρατηρήθηκε θερμή αποδοχή και κινητοποίηση μέσω οργανώσεως συνελεύσεων με σκοπό την κατανόηση του ρόλου της Συνδιάσκεψης, αλλά και την επιλογή αντιπροσώπων, καθώς το γυναικείο δυναμικό ολοένα και αυξανόταν, αποτελώντας μέχρι και το 70% του ποσοστού στα μετόπισθεν⁵⁰³.

Συμμετέχουν γυναίκες, τόσο από τα μάχιμα τμήματα όσο και από τα μετόπισθεν παρουσιάζοντας τις δράσεις τους, αναλύοντας στρατιωτικά και κοινωνικά ζητήματα, τη δουλειά τους στον ΜΦΣ και οργανώνοντας τα επόμενα βήματα για την καλύτερη απόδοσή τους, καλώντας σε άμιλλα συναγωνίστριες άλλων Μεραρχιών – Ταξιαρχιών – Λόχων και επιδιώκοντας να έρθουν πρώτες στις επιδόσεις μεταξύ τους⁵⁰⁴. Στη Θεσσαλία οργανώθηκαν συνελεύσεις με αξιοσημείωτο αριθμό συμμετοχής των γυναικών, καθώς έλαβαν μέρος 25 έως 60 στελέχη⁵⁰⁵. Στη Σύσκεψη των 115 στελεχών των Μεραρχιών Θεσσαλίας και Ρούμελης, μεταξύ άλλων, οι συναγωνίστριες της Μεραρχίας Θεσσαλίας κάλεσαν σε άμιλλα τις συναγωνίστριες της Μεραρχίας Ρούμελης⁵⁰⁶. Αξιοσημείωτη είναι βέβαια και η συμμετοχή των Διοικητών και βοηθών Π.Ε. που τονίζουν τη σπουδαιότητα της συμμετοχής των γυναικών στον αγώνα. Ο Π.Ε. Λόχου του 2^{ου} Τάγματος της 192 Ταξιαρχίας, Μιχαλόπουλος, λέει: « *Είμαι αρκετά ευχαριστημένος απ' τις μαχήτριες. Η ξεχωριστή δουλειά είχε τα αποτελέσματά της. Οι καινούργιες μαχήτριες τα κατάφεραν πολύ καλά. Προσαρμόστηκαν πολύ γρήγορα. Η ανταρχή, η αυτοθυσία και η μαχητικότητά τους είναι κάτι το εκπληκτικό* », ενώ αντίστοιχα ο Λοχαγός Φεγγαράς προκατειλημμένος αρνητικά για την ύπαρξη γυναικών στο Λόχο του, άλλαξε γνώμη υποστηρίζοντας τη συμβολή τους: « *Σκεπτόμουνα εάν οι μαχήτριες*

⁵⁰⁰ Εφ. Μαχήτρια, «...», αρ. φύλλου 5, 16/11/1948, ΑΣΚΙ.

⁵⁰¹ Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των γυναικών, ό. π., 2016, σσ. 152-153.

⁵⁰² Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των γυναικών, ό. π., 2016, σ. 153.

⁵⁰³ Εφ. Μαχήτρια, « Οι μαχήτριάς μας χαιρετίζουν την ίδρυση της Πανελλαδικής Δημ. Ένωσης Γυναικών », αρ. φύλλου 6, 3/12/1948, ΑΣΚΙ. -Εφ. Μαχήτρια, « Οι μαχήτριάς μας χαιρετίζουν την ίδρυση της ΠΔΕΓ », αρ. φύλλου 7, 13/1/1949, ΑΣΚΙ.

⁵⁰⁴ Εφ. Μαχήτρια, « Να κάνουμε τη Συνδιάσκεψη μας εξόρμηση για τη Νίκη », αρ. φύλλου 8, 10/2/1949 ΑΣΚΙ.

⁵⁰⁵ Μαρία Μπέικου, « Έκθεση για την προετοιμασία της Συνδιάσκεψης », 22.3.49, η βοηθός του ΠΕ της Ι Μεραρχίας Μαρία Μπέικου, Αρχείο Μ. Μπέικου, φακ.1, κ. 29, ΑΣΚΙ.

⁵⁰⁶ Εφ. Αγώνιστρια, « Σύσκεψη 115 Γυναικών Στελεχών 1ης και 2ης Μεραρχίας στις 23.12.1948 », 12/2/1949, ΑΣΚΙ.

θα μπορέσουν να προσαρμοστούν και να ξεπεράσουν τις τόσες δυσκολίες. Όμως αυτό που είδα στο Καρπενήσι μού'κανε κατάπληξη. Οι μαχήτριες έσκυβαν την πλάτη τους, βοηθούσαν η μια την άλλη και πρώτες πηδούσαν απ' τα παράθυρα στα οχυρωμένα σπίτια μοναρχαφασιστών. Οι κοπέλες απέδωσαν περισσότερο από τους άντρες. Είμαι πολύ ευχαριστημένος »⁵⁰⁷. Στις συνελεύσεις πέραν των υπευθύνων , πήραν το λόγο και πολλές γυναίκες μαχήτριες αλλά και νοσοκόμες, γυναίκες των συνεργείων⁵⁰⁸.

Μέσα από την οργάνωση των συσκέψεων και των συνελεύσεων, οι γυναίκες αποκτούν κοινά χαρακτηριστικά, όπως το αίσθημα του συνανήκειν, καθώς ο σκοπός τους είναι κοινός για όλες και συσπειρώνονται για την επίτευξή του. Η καθεμία προσπαθεί να πετύχει κάτι καινούργιο, να αναλάβει θέσεις ευθύνες, να διακριθεί τόσο ατομικά σε ειδικότητες σε διάφορα όπλα (σκοπεύτριες, εκπαιδευτριες κ. ά) όσο και συλλογικά ως ομάδα: « Η μικρή Θωμάη, που στο 10μερο πλάνο έγινε σκοπεύτρια στο βαρύ πολυβόλο, λέει: Εγώ δίνω το λόγο μου να μάθω όλα τα όπλα του Λόχου μου »⁵⁰⁹. Πολλές φορές, μετά το πέρας των συνελεύσεων, οι αποφάσεις, στις οποίες καταλήγουν βάσει των εκάστοτε ζητουμένων που συζητήθηκαν, προωθούνται στην Κεντρική Επιτροπή της ΠΔΕΓ⁵¹⁰.

Η Συνδιάσκεψη τελικώς πραγματοποιείται τις πρώτες μέρες του Μαρτίου 1949, σε μια αίθουσα - αμπρί έξω από χωριό στο Βίτσι⁵¹¹. Στην Ελλάδα συρρέουν αντιπρόσωποι πέραν των Τμημάτων του Δ.Σ.Ε, από το εξωτερικό, μέλη του Κ.Κ.Ε., καθώς και μέλη του πνευματικού κόσμου. Για τις αντιπροσώπους του Δ.Σ.Ε η έλευσή τους στο σημείο της Συνδιάσκεψης δεν ήταν εύκολη υπόθεση μέσα στη δίνη του πολέμου: « Δεκαοχτώ κοπέλες φτάσαμε στο χώρο της Συνδιάσκεψης σαν αντιπρόσωποι των μαχητριών του Κλιμάκιου και των γυναικών της Νότιας Ελλάδας. Φτάσαμε ύστερα από 26 ολόκληρες μέρες πορεία μέσα στα χιόνια και στις παγωνιές, αντιμετωπίζοντας θαρραλέα τους εχθρικούς κλοιούς και τις ενέδρες και παρακάμπτοντας τα ναρκοπέδια »⁵¹². Τελικά, η Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ πραγματοποιήθηκε με τη συμμετοχή 325 γυναικών σχεδόν απ' όλη την Ελλάδα⁵¹³. Τα θέματα της ημερήσιας διάταξης ήταν: α) Η γυναίκα της Ελλάδας στην πάλη για λευτεριά, ειρήνη, δημοκρατία, β) Καταστατικό της ΠΔΕΓ και γ) Εκλογή Κεντρικού Συμβουλίου⁵¹⁴. Στο βήμα ανέβηκε και έκανε την εισήγηση η Ρούλα Κουκούλου – Ζαχαριάδη, αντικαθιστώντας την πρόεδρο Χρύσα Χατζηβασιλείου⁵¹⁵. Τα θέματα που συζητήθηκαν και οι αποφάσεις που πάρθηκαν βρήκαν απήχηση σε όλες τις γυναίκες εντός και εκτός Ελλάδας: « Εμείς οι εκπαιρισμένες στην Βουλγαρία Δημοκράτισσες της Ελλάδας χαιρετίζουμε

⁵⁰⁷ Εφ. Αγωνίστρια, « Μιλάνε οι Διοικήσεις », αρ. φύλλου 1, 12/2/1949, σ. 4, ΑΣΚΙ.

⁵⁰⁸ Εφ. Αγωνίστρια, « Σύσκεψη 115 Γυναικών Στελεχών 1ης και 2ης Μεραρχίας στις 23.12.1948 », 12/2/1949, ΑΣΚΙ.

⁵⁰⁹ Εφ. Ηλέκτρα, « Υποδέχοντας τη Συνδιάσκεψη », αρ. φύλλου 1, 7/2/1949, ΑΣΚΙ. -Εφ. Μαχήτρια, « Σύσκεψη στην 20 Ταξιαρχία », αρ. φύλλου 8, 10/2/1949, ΑΣΚΙ.

⁵¹⁰ Εφ. Αγωνίστρια, « Σύσκεψη 115 Γυναικείων Στελεχών, Το Χαιρετιστήριο στην Κεντρική Επιτροπή της Π.Δ.Ε.Γ », αρ. φύλλου 1, τόπος έκδοσης Ελεύθερη Ελλάδα, 12/2/1949, σ.2, ΑΣΚΙ.

⁵¹¹ Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των γυναικών, ό. π., 2016, σ. 218.

⁵¹² Εφ. Μαχήτρια, « Η Πανελλαδική Δημοκρατική Ένωση Γυναικών », αρ. φύλλου 5, 16/11/1948, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁵¹³ [Ανώνυμο], « Εισήγηση στην Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΠΔΕΓ (1-3 Μάρτη 1949) », εκδ. ΠΔΕΓ – Λεύτερη Ελλάδα, Αρχείο Χ. Φλωράκης.

⁵¹⁴ Πρόγραμμα ΠΔΕΓ, Αρχείο Μ. Μπέικου, φακ.1, κ.29, ΑΣΚΙ.

⁵¹⁵ Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των γυναικών, ό. π., 2016, σ. 226.

ενθουσιώδικα τις αποφάσεις της Πρώτης Συνδιάσκεψης και με τιμή παίρνουμε το δικό μας μερτικό, με τη φιλοδοξία να φανούμε αντάξιες αδελφές των ηρωισσών του Γράμμου και όλου του Δ.Σ.Ε. »⁵¹⁶.

Μεγαλύτερη όμως σημασία είχε η προ υπάρχουσα δραστηριότητα που πραγματοποιήθηκε για την προετοιμασία της Συνδιάσκεψης, καθώς η πλειονότητα των γυναικών δεν είχε παρευρεθεί στη Συνδιάσκεψη αλλά η συμμετοχή τους στις συνελεύσεις με αφορμή την πραγματοποίησή της ήταν μείζονος σημασίας για την πολιτικοποίηση και την ενεργή συμμετοχή όλο αυτό το διάστημα. Ο ενθουσιασμός και η αποφασιστικότητά τους συνετέλεσε τα μέγιστα στα θετικά αποτελέσματα που παρατηρήθηκαν στους κόλπους του Δ.Σ.Ε., καθώς για πρώτη φορά η γυναίκα συμμετέχει συλλογικά έχοντας τον πρώτο λόγο στα δημόσια πράγματα, πράγμα που αποτελεί μια χειραφετική επιτυχία για την ίδια. Σε όλο αυτό το εγχείρημα συνέβαλλε και το γεγονός ότι η ΠΔΕΓ ήταν μέλος της Παγκόσμιας Ομοσπονδίας Δημοκρατικών Γυναικών και συμμετείχε ενεργά και σε άλλα Συμβούλια και Συνέδρια, τόσο εντός όσο και εκτός Ελλάδας, συμπλέοντας με τις τάσεις του γυναικείου κινήματος σε διεθνές επίπεδο. Συμμετείχε στην 2η Συνδιάσκεψή της ΠΔΟΓ τον Δεκέμβριο του 1948 στη Βουδαπέστη⁵¹⁷, στο Παγκόσμιο Συνέδριο για την Ειρήνη στις 20 Απριλίου του 1949 στο Παρίσι⁵¹⁸, καθώς και στο Συμβούλιο της ΠΔΟΓ στη Μόσχα στις 17-22 Νοεμβρίου του 1949, όπου παρευρέθηκαν εκπρόσωποι από 36 εθνικές γυναικείες οργανώσεις⁵¹⁹.

⁵¹⁶ Εφ. Αγωνίστρια Βουλγαρίας, « Να κάνουμε πράξη τις αποφάσεις της Α! Συνδιάσκεψης της Π.Δ.Ε.Γ », αρ. φύλλου 2, 18/4/1949, ΑΣΚΙ. -Εφ. Μαχήτρια, « Πως υποδέχονται οι μαχήτριές μας τις αποφάσεις της Α! Συν/σκεψης της ΠΔΕΓ », αρ. φύλλου 10, 5/4/1949, ΑΣΚΙ.

⁵¹⁷ Τα θέματα ημερήσιας διάταξης: 1) Έκθεσης δράσης της Ομοσπονδίας, 2) Καθήκοντα του Διεθνούς Δημοκρατικού Κινήματος των γυναικών για την Ειρήνη και την Δημοκρατία, 3) Υπεράσπιση των πολιτικών και οικονομικών Δικαιωμάτων των γυναικών: εργάτριες, αγρότισσες, των ελεύθερων επαγγελματιών κλπ, 4) Ανάπτυξη του Δημοκρατικού γυναικείου κινήματος στις χώρες Ασίας και Αφρικής, 5) Κατάσταση του παιδιού, 6) Έκθεση της Επιτροπής ελέγχου των πληρεξουσίων, 6) Επικύρωση μελών, που έγιναν δεκτά στην Π.Ο.Δ.Γ. μετά τον 1^ο Παγκόσμιο Συνέδριο. Εφ. Μαχήτρια, « Το Β! διεθνές Συνέδριο Γυναικών στη Βουδαπέστη », αρ. φύλλου 6, 3/12/1948, ΑΣΚΙ.

⁵¹⁸ Εφ. Αγωνίστρια Θράκης, « Το Συνέδριο Ειρήνης στις 20 Απρίλη », αρ. φύλλου 7, Μάρτης 1949, ΑΣΚΙ. -Εφ. Αγωνίστρια Βουλγαρίας, « Θέλουμε την Ειρήνη », αρ. φύλλου 2, 18/4/1949, ΑΣΚΙ. -Εφ. Μαχήτρια, « Το Παγκόσμιο Συνέδριο της Ειρήνης – Στην Ελλάδα οι αγωνιστές της Λευτεριάς με το όπλο στο χέρι απαντούν στο προσκλητήριο της Ειρήνης », αρ. φύλλου 10, 5/4/1949, ΑΣΚΙ.

⁵¹⁹ Τα θέματα ημερήσιας διάταξης παρουσιάζονται ως εξής: 1) Η πάλη της Παγκόσμιας Ομοσπονδίας γυναικών και των εθνικών της Οργανώσεων για την Ειρήνη, 2) Η υπεράσπιση των οικονομικών δικαιωμάτων, σε σχέση με το μέγαλωμα της πείνας και της ανεργίας στις καπιταλιστικές χώρες, 3) Ο γυναικείος δημοκρατικός τύπος και τα καθήκοντά του, 4) για τον καθορισμό της Παγκόσμιας Ημέρα του Παιδιού, 5) Η εισδοχή νέων μελών στην ΠΔΟΓ. Την εισήγηση του πρώτου θέματος έκανε η Γενική Γραμματέας της ΠΔΟΓ Κλωντ Βαγιάν Κοντουριέ. Εφ. Αγωνίστρια Βουλγαρίας, « Μεγάλη Δύναμη – Στην πάλη για την Ειρήνη », αρ. φύλλου 10, 11/12/1949, ΑΣΚΙ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ολοκληρώνοντας, μπορούμε να κάνουμε ορισμένες διαπιστώσεις. Η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία ήταν ιδιαίτερα υποβαθμισμένη, σε σχέση με εκείνη του άνδρα. Οι γυναίκες, ήταν αποκλεισμένες στο σπίτι, υπεύθυνες για το νοικοκυριό και την οικογένεια, ενώ δεν είχαν καμία σχεδόν συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα. Η θέση των γυναικών στο εκπαιδευτικό σύστημα θεωρούσαν πως ήταν ακόμη πιο υποβαθμισμένη. Διέθεταν λιγότερες εκπαιδευτικές ευκαιρίες συγκριτικά με τους άνδρες ενώ μόλις ένα μικρό ποσοστό γυναικών συνέχιζε τη φοίτησή του στη Μέση και στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση. Επιπρόσθετα, η παρεχόμενη μόρφωση δεν ήταν η κατάλληλη για να ανταπεξέλθουν στα πολλαπλά τους καθήκοντα, τις οικιακές εργασίες, τη μητρότητα και τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες.

Η κατάσταση αυτή άρχισε να μεταβάλλεται από τα τέλη του 19ου αιώνα, με την εμφάνιση των πρώτων κινήσεων και διεκδικήσεων από πλευράς της γυναίκας της πόλης και την ανάδειξη του γυναικείου ζητήματος το οποίο κορυφώθηκε ως τα μέσα του 20ού αιώνα αρχής γενομένης της συμμετοχής της κατά την περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης. Έτσι, η γυναίκα από το κλειστό πεδίο της οικίας άρχισε να λαμβάνει μέρος στο δημόσιο βίο. Δεν εγκατέλειψε τους πατροπαράδοτους ρόλους απλώς άρχισε να μορφώνεται και να πολιτικοποιείται. Μία νέα εποχή για τη γυναίκα είχε ξεκινήσει, τα αποτελέσματα της οποίας θα φαινόταν στην πορεία.

Μετά την Κατοχή και την απελευθέρωση από τους κατακτητές ξεσπά ο Εμφύλιος. Η εποχή του Εμφυλίου δεν συνιστά μια περήφανη στιγμή για το έθνος. Η κάθε γυναίκα με τον δικό της τρόπο, με τον δικό της ρόλο για ακόμη μια φορά είναι ενεργό μέλος. Όπως πήρε τα όπλα, η αντάρτισσα και ανέβηκε στα βουνά για να πολεμήσει εναντίον των κατακτητών, έτσι και στον Εμφύλιο παρά τον εθνικό διχασμό που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή, πολέμησε με ζήλο για αυτό που πραγματικά πίστευε.

Η γυναίκα της υπαίθρου, έως και της αρχές της δεκαετίας του '40, ήταν μια γυναίκα υποταγμένη στις πατριαρχικές αντιλήψεις που δέσποζαν τον μικρόκοσμο της επαρχίας, χωρίς λόγο, χωρίς μόρφωση και πολιτικά δικαιώματα, ενώ κύριες ενασχολήσεις της ήταν η οικία, η οικογένεια και οι αγροτικές εργασίες. Παρόλα αυτά, με το ξεκίνημα του αντιστασιακού κινήματος και την δραστηριότητα του Ε.Α.Μ., η γυναίκα αρχίζει να βγαίνει μαζικά στον αγώνα κατά των κατακτητών και να στέκει στο πλευρό των ανδρών αγωνιστών με διάφορους τρόπους, για να συνεχίσει την παρουσία της και μετέπειτα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου.

Το γεγονός της εισόδου της γυναίκας στον Δημοκρατικό Στρατό, και μάλιστα, της γυναίκας της επαρχίας αποτέλεσε σημείο σταθμό για την αναθεώρηση του ρόλου της. Η γυναίκα- σύζυγος, η γυναίκα- μητέρα, πλέον αγωνίστηκε από κοινού με τον άνδρα για τη διαμόρφωση ενός καλύτερου κόσμου, που θα διέπεται από δικαιοσύνη, ισότητα και ελευθερία. Οι γυναίκες όντας περιορισμένες στο ιστορικό γίνεσθαι διαμόρφωναν μέσα από τις ιδιαίτερες συνθήκες του πολέμου μια νέα ταυτότητα. Η αντίθεση αλλά και η σύμπλευση μεταξύ του παραδοσιακού ρόλου και της επιτέλεσης νέων πρακτικών από πλευράς τους καλλιεργεί τους όρους χειραφέτησής τους. Ο πόλεμος, η Αντίσταση

και μετέπειτα ο Εμφύλιος, υπήρξαν γεγονότα τα οποία μετέβαλαν σημαντικά τις κοινωνικές δομές της ελληνικής κοινωνίας, όχι μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και στην επαρχία⁵²⁰.

Το πέρασμα των γυναικών της υπαίθρου από την κανονικότητα της αγροτικής ζωής, στην εμπόλεμη κατάσταση του Εμφυλίου προσέδωσε ευθύνες, ρόλους και αρμοδιότητες που έως τότε, θεωρούνταν « ανδρικές ». Κατά τη διάρκεια του πολέμου, ως μέλη του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος, αγωνίστηκαν και διεκδίκησαν μέσα από τις πράξεις τους ίσες ευκαιρίες ανάδειξης με τους άνδρες, κατακτώντας πολλές φορές την ισοτιμία στο πεδίο της μάχης διατηρώντας παράλληλα τους παγιωμένους ρόλους στα μετόπισθεν. Η προσαρμογή στις απαιτήσεις και η ενσωμάτωσή τους στα νέα δεδομένα, ήταν απότοκος της διαφωτιστικής διαδικασίας, της τριβής με τη νέα εμπόλεμη καθημερινότητα αλλά και της ίδιας της προσωπικότητας και των χαρακτηριστικών της κάθε μιας ξεχωριστά.

Η στράτευσή τους αποτέλεσε την αιτία και την αφορμή για τον επαναπροσδιορισμό του φύλου και της ταυτότητάς τους, τον παραμερισμό στερεοτύπων και προκαταλήψεων και την ευκαιρία να συμμετάσχουν στο ιστορικό γίνεσθαι της δεκαετίας του 1940 ως ιστορικά υποκείμενα. Οι αλλαγές στον τρόπο ζωής, οι μεταβολές στο επίπεδο της καθημερινότητας, οι προσωπικές αποφάσεις, οι στρατηγικές επιβίωσης που διαμόρφωσαν, η ανάληψη δράσης αποτελούν μερικές όψεις της εμπειρίας της γυναίκας του Εμφυλίου καθώς μέσα από τη δράση της, η γυναίκα έδειξε τις δυνάμεις, τις αντοχές και τις ικανότητές της. Για πρώτη φορά λαμβάνει μέρος στις μάχες, στις εκλογές, ασκεί το δικαίωμα του « εκλέγειν και εκλέγεσθαι », γίνεται μέλος του Λαϊκού Συμβουλίου του χωριού ή του Επαρχιακού Συμβουλίου, κερδίζοντας με αυτόν τον τρόπο την εμπιστοσύνη της κοινωνίας. Επομένως, το στερεότυπο που ήθελε τη γυναίκα να εντάσσεται στην ιδιωτική σφαίρα και τον άνδρα στη δημόσια, καταρρίφθηκε σε μεγάλο βαθμό εν όψει του Εμφυλίου πολέμου.

⁵²⁰ Βερβενιώτη Τ., ό. π., 2013,σσ. 13-15.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

I. MARTYRIA ΑΓΛΑΪΑΣ ΚΥΡΙΑΤΖΗ , 29/7/2016

Α. Κ. : Όπως είχαμε το Αρχηγείο εκεί πέρα, ένας από εδώ από τη Βουχουρίνα, ένας Ταγματάρχης, ήταν στο σπίτι μας. Και ξέρεις τώρα, οργανωμένο κορίτσι, απάνω στην τρέλα, τρέλα πως το λένε (γέλια). Κατεβαίναμε σε συλλαλητήρια τότε κάτω .. Μετά το '46 άρχισαν να φοβίζον τον κόσμο . Ερχότανε ο στρατός, ερχότανε στα χωριά Αστυνομία. Και αυτοί ξέρανε περίπου το κάθε χωριό ποιοι είναι εδώ πέρα οργανωμένοι, ποιοι δεν είναι . ήταν λίγο πιο δύσκολα τα πράγματα. Τέλος πάντων. Εγώ το '47, ήρθανε κάτι κοπέλες που ήταν αυτές αντάρτισσες . Με λεν(ε) «Θέλεις να βγεις στο αυτό»; «Θέλω» λέω. Τόσο με έκοβε και εμένα. Εγώ τις ζήλευα αυτές με τα φυσίγγια και τα αυτά εδώ πέρα. Έφυγα. Με πήρανε εθελοντίτριά. Δε με πήρανε με το ζόρι. Να μη τα λέμε και ψέματα. Ήτανε κορίτσια που τα πήρανε και με το ζόρι. Με πήγανε κάτω στην Τσάπουρνα. Πώς λέγεται; Τσαπουρνιά (τρίτος ομιλητής). Τσαπουρνιά. Ναι εκεί πέρα ήταν το Αρχηγείο μου. Εκεί ήτανε μια ομάδα κορίτσια, που μας εκπαιδευανε για τα όπλα. Σκέψου 17 χρονών πόσο ήμουν τότε με όπλο. Το αντάρτικο. Κοίτα μας εκτιμούσαν λίγο, μας προφύλασσαν και μας έλεγαν «Προσέξτε» και τους άντρες και τα κορίτσια «Είστε νέοι, όποιος πέσει ...». Αα ξέρω εγώ, σε πειράζει ένας αντάρτης. Εκείνος θα φάει τιμωρία ή αν γίνει κάτι και να εκτελεστεί. Και όλοι είχανε αυτό το φόβο.

Πως ήταν η καθημερινή. Μετά αφού εκπαιδευτήκαμε, μας στείλανε όλους , όλα τα κορίτσια σε λόχους. Διμοιρία και Λόχους. Τάγμα, Μεραρχία. Όταν έγινε το τακτικό στρατό, το Δημοκρατικό Στρατό είχε και τη Μεραρχία, είχε και την Ταξιαρχία. Ήταν και Λόχοι, Τάγματα, όλα. Εγώ πάντα ήμουν στην 9^η Μεραρχία, του Παλαιολόγου. Δε ξέρω εάν τον έχει ακουστά. Αυτός έγραψε και ένα βιβλίο. (...). Και η καθημερινή ζωή ήτανε στην ομάδα, στη διμοιρία και τρέξιμο. Στο ντύσιμο, μας ντύνανε. Μας δίνανε αυτά που χρειαζότανε για τις γυναίκες. Τα πρώτα χρόνια μας είχαν ντυμένες με ζιπ κιλοτ και από πάνω το αυτό, με το όπλο, με το δίκικο. Τα μαλλιά κομμένα για να μην πιάσουμε ψείρες. Όπου σταματούσαμε, όπου είχε νερό, μας βάζανε να ανάψουμε κάπου κρυφά για να πλυθούμε ‘ και τα παιδιά και τα κορίτσια το ίδιο. Αυτή ήταν η ζωή. Ήσαν στην ομάδα. Ήτανε πόλεμος. Θα ήσαν στην ομάδα.

Μαρία Σέντζα: Εσείς, τι ιδιότητα είχατε;

Α. Κ.: Μαχήτρια. Όπου γινότανε οι μάχες , με το όπλο. Τώρα αν έριχνα, αν πέτυχα κανέναν, δε ξέρω (γελία). Είχαμε έναν παππά, από το χωριό μας ήτανε και έλεγε «Κορίτσι μου, μην κρύβεις μόνο το κεφάλι. Εάν σε χτυπήσουνε εδώ πίσω, τι θα γίνει»; (γελία) «Αα παππούλη δεν πειράζει, το κεφάλι μόνο». Φοβόμασταν. Ήμουν λίγο φοβητσιάρα. Είχαμε και ψύχραιμες κοπέλες. Πολύ ψύχραιμες. Που πήρανε και βαθμό Λοχαγού. Είχαμε απ'εδώ από το Κιλκίς κάτι κοπέλες .

Μαρία Σέντζα: Φαγητό και λοιπά από πού βρίσκατε;

A. K. : Βρίσκαμε, μας φέρναν. Τώρα που τα βρίσκει το κάθε Τάγμα, ο κάθε Λόχος , εμείς δε μπορούσαμε να ξέρουμε. Δε μας λέγαν και πολλά πράγματα. Όχι, θυμάμαι μια περίπτωση που ήμανε και μας μοίραζαν το ψωμί. Ήταν ακριβώς έτσι, Αύγουστος μήνας και ήμασταν σε ένα βουνό ... Δε το θυμάμαι καλά το βουνό... και μας έδιναν από τόσο ψωμί (δείχνει το μέγεθος) και ήταν ένας διμοιρίτης , από τη Θεσσαλία κάτω ήταν αυτό το παιδί και λέω «Γιατί μας κοροιδεύουν; Μας δίνουν τόσο ψωμί, λίγο;» και με κοίταξε και με λέει «Κοίτα τα 7 μέτρα τα ξέρεις ποια είναι» λέει. Φοβήθηκα λίγο. Σε εμάς ήταν πειθαρχία, δεν ήταν ότι ...να μην φλυαρείς. Όπου σταματούσαμε τραγουδούσαμε, χορεύαμε όπου μας επέτρεπε η κατάσταση γιατί δε μπορούσες να χορεύεις παντού γιατί απ'έδω ήταν ο στρατός, απ'εκεί ήμασταν εμείς. Πολλές φορές μας έλεγε ο στρατός «Αδέρφια, παραδοθείτε», εμείς λέγαμε «Παραδοθείτε εσείς» και δώσ' του ...

Μαρία Σέντζα: *Θυμάστε κανένα τραγούδι;*

A. K. : Τα τραγούδια τα θυμάμαι αλλά δε θυμάμαι να τα πω. Αυτά τα συνηθισμένα.

Μαρία Σέντζα: *Τα γνωστά που ήταν και στην Εθνική (Αντίσταση). Υπήρχαν άτομα που έφευγαν; Από φόβο;*

A. K. : Δε γνώρισα. Υπήρχαν ορισμένα άτομα, κορίτσια όχι, δεν υπήρχανε. Κορίτσια μπορεί να πέφτανε στα χέρια των αυτών αλλά δε φεύγανε τα κορίτσια. Άντρες, υπήρχανε. Αλλά δε τους ξέρω. Δεν ήταν το δικό μου το Τάγμα. Ήμασταν σε παρακολούθηση. Είτε σε Λόχο ήσαν είτε σε διμοιρία ήσαν είτε σε ομάδα ήσαν, η παρακολούθηση ήταν.. αυτό. Εμείς, όταν κοιμομαστανε, περισσότερο τα κορίτσια σμαζεύομασταν. Ήταν άντρες 30ρηδες, 40ρηδες και συμμαζεύομασταν περισσότερο προς αυτους παρά σε νεαρά παιδιά. Κατάλαβες. Φοβόμασταν, από τι; Εεε... νέοι είναι, δε ξέρεις... Και αυτοί, έτσι, μας είχαν σαν παιδιά τους. Είχαμε και τους γιατρούς. Είχαμε και γιατρό. Εάν κάποιο κορίτσι είχε περίοδο και αυτά... σε έβαζαν στο Τάγμα, μια βδομάδα να καθίσεις να γίνεις καλά και μετά θα βγεις.

Μαρία Σέντζα: *Εάν μια κοπέλα τύχαινε και ήταν σε πορεία ή σε μια μάχη και ήταν αδιάθετη, πώς περνούσε;*

A. K. : Αυτό, ήταν πάρα πολύ δύσκολο. Πάρα πολύ δύσκολο. Είχαμε βέβαια για να μπορέσει να σταματήσει όλο αυτό... Με βαμβάκι. Σαν τυλιγμένα τα είχανε και όπου σταματούσαμε, τα πλέναμε. Ήταν πάρα πολύ δύσκολη η ζωή. Δεν ήταν τόσο ευχάριστη. Δεν ήταν όπως ήταν ο τακτικός στρατός. Αυτό ήταν αντάρτικο μέσα στα βουνά. Υπήρχανε χωριά που ήταν απελευθερωμένα. Μπορούσες να καθίσεις, να πλυθείς. Υπήρχανε χωριά που δε μπορούσαμε να πλησιάσουμε. Περνούσαμε νύχτα από τα χωριά. Τη νύχτα, τι θα κάνεις;

Μαρία Σέντζα: *Εσείς, όταν βγήκατε, η οικογένειά σας πώς αντέδρασε; Υπήρξαν αντιδράσεις;*

A. K. : Κοίταξε, η οικογένειά μου... εγώ.. ο πατέρας μου πέθανε το '38. Ήταν στη Χωροφυλακή ο πατέρας μου. Πέθανε το '38 από πνευμονία. Εμείς, μείναμε μετά

ορφανά. Πέντε παιδιά. Τέσσερα αγόρια και εγώ ήμανε η πρώτη, κορίτσι. Τα άλλα ήταν τέσσερα αγόρια. Και... όταν πέθανε ο πατέρας μου, το γυρίζω ξανά πίσω, βέβαια...

Μαρία Σέντζα: Δεν πειράζει.

Α. Κ. : Με δώσανε στα Γρεβενά σε κάποιους θείους μου. Και έφυγα το '44 από κει πέρα, από τα Γρεβενά. Όταν ήρθαν οι Γερμανοί. Ήμαν 14 χρονών. Με πήρανε ξανά. Παντρεύτηκε η μάνα μου με άλλον σε άλλο χωριό. Ανθρακιά λέγεται. Δε ξέρω εάν το έχεις ακουστά. Και έτσι, κατέληξα να φύγω, έξω... Τέλος πάντων. Η ιστορία, μεγάλη.

Μαρία Σέντζα: Πόσο ετών ήσασταν εσείς όταν βγήκατε έξω;

Α. Κ. : Το '30 γεννήθηκα.

Μαρία Σέντζα: Βγήκατε το '47, άρα 17 χρονών.

Α. Κ. : Τόσο. Θυμάμαι τις πλεξούδες που μου κόψανε. Είχα ωραίες πλεξούδες. Ξανθές, ωραίες πλεξούδες.

Μαρία Σέντζα: Στεναχωρηθήκατε ;

Α. Κ. : Λίγο στεναχωρέθηκα και αντέδρασε η μάνα μου όταν βγήκα στο βουνό, η μάνα μου αντέδρασε. Δε μου έδωσε ούτε το χέρι να με αποχαιρετήσει.

Μαρία Σέντζα: Δεν ήθελε.

Α. Κ. : Δεν ήθελε. « Θα το μετανιώσεις κάποτε » μου λέει. « Εντάξει, μαμά ». Εγώ περισσότερο από τις δυσκολίες έφυγα. Έτσι, εγω το αισθάνθηκα. Δε ξέρω. Αυτή η μιζέρια, ξυπόλυτα με τα τσαρούχια. Όταν με πήραν από τα Γρεβενά. Όταν με πήγαν στα Γρεβενά, ήμαν 10 χρονών. Ήμαν κοριτσάκι. Και έφυγα από τα Γρεβενά, ήμαν στα 14. Και.. έτσι λίγο με κακοφάνηκε. Και σηκώθηκα και έφυγα. Ξέρω 'γω. Τόσο μυαλό είχα, τόσο...

Μαρία Σέντζα: Το μετανιώσατε που βγήκατε;

Α. Κ. : Όχι. Όχι. Δε το μετάνιωσα καθόλου.

Μαρία Σέντζα: Οι κοπέλες που συμμετείχαν, πόσο χρονών ήτανε;

Α. Κ. : Όλες σε μια αυτή... ήταν και 25 ήταν και 30ρες

Μαρία Σέντζα: Ήταν και μεγαλύτερες.

Α. Κ. : Ήταν και μεγαλύτερες.

Μαρία Σέντζα: Οι άντρες, που ήσασταν μαζί, σας έβλεπαν ισάξια με αυτούς ή σας έβλεπαν ως το αδύναμο φύλο;

Α. Κ. : Πιο αδύναμο φύλο μας έβλεπαν και λίγο μας προστάτευαν. Δεν έλεγαν « Αα ισότητα έχουμε, κάνε αυτό και κάνε το άλλο». Αλλά βγαίναμε στην σκοπιά, φυλάγαμε

σκοπιά το βράδυ και όλοι κοιμότανε. Σε έβαζαν μέσα στο πολυβολείο που ήτανε για να φυλαγομάστε από διάφορα. Βόμβες πέφτανε και αυτά... και σε λέγανε: « Θα κοιτάξεις πέρα εκείνο το βουνό, είναι ο εχθρός ». « Εχθρός », έτσι τους λέγανε, « Εχθροί μας », « Φασίστες » και εμείς ήμασταν... τι να πω άλλο. Παρακολουθούσες, κάθοσαν 1 ώρα σκοπιά αλλά αλλάζαμε. Δεν είχαμε.. είσαι κορίτσι, δε θα βγεις στην σκοπιά. Θα βγεις και θα κοιτάς, το μάτι θα το χεις γαρίδα. Ναι. Εγω θυμάμαι, αυτόν που είχαμε Λοχαγό, σκοτώθηκε ένας Λοχαγός, δικός μας. Από κάτω από τη Θεσσαλία ήτανε. Πολύ γενναίο παιδί ήτανε. Καρπούζας, λεγότανε το επίθετό του. Και τον έφεραν. Και εγώ ήμανε σκοπιά και ήμανε σε όλμο τότες σε εκείνη την ομάδα μας είχανε σε όλμο. Και έρχεται, κοιτάζει «Βλέπεις τίποτα; », λέω: « Δε βλέπω τίποτες ». Εε χαιρέτησε και σηκώθηκε και έφυγε. « Πρόσεχε να μην κοιμηθείς και μας πάρουνε σβάρνα ». Αυτό είπε.

Μαρία Σέντζα: Όταν είχατε βγει, τί εκπαίδευση κάνατε;

A. K. : Πού;

Μαρία Σέντζα: Όταν σας πήγανε στην Τρικοκιά.

A. K. : Μας κάνανε γυμνάσια, γυμναστική, πώς να χειριζόμαστε τα όπλα, όλο αυτό... Σαν εκπαίδευση όπλων, περισσότερο.. και μετά να χώρισαν σε ομάδες. Κάμποσο καιρό μας άφησαν σε μια ομάδα, κορίτσια. Ήταν αυτός ο Υψηλάντης, εάν τον έχετε ακουστά, από τη Σιάτιστα. Είχε αυτή την ομάδα. Και είχε υπεύθυνη μια κοπέλα, να εκπαιδεύει εμάς και να παρακολουθεί. Και μετά, αυτός έγινε Ταγματάρχης.

Μαρία Σέντζα: κα. Αγλαΐα, θέλω να μου πείτε πως εσείς βγήκατε τότε στον εμφύλιο.

Αγλ. Π. : Στον εμφύλιο. Θα σου πω πως βγήκαμε. Μια βδομάδα πήραν και ήρθαν κάτι αντάρτες. Εγώ ήμουν κάτω από το σπίτι και ετοιμαζόμασταν να στείλουμε τα παιδιά στο Παλαιόκαστρο, τον πατέρα μου και τον αδερφό μου. Και ήταν μέσα. Και εγώ ήμουν κάτω από το σπίτι και πέρασαν κάτω , εκεί ήταν κάτι βουσιές. Αντάρτες, ο Γκόλιας από την Λάβδα. Έφερε και όπλο και μια ομάδα. Εγώ μόλις τους είδα τρέχω μέσα και λέω , ήταν ο αδερφός μου και του Ράφτη, του Μήτρου του Ράφτη και της Ράφταινας, της Γεωργίας και λέω « Φευγάστε γρήγορα, τραβάτε στην αχυρώνα, ήρθαν αντάρτες ». «Πού τους είδες εσύ; Πού κατάλαβες; », « Ήταν ο Γκόλιας μπροστά από την Λάβδα ». Τελικά τα παιδιά είπαν: « Άιντε». Λέει ο Ράφτης: « Δεν γίνεται τίποτα ». Τα κάλεσαν και πήγαν από την πλατεία. Και από την πλατεία, τ'άμασαν τα παιδιά όλα. Δεκαοκτώ παιδιά (18).

Μαρία Σέντζα: Πότε έγινε αυτό;

Αγλ. Π. : Αυτό έγινε το '48. Το μήνα Σεπτέμβριο. Τα πήρα τα παιδιά και αυτά τα παιδιά σκοτώθηκαν περισσότερα /, ../ Μας πήραν από το χωριό *** μας στέλνουν ξανά να πάρουμε τραυματίοι . Πήραμε τους τραυματίες από το χωριό, είχαν φέρει τραυματίοι πολλοί και μας στέλνουν με ζώα όλη την ομάδα όπως μας είχαν παρουν και 2-3 αντάρτες αμπροστά για να γυρίσουμε να πάρουμε τους τραυματίοι. Γύρσαμε στο Δοτσικό τους είχαν φέρει. Τσ πήραν από τη Λάβδα και τους έφεραν στο Δοτσικό. Τους ήφεραν εκεί πέρα. Μόλις τα είδε η μάνα μου από το χωριό , ήρθε μήπως μπορέσει και με πάρει, να με κρύψει να μη με πάρουν. Δεν έγινε αυτό το πράγμα, μας έμασαν όλους, μας έδωσαν τα μπλάρια, φορτωμένα όλα με τραυματίοι. Άλλοι χωρίς πόδια, άλλοι τραυματισμένοι στα χέρια, παντού. Είχα τη Θωμαή πιο πολύ του Παπακόλια. Αυτή με πρόσεχε πάρα πολύ, εγώ ήμουν πιο μικρή και έλεγε η μάνα μ(ου) «Θωμαή, το κορίτσι μ(ου) και τα μάτια σ(ου)». Φτάνουμε στη σκάλα, πηγαίναμε τραυματίοι. Φτάνουμε σε ένα μέρος και εκεί ξεκόπηκε το βουνό όλο. Είχαν πρόβατα μπροστα, οι τραυματίοι, ήταν αυτά, και εγώ έμεινα λίγο πιο παραπίσω από τη Θωμαή που δυό ζώα δεν περπατούσαν τόσο. Η Θωμαή φώναζε «Αγλαΐα κοντά σε μένα, μη σε χάσω, μη σε χάσω» φώναζε και όταν ακούμε το βουνό έφυγε όλο από πάνω. Πέτρες, δέντρα και σκοτώθηκαν όλοι. Και ζώα είχαν αμπροστά, πρόβατα, να σφάζουν. Η Θωμαή σκοτώθηκε του Παπανικόλα. Αυτό βάλτο στο μυαλό σ(ου). Η Θωμαή ήταν τόσο καλή κοπέλα και την πήρε μια πέτρα χοντρή, μαζί με την πέτρα κυλούσε κα αυτή κάτω. Και την έφτασε κάτω, ήταν ένα ρέμα βαθύ. Και ο τραυματίας ο δικός της είχε κάταγμα και στα δυό τα πόδια, τα είχε κομμένα. Ήταν από το Κηπουρείο αυτός. Τραυματισμένος και τα δυό τα πόδια κομμένα και τραβούσε το λάρο. Αυτός είχε τύχη. Γλίτωσε. Το λάρο

⁵²¹ (επιθυμεί να διατηρηθεί η ανωνυμία της)

όπως ξεκληρίστηκε προς τα κάτω ήταν μια οξειά, τόσο χοντρή, δέντρος. Εκεί πέρα αυτός πιάστηκε από τα κλωνάρια, τα πόδια του τα είχε δεμένα. Πιάστηκε. Εκείνος φώναζε «Θωμάη που είσαι, Θωμάη που είσαι», πουθενά η Θωμάη. Η πέτρα έπεσε στο κεφάλι της. Και αυτός ήταν κρεμασμένος. Ήρθαν στρατός, ήρθαν αντάρτες, μας έβγαλαν από εκεί, μας πήγαν από άλλο δρόμο γιατί δεν είχε να περάσεις, ήταν γκρεμός και μας γυρίσαν πίσω σε κάτι άλλα χωριά. Ποιος τα ξέρει αυτά τα χωριά (;). Σαματισ και εμείς τα ξέρουμε και όλα (;). Μας έβγαλαν στ(ο) Γράμμο ../ μας συγκέντρωσαν όσοι γλίτωσαν. Εγώ κρυοπάγησα. Είχε χιόν(ι), χιον(ι) πολύ και τα πόδια μου κρυοπάγησαν. Είχα ένα ζευγάρι παπουτσάκια, τι θα έπιαναν τα παπούτσια, λεπτά ήταν. Σάματι είχαμε και μπότες τότε (;), τί είχαμε (;) τότες στα χωριά [--] Εκεί που πήγαμε στο χωριό στη Γράμμωστα, μας έδωσαν κάτι παπούτσια, με κράτησαν λίγο εμένα καμιά βδομάδα πίσω, με έκαναν θεραπεία τα πόδια γιατί με έβγαλαν τις κάλτσες μαζί με τα νύχια, με τα κρέατα. Ήταν παγωμένα τα πόδια μ(ου). Είχαν κολλήσει όλα πάνω. Έμεινα παραπίσω, μετά μόλις συνήλθα λίγο με πήραν και εμένα, με πήγαν εκεί στη Γράμμωστα. Από εκεί τους τραυματίοι να τους πάμε στην Αλβανία. Είχαν μείνει. Ήταν πολλοί. Είχαν και άλλους μαζωμένους εκεί πέρα, στη Γράμμωστα. Τους πήραμε και τους βγάλαμε απάνω στο ύψωμα στα φυλάκια της Αλβανίας. Από εκεί μας λένε θα τους πάτε ως την Κορυτσά. Τους πήγαμε ως την Κορυτσά και μας γυρίσαν πίσω, εδώ στ' αντάρτικα. Εμένα με άφησαν σε μία Ταξιαρχία που ήταν ένας δικός μας από το Πολυνέρι, ο Παπαδημητρίου. Ο Σπύρος. Ήταν Ταξίαρχος. Και εγώ τον παρακάλεσα: « Σπύρο πολύ να κάνεις μια καλοσύνη, να με αφήσεις να φύγω ». Γιατί ο αδερφός μου εκείνον τον καιρό είχε σκοτωθεί. Σκοτώθηκε ο αδερφός μου στα Γιάννενα. Είχε σκοτωθεί ο αδερφός μου και τον παρακάλεσα, «η μάνα μ(ου) έμεινε μόνη τσ , τον πατέρα μου τον πήρανε φυλακή, θα αφήσετε εμένα» λέω, « γιατί θα χαθεί και η μάνα μ (ου) ». Λέει: « Δε γίνεται, δε μπορούμε να σε αφήσουμε να γυρίσεις πίσω », λέει: « θα σε πάρει πάλι ο στρατός », λέει. Καθίσαμε κανένα διάστημα, αρχίσανε οι μάχες καλά μετά. Εγώ είχα ένα θείο από την Αλατόπετρα *** πήγα στους όλμους εγώ μετά, έφυγα από το Λόχο. Από το Λόχο είσαι πεζικό. Έπρεπε να περπατήσεις, να έχεις το όπλο, να τα έχεις έτοιμα. Αφ(η)σε θα σκοτώνομασταν όλα. Μόλις είπαν θα γένουν μάχες και αυτά, λέει αυτός ο θείος μου: « Πάρε το μπλάρ(ι) », το φόρτωσε τον όλμο, ήταν στα μηχανήματα και λέει: « Τράβα, περπάτα όσο μπορείς ». Περπατώ και εγώ από τη Γράμμωστα βγήκα στη ράχη πάνω, με το μπλαρι. Βρίσκω και μια κοπέλα τραυματία. Γιατί έβαζαν (έριχναν) στα υψώματα της Αλβανίας και στα δικά μας δηλαδή από τη Γράμμωστα είναι ελληνικό και από εκεί είναι αλβανικό. Αρχίζουν να βάζουν τα αεροπλάνα από πάνω. Πάμε να τρυπώσουμε. Τελικά τραυματίζεται μια που πηγαίναμε μαζί απάνω παρέα. Αυτή είχε έναν τραυματία. Φώναζε αυτή « Κάτσε, περιμένε με». Εγώ, έτρεχα. Μπροστά γιατί πήρε η πυρίτιδα το μπλάρι από κάτω και εμένα δε με πήρε. Πετάω το καπίστρι κάτω, έπεσε το μπλάρι κάτω. Ο τραυματίας έπεσε; τι έγινε δε ξέρω. Εγώ, άρχισα να τρέχω την ανηφόρα. Βρίσκω και μια κοπέλα τραυματισμένη. Της λέω «Πάμε», «Όχι δε μπορώ να περπατήσω. Πάρε με τη χλένη», -Δεν έχει χλένες και τίποτα. Εγώ πέταξα τη δικιά μου. Θέλεις να σε πάρω, να σε κρατάω λίγο»; Γιατί ήταν βαριά τραυματισμένη. Αυτή ήταν 23 χρονών. Εγώ τότε είχα πάρει τα 18. Τραβήξαμε πάρα πολλά κορίτσι μου. Κάπως το γλίτωσα εγώ. Γλίτωσα. Να σε πω, έτρεχα παντού. Ότι να με ήλεγαν, θα πήγαινα. Θα με έλεγαν σύρε εκεί, φέρε εκείνο δεν

έλεγα όχι. Όχι μάχες να γένονταν, να πολεμούσαν, εγώ έπρεπε να το κάνω το καθήκον μου. Δεν ήθελα να πω όχι.

Μαρία Σέντζα: Είχατε πέσει σε καμία μάχη; Θυμάστε να μου πείτε καμία;

Αγλ. Π. : Σε πολλές. Θα σε πω. Ήμασταν σε μάχη στην Πυρσόγιαννη. Κατά τα Γιάννενα πέφτει αυτό το χωριό. Σ αυτούς έγινε ο πιο πολύς πόλεμος τελευταία. Σε αυτά τα χωριά. Στην Πυρσόγιαννη ήταν Αστυνομία. Έφυγε η Αστυνομία όταν πήγαμε και είχαν πράγμα μέσα. Εμείς νηστικοί, κατανηστικοί. Δεν είχαμε ψωμί. Όταν ήφερναν κανένα κομμάτι. Δώσε τον έναν, δώσε τον άλλον... Φαί δε μπορούσαμε να φτιάξουμε, να ανάψουμε φωτιές. Τίποτα.

Μαρία Σέντζα: Φαγητό και τα συναφή από πού βρίσκατε;

Αγλ. Π. : Πουθενά. Στ'αντάρτικα; Καντίποτα. Νηστικοί έτρεχαν ο κόσμος. Πότε κάνα σπυρι τυρί έφερναν. Τυρί όπου βρίσκαν στα χωριά τενεκέδια. Μας έδιναν λίγο τυρί άσπρο. Που να το φας αυτό το τυρί. Τρώγονταν; Εάν ήμασταν μακριά από το στρατό, εφτιάχναμε κανα ρύζι. Εβανάμε κανένα κακάβι εκεί πέρα, έβρισκάμε στα χωριά και έτρωγάμε κάνα πιάτο ρύζι, κάνα πιάτο μακαρόνια. Αυτά. Φαγητά δεν υπήρχαν χρυσό μου εκεί πέρα. Εδώ στην Πυρσόγιαννη ύστερα που έγινε μια μάχη μεγάλη, έφυγε ο στρατός και τα άφησε όλα. Αυτός ο Καραμήτρος είχε τα μπλάρια και περνούσε. Με είχε φέρει εμένα ένα φουστανάκι. Δεν είχα τίποτα. Ένα φουστανάκι, δε θα το ξεχάσω ποτέ. Ήταν στρατιωτικό. Χακί με τζεπούλες, με κουμπάκια, με τζεπούλες εδώ μπροστά. Μ'έρχονταν ίσα ίσα. Το βάνω και εγώ, όταν πήγαμε στην Αλβανία (...). Περάσαμε πολλές δυσκολίες.

Μαρία Σέντζα: Το φουστανάκι ποιος σας το έδωσε;

Αγλ. Π. : Αυτό το φουστανάκι, ήταν νοσοκόμες σε αυτό το κτήριο που μέναν όλοι, ο στρατός. Φύγαν αυτοί, από νοσοκόμα ήταν. Και είχαν και άλλα. Έβαλε αυτή ότι έβαλε και αυτό το άφησε. Το βρήκε αυτός ο Καραμήτρος, ένας που πάανε κουβαλούσε με τα μπλάρια, περνάει εκεί από τον Λόχο τον δικό μας. Εγώ ήμην σε μια μεριά με ακόμη ένα παιδί που φύλαγάμε «Έλα δω» με λέει, «Έλα δω». Με ήξερνε απ όταν με πήραν. « Τι κάνεις και εσύ τώρα, δε με παρατάς »; -« Έλα δω» σε λέω. Πηγαίνω εκεί, καβάλα αυτός, φορτωμένο το μπλάρι. « Έλα σ' ήφερα φουστάνι ». - « Τι φουστάνι; » του λέω. Το χάρηκα και εγώ.

Μαρία Σέντζα: Στον πόλεμο, στον αγώνα τι φορούσατε;

Αγλ. Π. : Παντελόνια. Χλένη από πάνω. Ζώνη, τζέπες. Ωραία, ζεστά. Η χλένη μ' έρχονταν μακριά και ήταν αυτός ο Καραμήτρος που μου έδωσε το φουστανάκι... Αυτοί ήταν με τα ζώα και κάθονταν οι πιο πολλοί και λέω... ήταν ένας Δαβίτσας από εδώ από το Κηπουριό. Αυτός ήταν ράφτης που έραφτε τα παιδιά παντελόνια. Και εμένα με έραψε. Εμένα εκεί μου το έραψαν το παντελόνι. Μου το είχε στα μέτρα μου αυτός. Και λέω αυτόν τον Καραμήτρο «Να τον πεις να με ράψει ένα φόρεμα και μια ζακέτα» λέω, χακί. Με έραψε και ζακέτα αυτός και αλλά τι τα θες. Αυτά που περάσαμε κορίτσι μου. Δε λέγονται. Πείνα, ξυπόλυτα, ψείρες. Ψείρα, πουθενά που να πλυθούμε. Εμείς τα

καημένα τα κορίτσια. Εγώ δεν είχα και περίοδο ακόμη τότε. Είχα και με σταμάτησε. Μόλις με πήραν, από το φόβο; Δε ξέρω από τι με σταμάτησε η περίοδος.

Μαρία Σέντζα: Άλλες κοπέλες που είχαν, πώς..;

Αγλ. Π. : Είχαν περίοδο. Ήταν γυναίκες μεγάλες όπου είχαν περίοδο. Τι έκαναν. Όπου σταματούσαν πουθενά, έτρεχαν στα λακούδια να βρουν νερό να πλυθούνε. Έπλεναν το βρακί. Εάν το έπλεναν. Εάν προλάβνησκαν. Ήταν δύσκολα. Για τις γυναίκες ήταν πάρα πολύ δύσκολα. Υπόφεραν πάρα πολύ. Ειδικά αυτές που είχαν χρόνια. Εγώ δεν έκανα τουλάχιστον. Το πολύ πολύ 8 μήνες. Μετά μπήκαμε μέσα, φύγαμε. Οι γυναίκες ήταν από αρχές, 3 χρόνια. Εγώ από το '48 μέχρι τότε μπήκαμε μέσα. Οι γυναίκες τραβούσαν πολλά. Μερικές έσκουζαν. Εγώ δεν είχα και πολύ γιατί άργησε να μου έρθει η περίοδος. Στα 15. Και δεν είχα πολύ περίοδο. Δεν είχα πρόβλημα. Με είχε φέρει και η μαμά στο Δοτσικό που ήταν εκεί το τμήμα που με πήραν, είχε φέρει 5 βρακιά. Είχε κατεβεί στα Γρεβενά και τα πήρε από τα Γρεβενά πριν ακόμα, να τα χει για το κορίτσι, να με παντρέψουνε.

Μαρία Σέντζα: Νοσοκομεία πού είχατε;

Αγλ. Π. : Εδώ στην Ελλάδα; Κάπου είχανε γκρουπ εκεί πέρα που κρατούσανε τα φαγητά, τα ψωμιά. Ότι έλειπε στον κάθε στρατιώτη, εάν υπήρχε, θα τον έδιναν ή κάλτσες ή παντελόνι ξέρω γω ή μπλούζα. Αυτά είχαν. Δεν είχαν τίποτα, Από πού να τα χουν.

Μαρία Σέντζα: Εκπαίδευση, περάσατε εσείς;

Αγλ. Π. : Όχι. Που εκπαίδευση βρε χρυσό μου; Εκπαίδευση, όταν μας πήγαν στην Αλβανία. Εκάναμε 1 μέρα γυμναστική και την άλλη μέρα ύστερα, χορευάμε. Πέρασάμε πολλά χρυσό μου. Εάν κάτσω να τα θυμηθώ όλα.... Είναι πολύ δύσκολα. Πέρασάμε πολλές δυσκολίες.

Μαρία Σέντζα: Οι άντρες, πώς σας έβλεπαν εσάς τις γυναίκες;

Αγλ. Π. : Βοηθούσαν. Βοηθούσαν τις γυναίκες πάρα πολύ. Ο στρατός. Πάρα πολύ βοηθούσαν. Πως... δεν άφηναν. Να έμενα εγώ παραπίσω, θα τον έλεγαν κάτσε να την πάρεις, να μη μείνει στο δρόμο. Ένας τον άλλον, βοηθιόμασταν. Δε μπορούσαμε να αφήσουμε τον άλλον έτσι. Εγώ βρήκα τραυματισμένη, έσκουζε καταγής, την χλένη την πέταξα στην ανηφόρα που πήγαμε να βγούμε από τη Γράμμωστα να βγούμε στο ύψωμα, στα φυλάκια. Πέταξα την χλένη και ασβάρνιζα αυτήν. Ήταν πολύ βαριά τραυματισμένη και αυτή έλεγε «Την χλένη μ(ου), πάρε με την χλένη μ(ου)». «Εγώ πέταξα τη δικιά μου, τη δικιά σου θα πάρω»; Ναι, περάσαμε πολλά χρυσό μου. Δεν ήταν εύκολα. Ζήσαμε. Δεν πεθαίνεις. Υποφέρεις όμως. Υποφέρεις πάρα πολύ.

Μαρία Σέντζα: Οι κοπέλες, πόσο χρονών ήταν;

Α. Π. : Εεε από τα 17 και μισο, από τα 18. Και εγώ μόλις είχα πάρει τα 18. Είπαν θα πάμε τραυματίοι. Πάμε τραυματίοι, να γυρίσουμε πάλι στα σπίτια μας. Και δε μας

άφησαν ύστερα. Αυτές που πήγαν πρώτα, πήγαν που ήταν μεγάλες σε ηλικία. Ήταν γυναικάρες, παπατζάνες. Περισσότερο απ' τους άντρες πολεμούσαν. Περισσότερο από τους άντρες.

Μαρία Σέντζα: Θυμάστε καμία;

Αγλ. Π. : Από τη Θεσσαλία. Θεσσαλιώτισσες. Δε θυμάμαι τα ονόματα. Από το χωριό μας δεν ήταν καμία. Όλα κούτσκα ήμασταν. Τηρούσαμε πως και πώς να κρυφτούμε. Να πετάξουμε τα όπλα. Και να φύγουμε. Έτσι, κοιτούσαμε εμείς. Αυτές όμως που βγήκαν μαζί με το στρατό πρώτα, ήταν οργανωμένες αυτές τότε με τον στρατό και βγήκαν. Τα είχαν όλα τα υπάρχοντά τους, με τα ρούχα τους, με τα όπλα τους, με σφαίρες, ζώνες. Στη μέση με τις σφαίρες, σταυρωτές σφαίρες. Τις έβλεπες, καλύτερα από τους άντρες. Και πολεμούσαν καλύτερα από τους άντρες, οι γυναίκες. Χωρίς να φοβούνται. Δεν φοβούνταν. Ειδικά εδώ στη Γράμμωστα, οι περισσότερες γυναίκες βγήκαν στο ύψωμα και έβαλαν τα πολυβόλα κάτω. Και δε μπορούσε να προχωρήσει ο στρατός.

Μαρία Σέντζα: Σχέσεις μεταξύ των ανταρτών και των ανταρτισσών, υπήρχαν;

Αγλ. Π. : Ααα δεν είχε τότε στον Γράμμο. Όχι, όχι, δεν είχε τίποτα. Μόλις μπήκαμε μέσα, τα κορίτσια αλλού, οι άντρες αλλού. Αλλά ύστερα, αρχινσαν. Ο ένας «Θα σε πάρω, σε θέλω», Άλλος έβαζε «αυτήν σύρε πες την». Αυτά ήταν. Αλλά τέτοια δεν είχαν στο στρατό. Στα αντάρτικα. Άμα πείραζε ένας ένα κορίτσι θα τον έβαζαν στα 5 μέτρα. Δεν πείραζαν κορίτσια. Δεν πείραζαν ούτε ένα κορίτσι. Κοιτούσαν πως και πώς να βοηθήσουν ή να μη μείνει πίσω το κορίτσι ή να τραυματιστεί το κορίτσι, να βοηθήσουν. Αλλά για αν πειράζουν κορίτσια και γυναίκες, κανένας. Δεν άπλωνε χέρι κανένας. Στα 5 μέτρα τους έβαζε ο στρατός, οι αξιωματικοί. Πρόσεχαν πολύ τις γυναίκες. Ούτε πείραζαν, ούτε χέρι ακουμπούσαν. « Σε πείραζε ένας φαντάρος », θα έρθεις σε μένα έλεγε Λοχαγός. Κανένας δε σε πείραζε. Αυτά που λένε « Εε ήταν αντάρτισσες και πήγαιναν και έκανα... και έραναν... ». Κανένας δεν πείραζε χρυσό μου. Λαχταρούσαν τα παιδιά να ακουμπήσουν χέρι απάνω ή να πουν μια κουβέντα με τα κορίτσια. Κανένας δε ζύγωνε. Μπορούσαν να σε βοηθήσουν; Έπεσες, ξέρω γω ή δε μπορούσες αν πάρεις το όπλο; Θα σε βοηθούσαν. Θα σε έλεγαν: « Δώσε μου κορίτσι το όπλο γιατί δε μπορείς να περπατήσεις ». Θα το διναν. Αλλά για αν πειράζουν γυναίκα, δεν πείραζαν. Καμία γυναίκα δεν πείραζαν. Εγώ έκανα 1 χρόνο. Τίποτα δεν έγινε. Ψέματα. Ό,τι έλεγαν: « είναι τέτοιες, είναι πτ..νες , τι έρχονται στην Ελλάδα να παντρευτούν ... ». Οι περισσότερες άσε που παντεύκαμε εκεί δεν εσκάσαμε. Όλες παντρεύκαμε. Όλα τα κορίτσια, παντρεύτηκαν. Σε λέει και να πάμε εκεί, θα βρίσκουμε κουβέντες και λόγια και όλες πέρνανε από τον τόπο τους παιδιά που ήταν μαζί. Εμείς ήμασταν από εδώ, έπερναμε από εδώ. Εγώ, ήρθε ένας αζάδερφος της μάνας μου, με είχε αυτός στον όλμο εμένα μαζί του και τη γυναίκα του μαζί. Κοιμούμαν με τη γυναίκα του εγώ εκεί και αυτός με τα παιδιά. Και ήρθε εμένα να με πάρει εμένα εκεί επειδή ήμασταν συγγενείς και κανένας δεν είπε κουβέντα. Γιατί την πήρες εδώ και ξέρω γω τι. Δεν πείραζαν. Δεν πείραζαν γυναίκα. Άμα πείραζαν γυναίκα και έλεγε γυναίκα «ο

τάδες με έκανε... με έρανε...» , στα 5 μέτρα. Τους σκότωναν. Τους σκότωναν. Δεν είχε κουβέντα.

Μαρία Σέντζα: Άμα όμως ήθελε και ο άντρας και η γυναίκα;

Αγλ. Π. : Άμα είχε τη γυναίκα του, θα είχε τη γυναίκα του.

Μαρία Σέντζα: Όχι. Άμα ήθελαν και οι δύο ταυτόχρονα;

Αγλ. Π. : Έξω (στα βουνά), δεν επέτρεπαν. Μέσα, ύστερα.... Έξω κανέναν δεν επέτρεπαν. Όχι τα φτιαχναν, όχι δεν τα φτιαχναν. Δεν επέτρεπαν. Ή τον παντρεύτηκες ή τον θες, να πας να κοιμηθείς μαζί του. Αποκλείεται. Θα πας με τα κορίτσια που είσαι παρέα. Σίγουρα πράγματα.

Μαρία Σέντζα: Αλλά αφήναν κάποιους να έχουν σχέση ή ήταν μαζί. Απλώς ήταν χωριστά.

Αγλ. Π. : Χωριστά ήταν. Και εγώ τον είχα τον άντρα μου. Ο άντρας μου ήταν αλλού και εγώ ήμουν αλλού. Με έβρισκε, μιλούσαμε, ξέρω 'γω αλλά όχι να βγαίνεις πέρα δώθε και να γκιζεράς μέχρι τότε να τον γνωρίσεις. Είναι δύσκολα αυτά τα πράγματα. Πολύ. Δεν πείραζαν. Κορίτσια δεν πείραζαν όσο και να λένε. Είπαν και στο χωριό: « Εεε πήγαν, μας ήρθαν όλες οι πουτ..νες τώρα από τη Ρωσία. Πλακώνονταν με τους αντάρτες και τώρα με τους Ρώσους ». Κάνας δε ξέρει. Τα λένε ψέματα.

Στη μάχη που σκοτώθηκε ο Νίκος, εμείς πήγαμε με μία κοπέλα από τη Ζιάκα σε αυτήν την μάχη. Είχαν φτιαγμένο ένα μέρος με συρματοπλέγμα. Και εμείς πήραμε αυτόν τον τραυματία, που είχε κόψει το πόδι, τον σβραρνιζάμε σε ένα ρέμα μέσα και πέθανε. Και τον άψαμε. Και εγώ να κλαίω, να κλαίω και να λέω « Αδερφούλη μου εσένα πως σε άφ(η)σαν ». Γιατί σκοτώθηκε και ο αδερφός μου. Στα Γιάννενα πάνω. Και έλεγα ω « Εσένα αδερφούλη μου πως σε άφ(η)καν όταν σκοτώθηκες και δε σε πήρε κανένας. Και εγώ τον άφ(η)σα τον τραυματία » . Τον άφ(η)σα. Δε μπορούσα. Ωσπού αρχίνσε να ξεψυχάει. Ήμασταν 3 κορίτσια που τον τραβούσαμε. Από τα χέρια, από τα πόδια, απ όπου μπορούσαμε. Τον σβαρνιζάμε και το αίμα έφρευγε ποτάμι. Λίγο παραπάνω, πέθανε. Τον είχαμε στα χέρια μας και πέθανε. Εκλάψαμε και εκεί. Τον λυπηθήκαμε. Ένα καλό παιδάκι που ήταν το καημένο. Ξεψύχησε στα χέρια μας. Φύγαμε από εκεί ύστερα, χαζέψαμε. Περπατούσαμε σαν χαζά. Δεν ηξεράμε που να πάμε. Ύστερα συγκεντρώθηκε ο στρατός. Σκοτώθηκαν πολλοί εκεί στη μάχη. Εκεί τραυματίστηκε και ο (μετέπειτα) άντρας ο δικός μου. Εδώ στην πλάτη. Δεν είχε κόκκαλο καθόλου. Είχε γούρνα μέσα. Ο πλάτης είναι το μεγάλο κόκκαλο. Αυτό το κόκκαλο δεν το είχε ο άντρας μου. Σακατεμένος ήταν. Αυτόν, τον πήρε το βλήμα στον πλάτη αλλά τον πήρε και στο μάγουλο. είχε μια κοψιά εδώ στο μάγουλο. Την είχε, φαίνονταν. Και τραυματίστηκε και ακόμα μια φορά στο κεφάλι από πίσω και τον πήγαν στην Αλβανία. Είχε 7 τραύματα. Πώς δούλευε; Δούλευε. Με τα αστεία του, με τα γέλια του. Τον είχαν στη Λάβδα, καλύτερα από τους Λαβδανιώτες. Πολύ τον αγαπούσαν. Ήταν αστείος πολύ ο Μήτσος. Δεν μάλωνε. Δεν είχε φασαρίες. Με όλον τον κόσμο ήταν πολύ καλός. Τραύματα. Σακατεμένος ήταν ο άντρας μου. Να μην έχει πλάτη, εδώ στο μάγουλο, στην κοιλιά... που δεν τραυματίστηκε. Και έζησε.

Εκεί στη Λυκόραχη είχε μέρες που μαζεύονταν στρατός. Είχαν στήσει και συρματοπλέγμα. Δε μπορούσαν να μούνε μέσα. Τους θέρισαν όλους τους αντάρτες. Εμείς, επειδή τον πήραμε αυτόν τον τραυματία, ήταν στην άκρη στο πλέγμα, τράβηξα εγώ το πλέγμα..., εγώ κρατούσα το σύρμα και οι άλλες οι 2 κοπέλες, τον τραβούσαν. Με ένα πόδι. Το πόδι πήγαινε κατά δω, κατά κει. Αφού ήταν κομμένο το πόδι. Τον έβγαλαμε, ήταν ένα ρέμα εκεί πέρα, εκάτσαμε εκεί, τον εδωσάμε λίγο νερό. Λέει αυτός: « Κορίτσια; Φευγάστε ». Δε μπορούσε να μιλήσει καλά. « Φευγάστε, να γλιτώσετε. Εγώ θα πεθάνω». Πω πω εμείς να κλαίμε. Που να τον αφήσουμε να πεθάνει. Κρίμα. Μόναχος. Και εκεί που μιλούσε « Θα πεθάνω », ξεψύχησε. Τον άφ(η)κμαμε μέσα σε ένα ρέμα.

Μαρία Σέντζα: Τι ήταν τα Έμπεδα;

Αγλ. Π. : Ήταν μια ομάδα εκεί που μας εκπαίδευε στα Έμπεδα.

Μαρία Σέντζα: Τι μαθαίνατε εκεί;

Αγλ. Π. : Τι μαθαίναμε; Πώς να κρατάμε το όπλο, πώς να τφεκάμε, πώς να κρυβομέστε. Τέτοια μας μάθαιναν. Πρώτα πρώτα, μας έδωσαν τα όπλα, να τφεκήσουμε, να δούμε, θα πετύχουμε. Και εγώ με την Αθηνά του Καραμήτρου, μας δίνουν το όπλο. Πρώτα είπαμε, δε το παίρνουμε, το αφήνουμε. Ξανά αυτός εκεί «Θα τα πάρετε και θα χορέψετε» έλεγε. «Δε θα σηκωθείτε από εδώ καταγής. Τα πήραμε τα όπλα με την Αθηνά. Τι κάνουν.. βάζουν σε ένα δέντρο, το πελέκησαν και το έκαναν με κάρβουνο, να φαίνεται. Και λέει: «Όποιος θα πετύχει σε αυτό το μέρος, θα πάρει το ανώτερο βραβείο» . Παίρνει αυτή η Αθηνά, με το πρώτο, εκεί. Βάζουν εμένα. Με το πρώτο, πρώτη σφαίρα, εκεί. Ύστερα, βάρεσαν, χτύπησαν, κανέναν. Εμείς οι δυο. Και μας φέραν από ένα βάζο μέλι. Και να γελάμε ύστερα. Γελούσαμε και εμείς με το μέλι τώρα. Να το μοιράσουμε να φάνε όλοι. Ηλεγάμε: « Φέρτε πιάτα, όλοι ». Χαρήκαμε που τφεκούσαμε. Ένα παιδί, ήταν από την Μπούρα⁵²². Αυτό το καημένο το δώσαν τη χειροβομβίδα να ρίξει και αυτό τράβηξε τον κρίκο, έχει κρίκο η χειροβομβίδα, τράβηξε τον κρίκο, πέταξε τον κρίκο και κράτησε τη χειροβομβίδα εδώ και το έφτιαξε κομμάτια. Το σκότωσε. Εε δεν ήταν εκπαιδευμένα. Και εγώ να ήμαν, μπορεί να έκαμνα έτσι. Δε το ορμήνεψαν το παιδί να πουν `` θα την πάρει τη χειροβομβίδα αλλά θα τραβήξεις τον κρίκο και θα την πετάξεις. Ούτε ένα λεπτό δεν αντέχει η χειροβομβίδα άμα βγάλεις τον κρίκο. Και αυτό κράτησε την χειροβομβίδα και το έφτιαξε κομμάτια. Ουδέ τότε. Δεν πρόλαβε να τραβηχτεί το καημένο. Δεν πρόλαβε τίποτα. Ένα καλό παιδί από εδώ από την Μπούρα.

Μαρία Σέντζα: Έμπεδα πού υπήρχαν; Μόνο στον Γράμμο;

Αγλ. Π. : Όχι. Ήταν και στην Ήπειρο, ήταν παντού. Στην ήπειρο έβαζαν πολύ στρατό. Ο αδερφός μου στην ήπειρο ήταν. Ο αδερφός μου με άλλους δυο... ο αδερφός μου ήτα διμοιρίτης. Είχε πάει στη Διμοιρία. Και άλλος ένας Λοχαγός και Ανθυπολοχαγός. Πήγαν οι τρεις να κάνουν μία έρευνα που είναι ο στρατός. Απάνω στα Γιάννενα, στο

⁵²² Παλιά ονομασία του χωριού Δοξαρά.

ύψωμα. Κοιτούσαν που είναι ο στρατός. Έβλεπαν μακριά το στρατό. Έφεραν γύρες εκεί κάμποση ώρα. Τον έβαλε ο διάολος τον Λοχαγό, ο αδερφός μου δεν ήταν Λοχαγός, μόλις είχε βγει από τα Έμπεδα. Δεν έπρεπε να το κάνει αυτό ο Λοχαγός. Λέει: « Θα ρίξουμε μια σφαίρα, να δούμε που είναι ». Αυτοί, έριξαν τη σφαίρα, αυτοί ήταν έτοιμοι στο κανόνι και αρχίνσαν μπαμ μπουμ με τα πολυβόλα, τι είχαν εκεί... όλμους. Δεν πρόλαβαν βήμα να κάνουν. Όπως ήταν μαζεμένοι και οι τρεις, τσάτσαλια όλοι. Τον αδερφό μου, ένα παιδί από εδώ από την Καληράχη και ακόμη ένας από τα Χάσια. Δε ξέρω πως λέγονταν. Τρεις. Λοχαγός, Ανθυπολοχαγός και Διμοιρίτης ο αδερφός μου. Σκοτώθηκαν και οι τρεις. Επιτόπου όλοι. Κανένας δεν έζησε.

Μαρία Σέντζα: Υπήρχαν άτομα που έφυγαν;

Αγλ. Π. : Πώς να φύγουν; Άμα δεν τελειώσει η μάχη εκεί, τραυματίοι και μη, πολεμούν. Μπορείς δε μπορείς, δε σε λένε στοπ. Στην Αλβανία επέτρεψαν να φύγουν μέσα. Δυο-τρεις μεγάλοι άνθρωποι είπαν: « Απ όπου μπορείτε, μπειτε στην Αλβανία. Μπείτε στην Αλβανία, να γλιτώσετε ». Εμένα με έστειλε αυτός ο μπάρμπας , ο Χρήστος «Πάρε το μπλάρι με τον όλμο και ως όπου φτάσεις πάνω στη Γράμμωστα». Εγώ ήξερα γιατί πήγα πρώτα με τη μάνα μου και τον πατέρα μου σαν καταδιωκόμενοι και γύρσαμε ξανα εδώ στην Ελλάδα και ήξερα το μέρος αυτό. « Ξέρεις, στη Γράμμωστα πάρε το μπλάρι και περπάτα όσο μπορείς ». Περπατούσα, όμως έβαζαν τα αεροπλάνα. Το πέταξα το καπίστρι καταγής, δεμένο το καημένο με τον όλμο και εγώ φεύγω. Βρίσκω και αυτήν την τραυματία που έσκουζε « Την χλένη μου και την χλένη μου ». Την παίρνω και αυτήν και έφτασάμε στα σύνορα. Και οι περισσότεροι είχαν μπει μέσα στην Αλβανία. Οι Αλβανοί, έφυγαν από τα σύνορα. Αφού έριχναν μέσα στα φυλάκια. Είχε νυχτώσει όταν εμείς μπήκαμε μέσα στην Αλβανία. Είχε νυχτώσει ύστερα, δεν υπήρχαν ούτε αεροπλάνα ούτε τίποτα. Την άλλη μέρα βγήκε ο στρατός ψηλά εκεί. Στη Γράμμο. Την άλλη μέρα. Ύστερα βγήκαν και οι Αλβανοί, τα φυλάκια. Μέχρι εκεί ήταν η ζωή μας έξω. Ύστερα, περασάμε καλά. ύστερα, περασάμε πάρα πολύ καλά. Δε μπορώ να πω. Μας έντυσαν, μας έδωσαν δουλειές, μας έδωσαν λεφτά.

Μαρία Σέντζα: Θα σας ρωτήσω τώρα λίγο για τις γυναίκες. Οι γυναίκες είχαν αρχίσει να συμμετέχουνε από την Αντίσταση.

Δ. Κ. : Όχι όλες.

Μαρία Σέντζα: Βγήκανε πολλές και στον εμφύλιο. Λέγεται ότι πολλές βγήκανε προς το τέλος του εμφυλίου, το '48 - '49. Ισχύει;

Δ. Κ. : Όχι όχι. Ήταν κοπέλες από το '46 στα Χάσια. Λοιπόν εκεί ήταν ένα νοσοκομείο. Και όσοι τραυματίζονταν ήθελαν να τους μετακινήσουν από εδώ παράδειγμα να τους πάνε στο Πανόραμα.. Γυναίκες με τα φορεία τους κουβαλούσαν και τους πηγαίνανε. Τώρα αυτές που λένε ότι βγήκανε τώρα το '49 ή το '48 .. Αυτό τι.. Να σε πω ένα πράμα. Αυτές τις επιστρατεύανε.

Μαρία Σέντζα: Υπήρχε και επιστράτευση;

Δ. Κ. : Με το τσουβάλι. Πολλές γυναίκες δεν ήθελαν να ρθουν να πούμε. Και τις έπαιρναν βιαίως οι αντάρτες. Γι αυτά που λένε ότι πήαγιναν εθελοντές; Όχι. Δεν ισχύει. Ψέματα.

Μαρία Σέντζα: Λίγες ήταν αυτές..

Δ. Κ. : Ήταν πολύ λίγες. Ήξερα εγώ απ την Κοζάνη κάτι χωριά να πούμε που τις κυνηγούσαν από την Εθνική Αντίσταση και υποχρεωτικά ήταν εκεί. Η Ζαγκλέ απ τους Φιλιππάιους. Αφού την κυνηγούσαν την κοπέλα. Ήρθε μόνη της. Εμείς τα κορίτσια εδώ, τα πήραμε, τη Θωμαή του Παππά που σκοτώθηκε . ήρθαν τα πήρανε από εδώ και τα πηγαίνανε προς τον Γράμμο. Έπεσε ένα κομμάτι χιόνι και τα σκότωσε. Σκότωσε 5-6 κορίτσια τότες το χιόνι.

Μαρία Σέντζα: Θυμάστε κανένα όνομα;

Δ. Κ. : Μόνο τη Θωμαή. Δε θυμάμαι άλλο όνομα.

Μαρία Σέντζα: Πόσο χρονών ήταν τότε οι κοπέλες που τις έπαιρναν;

Δ. Κ. : 20, 18, 17, 19... Παραπάνω δεν ήταν καμία. Παραπάνω δεν ήταν καμία να πούμε.

Μαρία Σέντζα: Αυτές που βγαίνανε ακόμη και αυτές που τις επιστρατεύανε, πολεμούσανε, έπιαναν όπλο...

Δ. Κ. : Τι θα καμαν..

Μαρία Σέντζα : Περνούσαν κάποια εκπαίδευση; Τις εκπαίδευαν;

Δ. Κ. : Κοίτα εδώ. Ήταν στο Βίτσι μια Σχολή Ανθ/γων.

Μαρία Σέντζα: Υπήρχε πουθενά αλλού; Εδώ προς τα μέρη τα δικά μας;

Δ. Κ. : Τι;

Μαρία Σέντζα: Καμία σχολή;

Δ. Κ. : Σχολές ήταν μόνο στο Βίτσι. Βγαίνανε Ανθ/γοι και μια ομάδα Λοχίοι που βγαίνανε στο Βίτσι. Και αυτή καλύτερα να μην ήταν. *** 4^η σειρά νομίζω ήταν που χτύπ(η)σαν τα Πατώματα εδώ στο Γράμμο, δε ξέρω εάν έχεις ακουστά τα Πατώματα. Εκεί σκοτώθηκαν κόσμος. Σκοτώθηκε ένα παιδί, ένας φίλος μου από το Καιτσι Καγιέ από τον Έβρο. Τον πήρε βλήμα εδώ (δείχνοντας το λαιμό) και σταμάτησε μέσα. Και όταν πήγαμε πέρα έκανε εγχείρηση [--]. Πολλά παιδιά. Πάρα πολλά παιδιά. Και τότες να (π)ούμε η βοήθεια που βοήθησαν τα Πατώματα ήταν Έλληνες με τους αντάρτες αλλά με πυροβολικό αλβανικό (γέλια).

Μαρία Σέντζα : Μάλιστα.

Δ. Κ. : Με πυροβολικό αλβανικό (γέλια).

Μαρία Σέντζα: Πιστεύετε ήταν δύσκολο για τις κοπέλες; Πιο δύσκολο για τις κοπέλες απ'ότι για τους άντρες;

Δ. Κ. : Φυσικά. Κοπέλα είσαι καταλαβαίνεις μόνη σου.

Μαρία Σέντζα: Όσον αφορά τις γυναίκες είπατε ότι τις επιστράτευαν. Υπήρχαν λιποταξίες; Έφευγαν;

Δ. Κ. : Ναι υπήρχαν. Και από άνδρες. Υπήρχαν αυτά. Θυμάμαι μια κοπέλα ήταν αρραβωνιασμένη από το σπίτι ακόμα, πριν βγει έξω στο βουνό με το παιδί. Χωριανοί ήταν με εκείνον εκεί. Σκοτώθηκε αυτός, σηκώθηκε έφυγε αυτή.

Μαρία Σέντζα: Αυτός ήταν αντάρτης;

Δ. Κ. : Ναι. Μαζί ήταν. Σε άλλο Λόχο αυτός σε άλλο Λόχο αυτή. Μόλις έμαθε ότι σκοτώθηκε, σηκώθηκε και έφυγε.

Μαρία Σέντζα: Θα το πάω λίγο πίσω. Εσείς όταν βγήκατε υπήρχε από την οικογένειά σας κάποιο πολιτικό φρόνημα και βγήκατε;

Δ. Κ. : Κοίτα, τον πατέρα μου τον πήρανε εξορία για Αριστερό, για Αριστερό. Δε ξέρω τώρα πόσο καιρό έκατσε. Έξι μήνες έκατσε; Έξι μήνες έκατσε σίγουρα. Και τότες είχε πάει η βασίλισσα στα νησιά [----]. Τότες είχε πάει η βασίλισσα στις φυλακές στη Γιάρρο και έκανε έλεγχο τους κρατούμενους. Και λέει όποιος θέλει κάνει μια δήλωση μετάνοιας, απολύεται. Και τότες έκαμαν πολλοί. Έκανε και ο πατέρας μου και τους απολύσαν.

Μαρία Σέντζα: Μάλιστα.

Δ. Κ. : Άλλο;

Μαρία Σέντζα : Εσάς κατά την διάρκεια του εμφυλίου, σας είχαν πιάσει ποτέ;

Δ. Κ. : Όχι

Μαρία Σέντζα : Όχι

Δ. Κ. : Όχι. Καθόλου. Ούτε πιάσιμο, ούτε ξύλο από κανέναν, ψέματα δεν έχει να πούμε. Απειλές, ναι αλλά ξύλο και τέτοιο όχι. Ψέματα δεν έχουμε να πούμε. Γιατί να πεις ψέματα.

Μαρία Σέντζα: κ. Βασίλη, εσείς πότε βγήκατε;

Β. Σ. : Το '47 εγώ πήγα φαντάρος. Υπάρχουν και τα παλιά. Πήγα και φυλακή. Άστα δε τα θέλουμε εκείνα. Πριν που ήμουν νεαρός. Πήγα και φυλακή, πήγα και Στρατοδικείο. Μη ρωτάς τώρα τι είμαι, πέρασα πολλά. Πήγα φυλακή, μόλις άρχισε το αντάρτικο βγήκε πάνω στο χωριό ο στρατός « Τι θα τους κάνουμε αυτούς τους νεαρούς, δεν έχουν πάει φαντάροι ακόμη ». Μας πήραν στα Τρίκαλα. Φυλακή, 9 μήνες έκατσα εκεί. Πέρασα από το Στρατοδικείο, αθώωθα. Βγήκα στην ήπειρο με έπιασαν οι αντάρτες. Γι αυτό σε λέω...

Μαρία Σέντζα: Άρα, εσείς βγήκατε το '47 με το στρατό.

Β. Σ. : Ναι, με το στρατό.

Μαρία Σέντζα: Μετά με έπιασαν όμηρο, αιχμάλωτο οι αντάρτες. Πότε σας πιάσανε;

Β. Σ. : 2 Απριλίου του '49. Στην Ήπειρο. Θέση Πυρσόγιαννης. Χωριό Γοργοπόταμο.

Μαρία Σέντζα: Τη γυναίκα σας, πού τη γνωρίσατε;

Β. Σ. : Τη γυναίκα τη γνώρισα στο αντάρτικο, εκεί στη Ρωσία.

Μαρία Σέντζα: Ανταρτοπούλα αυτήν.

Β. Σ. : Ναι, ανταρτοπούλα αυτή. Ανταρτοπούλα.

Μαρία Σέντζα: Θυμάστε να σας λέει καμία ιστορία;

Β. Σ. : Ιστορίες, περιπέτειες. Αυτοί, ήρθαν από το Βίτσι, ήρθαν να χτυπήσουν εμάς τότε που μας πήρανε (φαντάρους). Πεζοπορία, ταλαιπωρία. Άστα. Γυναίκα τώρα να περπατάει... Θυμάμαι μια περίπτωση όταν πήγαν να χτυπήσουν τη Νάουσα, το '48. Χτύπησαν τη Νάουσα και πήραν τα κορίτσια όλα. Με ξώφτερνα μέσα στα χιόνια και τα φερναν στον Γράμμο. Κρυοπάγησαν. Βρωμούσαν τα ποδάρια. Κάνα δυο τα κοψαν τα δάχτυλα στο νοσοκομείο που ήμαν εγώ. Είναι πολλά, τι θα θέλεις.

Μαρία Σέντζα: Μπορούσε μια γυναίκα να τα βγάλει πέρα στον πόλεμο;

Β. Σ. : Μπορούσε, δε μπορούσε, τι να κάνει. Ήλεγαν «Όποιος θα κόψει τη φάλαγγα, καθάρισμα». Δεν είχε και τουφέκι να ακουστεί κιόλα. Πιάνονταν τα κορίτσια τα καημένα για να μην κόψουν τη φάλαγγα. Έτσι, μου έλεγε η γυναίκα μου. Νύχτα περπατούσαν. Φόβο που τραβούσαν. Άλλες είχαν περίοδο. Δε μπορούσαν να περπατήσουν. Και τα φοβέριζαν κιόλα. Μόνο, είχαν αυστηρό νόμο, να μην τα πείραζες.

⁵²³ Στρατιώτης του Εθνικού Στρατού, αιχμάλωτος του Δ.Σ.Ε.

Άμα σε ανάφεραν ότι πείραξες κοπέλα, καθάρισμα. Εγώ είμαι από της Καλαμπάκας τα χωριά. Δεν είμαι Γρεβενιώτης. Τη γνώρισα (τη γυναίκα του) και έφτιαξα προκοπή εδώ. Και έβαναν τουφκιές. Και άμα σκότωναν και έναν-δυο, τι καταλάβαιναν;

Μαρία Σέντζα: Θυμάστε καμία άλλη ιστορία; Σας είπε τίποτα η γυναίκα σας;

Β. Σ. : Τι ιστορίες... ταλαιπωρίες είχαν τα καημένα. Θυμάμαι μία που κίνησε έγκυα και έβαλε τη δικιά μου να της πατήσσει την κοιλιά να το χάσει. Με έλεγε η συγχωρεμένη «Υστερα πήγε το πέταξε στη Ρωσία, την έπιασα ν». Γυναίκες πάνω στο βουνό; Χάλια, χάλια, χάλια. Οι Ρώσοι μας γελούσαν Πήρατε γυναίκες στο βουνό; Εμάς πήγαν στον πόλεμο οι γυναίκες, τις είχαμε στα γραφεία. Δε τις πήραμε να πολεμήσουν κιόλα». Η γυναίκα είναι αδύναμη. Αλλά πολέμησαν όμως. Πολεμούσαν από το φόβο τα. Εγώ γνώρισα μια πρώτη ξαδέρφη εκεί πέρα. Παιδομάζωμα την πήραν αυτή. Την πήραν νωρίς. Και ήταν σε ένα μέρος Λάκα Σούλι. Κατάλαβες. Εκεί, είχε έναν Ταξίαρχο, Πετρίτση. Έφυγαν όλοι αυτοί, έμεινε αυτή που λες. Από τον φόβο της δεν έφευγε. Εάν δεν πήγαιναν να την έπαιρναν, εκεί θα την έπιαναν. Επειδή ο Ταξίαρχος ήταν καλός, ήταν και αυτή καλή κοπέλα είπε να πάνε να την πάρουνε. Της είχαν δώσει και μετάλλιο ανδρείας. Γιατί πολέμησε πολλή ώρα και θα την έπιαναν αιχμάλωτη. Έφυγαν όλοι οι άλλοι.

Μαρία Σέντζα: Πώς την λέγανε;

Β. Σ. : Φώτω Τσαρέα. Ήταν στον Αγ. Γεώργη εδώ. Ταλαιπωρήθηκαν τα κορίτσια. Κρίμα. Πολύ κιόλα. Τράβηξε πολλά και αυτή (η πρώτη του ξαδέρφη εν ονόματι Φώτω Τσαρέα). Με βρήκαν στα χαρτιά ως αιχμάλωτο κάτι γυναίκες από την Αθήνα. Με πήραν κάνα δυο φορές, με το τηλέφωνο «Πιάστηκα εκεί, έκανα εκεί...Αυτά». Μόνο ξύλο δε μας έριξαν. Τα φέρονταν καλά τα κορίτσια. Δε τα κακοποιούσαν. Είπαμε ήταν κόσμος και κοσμάκης. Εάν δεν είχαν αυτό τον νόμο θα ήταν χειρότερα. Έφτιαξαν αυστηρό νόμο να μην πειράζουν τα κορίτσια. Άμα τα ήθελε καμία, εντάξει, τα φτιαχναν, αρραβωνιάζονταν αλλά τον έστελναν τον έναν αλλού, τον άλλον αλλού. Δε τα άφηναν μαζί. Αποκλειόταν. Έπαιρναν τα παιδιά απ όλα τα χωριά. Είχαν απώλειες και τα επιστρατεύανε να πολεμήσουν. Τι να πολεμήσουν; Οι γυναίκες τώρα στον πόλεμο; Πρώτη γραμμή; Οι γυναίκες στο χωριό δεν είχαν λόγο μέσα στο σπίτι. Μετά στον Ε.Λ.Α.Σ έδωσαν δικαιώματα στις γυναίκες. Πήραν θάρρος και αυτές. Πριν ήταν σαν καθυστερημένα. Αυτοί δεν κοιτούσαν. Σβάρνα. Αφού πήγαιναν, τα επιστράτευαν από τη Γιουγκοσλαβία. Σε 3-4 χώρες τα πήγαιναν τα παιδιά. Παιδομάζωμα που λένε. Διάλεγαν μετά και τα επιστράτευαν. Αυτή του Παπαδόπουλου, δε τη ξέρεις. Δεκαέξι χρόνων την πήραν. Τι να πολεμήσει αυτό; Είχε ανάστημα, άιντε.

Μαρία Σέντζα: κ. Νίκο, έχω το βιβλίο σας στα χέρια μου, το οποίο θα αποτελέσει χρήσιμο βοήθημα για την εργασία μου αλλά θα ήθελα και κάποιες περαιτέρω πληροφορίες. Θα ήθελα να σας ρωτήσω, πώς εσείς αρχικά, βγήκατε στον Εμφύλιο.

Ν. Μ. : Ναι. Καταρχήν, για να δούμε πότε βγήκα και γιατί βγήκα πρέπει να δούμε την κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την εποχή. Ο Εμφύλιος πόλεμος κανονικά δεν έπρεπε να γίνει.. Ήταν κάτι που δεν προσπάθησαν να το αποφύγουν ούτε οι αντίπαλοι μας, ούτε οι δικοί μας, αυτοί που ήταν, οργάνωσαν το αντάρτικο. Μπορούσανε, μετά τη Βάρκιζα, όταν έγινε η Συμφωνία της Βάρκιζας, να τα βρουνε. Αλλά, έγινε το αντίθετο. Έγινε η Βάρκιζα και όλοι είχαν συμφωνήσει, τι έπρεπε να γίνει μετά την αποκατάσταση της Ελευθερίας στην Ελλάδα, εεε δημιουργήθηκε μια άλλη κατάσταση η οποία δε την επεδίωξαν τόσο οι εσωτερικοί όσο οι εξωτερικοί. Και την επεδίωξαν οι ξένοι, οι Άγγλοι βασικά, διότι στην Εθνική Αντίσταση, το βασικό ρόλο είχε αναλάβει τότε η Αριστερά. Το βασικό ρόλο τον είχε αναλάβει το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος. Η ηγεσία που οδήγησε τον κόσμο, τους Έλληνες στον Εθνικό Απελευθερωτικό Αγώνα, ήταν βασικά το Κ.Κ.Ε. Βέβαια, δεν έλειψαν και όλοι οι άλλοι Έλληνες οι οποίοι ήταν ενάντια στην Κατοχή. Είχαμε πολλά στελέχη που πλαισίωσαν τότε το Ε.Α.Μ που ήταν από Αστικά Κόμματα. Μετά την απελευθέρωση όμως, οι Άγγλοι, αυτό που επεδίωξαν ήταν να τσακίσουν αυτό το κίνημα. Δε το ήθελαν αυτό το κίνημα. Δε το ήθελαν, από την άποψη διότι άλλο πρόγραμμα είχαν για την Ελλάδα οι Άγγλοι. Και όχι αυτό το πρόγραμμα που ήδη είχε δρομολογήσει το Ε.Α.Μ. Και το Ε.Α.Μ είχε δρομολογήσει τον Εθνικό Απελευθερωτικό Αγώνα, τον οποίο οργάνωσε. Μετά όμως, σκοπός των Αριστερών ήταν εγκαθίδρυση μιας άλλης, ενός άλλου είδους ηγεσίας στην Ελλάδα. Ένα άλλο είδος δρόμου ανάπτυξης στην Ελλάδα. Αυτό οι Άγγλοι δε το ήθελαν. Η Βάρκιζα όταν έγινε, έγινε εξαιτίας του ότι οι Άγγλοι επέμεναν ανοιχτά και ο Ε.Λ.Α.Σ παράδωσε τα όπλα με την προϋπόθεση ότι θα δημιουργούνταν ένας συμβατικός δρόμος ο οποίος θα ήταν υπέρ της Ελλάδος και όχι ξένων συμφερόντων. Για να μπορέσουν όμως αυτό να το κάνουν, ήταν δύσκολο με μέσα ελληνικά.

Μαρία Σέντζα: Πόσο χρόνων ήσασταν εσείς;

Ν. Μ. : Εγώ ήμουν 17 χρονών, όταν πήγα στον Δημοκρατικό Στρατό εγώ ήμουν 15 χρονών. Το '47 ήμουν 15 χρονών.

Μαρία Σέντζα: Και πόσο χρονικό διάστημα ήταν η δράση σας;

Ν. Μ. : Η δράση μου ήταν μέχρι το '49, τέλη '48 δηλαδή τραυματίστηκα βαριά στη μάχη στην Έδεσσα και έμεινα ανάπηρος. Από εκεί με στείλαν έξω στο εξωτερικό. Σε νοσοκομείο στο εξωτερικό και ξανά δεν επέστρεψα. Εξαιτίας και του τραύματος. Μετά, το '49 τελείωσε και ο Εμφύλιος οπότε δεν επέστρεψα στην Ελλάδα. Έτσι βγήκαμε και εγώ και ο πατέρας μου.

Μαρία Σέντζα: Ποιος σας προμήθευε φαγητό, ενδύματα.

N. M. : Κοιτάζετε, τα Τμήματα που ήταν στο Γράμμο, από τη στιγμή που είχε παρθεί απόφαση από το Γενικό Αρχείο πόλεμος “κατά μέτωπο” όχι όπως ήταν πριν, μέχρι και τα τέλη του ’47 . Αυτά ήταν οχυρωμένα και εκτός του ότι παίρναν μέσα από την Ελλάδα, βασικά τα τρόφιμα για αυτούς, ερχόταν από έξω.

Μαρία Σέντζα: Από πού;

N. M. : Στέλναν από την Αλβανία. Στην Αλβανία φτάναν από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Τροφοδοσία, οπλισμός και τα λοιπά. Τον περισσότερο οπλισμό τον πέρναμε από εκεί. Περισσότερο οπλισμό το 1947-48 μέχρι που τα χάλασαν με τον Τίτο το Κ.Κ.Ε, τα παίρναμε από την Γιουγκοσλαβία. Λοιπόν, φανταστείτε πώς ο Δημοκρατικός Στρατός είχε τα μεγαλύτερα ελλείμματα του, τα είχε στην τροφοδοσία. Και τα χωριά αυτά που ήτανε, το 1947 τους είχανε μάσει στις πόλεις. Και το είχανε κάνει στις περιοχές αυτές που ήτανε εμπόλεμες. Λοιπόν, και αυτό το κάνανε μόνο και μόνο για να μην έχει ο Δημοκρατικός Στρατός τροφοδοσία πρώτα πρώτα και δεύτερον να μην έχει από πού να στρατολογήσει καινούργιους μαχητές. Γι’ αυτό και εμείς πολλές φορές, δίναμε μάχες να στρατολογήσουμε και χάναμε αρκετούς αντάρτες. Παραδείγματος χάριν, στην Πτολεμαΐδα όπως σας είπα, την μάχη που δώσαμε .. βασικά η μάχη αυτή στην Πτολεμαΐδα ήταν να κάνουμε επιστράτευση και να πάρουμε τρόφιμα. Και έτυχε, πρώτη επιστράτευση να είναι το δικό μας το Τμήμα. Θα δείτε, γράφω πως επιστρατεύσαμε κοπέλες. Τις βρήκαμε μέσα στα μαλλιά, γρανισμένα μαλλιά, κρύφτηκαν επειδή έμαθαν ότι ο Δημοκρατικός Στρατός κάνει επιστράτευση. Εκεί τις βρήκαμε. Τις πήραμε και μία από αυτές την είχα νοσοκόμα. Και το 1949 όταν τραυματίστηκα εγώ, τέλη του ’48 ήτανε. Όταν τραυματίστηκα και ήμην βαριά τραυματίας, έμεινα μόνος μου τελείως. Δεν υπήρχε κανείς που να με βοηθήσει. Τραυματισμένος βαριά, πήρα την κατεύθυνση αυτή που είχα δει ότι τα Τμήματα πηγαίνανε. Τα τραύματα ακόμη ήταν ελεγχόμενα. Ούτε είχα δυνατότητα να επιδέσω τα τραύματα και τα λοιπά και θα το δείτε και στο βιβλίο, ήμουν καβάλα σε άλογο , σκοτώθηκε το άλογο γιατί έπεσε οβίδα κοντά σε αυτό, σκοτώνεται το άλογο. Τραυματίζομαι εγώ σε όλη την πλευρά. Πόδια, χέρι, διαμπερές. Λοιπόν, και τρώμαξα να βγάλω το πόδι. Έμεινα μόνος, νύχτα. Ευτυχώς, πρόφτασα δηλαδή γιατί δεν είχα άλλο κουράγιο. Η αιμορραγία ήταν τόσο δυνατή που ένα παιδί από το Μεσσόλακο, ήταν και συγγενής μου, Μπουζοβίτης Αχιλλέας λέγεται. Ήταν διμοιρίτης και είχε σταματήσει με το Τμήμα του να ξεκουραστούν. Αυτούς πρόφτασα και μόλις με πήραν, έχασα τις αισθήσεις. Νοσοκόμα δε, που με συνόδευε μέχρι που έφτασα κοντά στο Νοσοκομείο(στο Καμα Κλάν) ήταν μια κοπέλα η Τασούλα από τις κοπέλες που είχαμε επιστρατεύσει. Και εκείνο το βράδυ, τραυματίας εγώ έτσι όπως ήμουν, δε μπορούσα να βαδίσω , πήγαν να βρουν τραυματιοφορείς. Δε μπόρεσαν να βρουν και με πήγαν καβάλα σε άλογο. Δεμένο. Εκεί μας κατεβάσανε σε μια κατηφόρα, δε μπορούσα να κατέβω κάτω. Γλιστρούσα, χιόνια . Λοιπόν, εγώ διψούσα τρομερά. Κοντά, ήταν ένα ρέμα και εγώ σιγά σιγά, σιγά σιγά, σβαρνιστά πήγα να πιω. Μόλις, προσπάθησα να πιω νερό, έρχεται αυτήν, με πιάνει από τα μαλλιά. Λοιπόν, άρχισε να με φωνάζει. Γιατί, εάν έπινα εκείνη τη στιγμή νερό, κρύο νερό, στην κατάσταση που ήμην, θα πέθαινα.

Μαρία Σέντζα: Όταν γινόταν επιστράτευση, τι ηλικίες είχαν τα παιδιά;

N. M. : Κοίταξε, βασικά προσπαθούσαμε πάνω από δεκαεπτά (17). Πάνω από δεκαεπτά προσπαθούσαμε να είναι. δεκαεπτά, δεκαοκτώ. Ότι βρίσκαμε. Εκεί, δεν υπήρχε κλάση. Ότι βρίσκαμε.

Μαρία Σέντζα: Υπήρχαν και πολλές γυναίκες σε εσάς. Δεν υπήρχαν;

N. M. : Ναι. Το 35% των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού, λέμε μέχρι ένα 35%, ήταν γυναίκες. Είχαμε γυναίκες. Και πραγματικά είχαμε και γυναίκες, παλικάρια. Έχω μερικά παραδείγματα εδώ. Μία γυναίκα δικιά μας σκοτώθηκε στη μάχη όταν πήγε να σώσει έναν στρατιώτη. Τραυματία. Τον βρήκε τραυματία, τον πήρε να τον πάει πίσω να τον επιδέσει και λοιπά. Έπεσε οβίδα, αυτή σκοτώθηκε και ο στρατιώτης γλίτωσε.

Μαρία Σέντζα: Θυμάστε όνομα;

N. M. : Όχι, δε το θυμάμαι. Δε ξέρω και εάν το έχω και στο βιβλίο. Τη φωτογραφία την έχω, νομίζω. Της γυναίκας αυτής. Έχουμε γυναίκες που ήταν Αξιωματικοί. Και στη Σχολή πήγαν μετά. Στην Αξιωματικών. Και πολλές πήραν βαθμούς ανδραγαθίας. Έχω πολλά ονόματα, θα τα δείτε.

Μαρία Σέντζα: Υπήρχαν κάποιες συγκεκριμένες προϋποθέσεις για το ποιες γυναίκες θα πήγαιναν στην πρώτη γραμμή και ποιες θα είχαν επικουρικό ρόλο;

N. M. : Κοίταξε, η επιλογή τώρα γινόταν και με μερικά κριτήρια. Καταρχήν υπήρχαν κάποιες γυναίκες που είχαν μερικές γνώσεις στο θέμα. Αλλά οι περισσότερες ήταν επιλεγμένες από τις μαχήτριες. Η επιλογή γινόταν κυρίως για τις νοσοκόμες και τα λοιπά, οι γυναίκες να είναι μεγαλύτερης ηλικίας. Οι μικρές ηλικίες ήταν οι μάχιμοι πάντα. Αντέχανε σε πορείες, σε .. ξέρω 'γω τι. Οι μεγάλοι όσο να ναι, δεν αντέχαν τόσο. Επιλογή, δηλαδή πιο πολύ να είναι οι μεγάλες γυναίκες. Η μάνα μου ήτανε αντάρτισσα και αυτή. Λοιπόν, η μάνα μου τότε όταν βγήκαμε, μαζί φύγαμε εκείνο το ίδιο βράδυ που σας είπα. Μαζί φύγαμε. Τη μάνα μου δε μπόρεσαν να την πιάσουν. Ήταν και αυτή εδώ και το ίδιο βράδυ φύγαμε όλοι μαζί. Μετά, μεγάλες γυναίκες, τις παίρνανε ως τραυματιοφορείς ή τις στέλνανε να φτιάχνουν τα πολυβολεία, χαρακώματα. Να ετοιμάζουν, παραδείγματος χάριν γινόταν μάχες και ξέραμε ότι ο Δημοκρατικός Στρατός μπορεί να οπισθοχωρήσει. Όταν επρόκειτο να οπισθοχωρήσει από υψώματα σε άλλα υψώματα, να έχει ήδη έτοιμα τα χαρακώματα. Εκεί, δουλεύανε γυναίκες και άντρες μεγάλης ηλικίας.

Μαρία Σέντζα: Όταν λέμε μεγάλης ηλικίας, πόσο;

N. M. : Κοίταξε η ηλικία τότε 35-40 χρόνια, ήταν μεγάλη ηλικία. Βασικά, πολύ πιο μεγάλοι από 50 χρόνια ήταν κάποιοι που ήταν κάποια στελέχη που βγήκαν. Οι μαχητές στο Δημοκρατικό Στρατό δεν ήταν πάνω από 30 χρόνια. Δεν υπήρχε μαχητής. Ελάχιστοι ήταν. Ή και αυτοί που θα ταν λίγο πιο μεγάλοι, θα ήταν σε Επιμελητείες, θα ήταν σε κάποιες βοηθητικές υπηρεσίες που είχε ο Δημοκρατικός Στρατός. Μπροστά στην πρώτη γραμμή ήταν τα «νιάτα» που λέμε.

Μαρία Σέντζα: Πιστεύετε ότι για τις γυναίκες ήταν πιο δύσκολο απ'ότι για τους άντρες;

N. M. : Οπωσδήποτε. Η γυναίκα αντιμετωπίζει και τα δικά της προβλήματα. Εκεί είχαμε πάρα πολλά προβλήματα. Είχανε προβλήματα περιόδου. Φτάναν σε σημείο να μην μπορούν να συνεχίσουν. Τις έστελναν αμέσως έξω. Στην Αλβανία ή στη Βουλγαρία και στη Γιουγκοσλαβία. Τις στέλνανε έξω στα νοσοκομεία και τα λοιπά. Είχαμε τέτοιες περιπτώσεις,, πολλές.

Μαρία Σέντζα: Λόγω των δικών τους προβλημάτων και τα λοιπά, η υγιεινή σας/τους πώς ήταν;

N. M. : Κοίταξε, ξέρεις τώρα πως μπορεί να είναι η υγιεινή όταν είσαι αντάρτης. Δεν έχεις τη δυνατότητα ούτε να πλένεσαι. Αφού πολλές φορές, να σου πω ότι γεμίζαμε ψείρα. Και όταν φτάναμε κάπου και φτιάχναμε φωτιά, βγάζαμε τα ρούχα και τινάζαμε και άκουγες ένα ταρ ταρ ταρ;; Αυτή ήταν η υγιεινή των ανταρτών. Προσπαθούσαμε. Φέρνανε φάρμακα και ξέρω γω τι αλλά δε μπορείς να τα αποφύγεις αυτά όταν δεν είσαι οργανωμένος στρατός.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

Απολυτήριο μαθήτριας Α' Δημοτικού Σχολείου Υπαίθρου Γρεβενών, 1947 – 1948,
Γ.Α.Κ. Γρεβενών.

126

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΟΚΤΑΤΑΞΙΟΝ ΓΥΜΝΑΣΙΟΝ ΑΡΡΕΝΩΝ
ΕΝ ΓΡΕΒΕΝΟΙΣ

Μαθητολογίου 217
Αριθ. Βιβλ. πιστ. σπουδών 291
Ενδεικτικῶς 220

ΣΧΟΛΙΚΟΝ ΕΤΟΣ 1947-1948

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟΝ

Η μαθήτρια Στέλλα Ανδρόνικου Γρεβενών
πατρὸς Καρσεώτου Χριστιανῆ Ὁρθόδοξος καὶ Ἑλληνόφληκος ἐγγεγραμμένη ἐν τῇ
μητρικῇ ἀρχαίᾳ τοῦ Δήμου (ἡ Κοινότητος) Γρεβενῶν ὑπ' αὐτ. ἀριθ. 126
καὶ ἔτος γεννήσεως 1933 ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 18 καὶ χρονολογίαν
8-1-46 πιστοποιητικοῦ τοῦ ὡς ἀνω Δήμου ἢ Κοινότητος διακοῦσα 6
κατὰ τὸ διδακτικὸν ἔτος χίλια ἑνεακόσια τεσσαράκοντα ἑπτά — χίλια ἑνεακόσια τεσσαράκοντα
ὀκτώ (1947 - 1948) πάντα τὰ ἐν τῇ Πρώτῃ τάξει τοῦ Οκτωβρίου Γυ-
μνασίου διδασκόμενα μαθήματα καὶ τὰς κατὰ νόμον δοκιμασίας ὁλοσήμερον ἀξίως προαγω-
γῆς εἰς τὴν δεύτεραν τάξιν με γενικὸν βαθμὸν πέντα ὀκτώ 4/8 (15 1/8)
Διὰ τὴν ἀξίαν καὶ διαγωγὴν Κοσμίως

Ἡ εἰς τὰ καθ' ἑκάστα μαθήματα βαθμολογία αὐτῆς ἔχει ὡς ἑξῆς :

1) Θρησκευτικά	7) Φυσικὰ <u>16 πέντα ὀκτώ</u>
2) Ἀρχαῖα Ἑλληνικά <u>14 πέντα ὀκτώ</u>	8) Γεωγραφία <u>18 πέντα ὀκτώ</u>
3) Νέα Ἑλληνικά <u>15 πέντα ὀκτώ</u>	9) Γυμναστικὴ <u>16 πέντα ὀκτώ</u>
4) Μαθηματικά <u>14 πέντα ὀκτώ</u>	10) Λογικὴ
5) Λατινικά <u>14 πέντα ὀκτώ</u>	11) Ψυχολογία
6) Ἱστορία <u>17 πέντα ὀκτώ</u>	12) Ὑγιεινὴ

Ἰσχυρὸν διὰ Σχολικὴν χρῆσιν.
Ἐν Γρεβενοῖς τῇ 30 Ιουλίου 1948

Ο ΕΚΔΟΥΣ
Παυλὸς 7

Ο ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΗΣ
Παυλὸς 7

Τυπογραφικαὶ Ἐργασίαι: ΔΗΜ. ΓΚΑΒΑΝΑ

Ενδεικτικό μαθήτριας δτάξιου Γυμνασίου Ἀρρένων Γρεβενών, 1947 – 1948, Γ.Α.Κ. Γρεβενών.

151

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΟΚΤΑΤΑΣΙΟΝ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ ΑΡΡΕΝΩΝ ΕΝ ΓΡΕΒΕΝΟΙΣ

Μαθητολογίων 234
 Βιβλ. πιστ. αλφωδών 23
 Ένδεικτικό 16

ΣΧΟΛΑΪΚΟΝ ΕΤΟΣ 1948-1949

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟΝ

Η μαθήτρια Μαριτωαίδα Στέργιου Κη/ζίν ἐν Γρεβενῶ
 πατρὸς Στέργιου Κη/ζίν ὁμογενὲς ἐγγεγραμμένη ἐν τῇ μητρικῇ Βασιλίσσῃ
 τοῦ Ἀθηνῶν (ἡ Κοινότητος) Γρεβενῶν ἐκ αὐτῆς ἀριθ. 47 καὶ ἐτος
 γεννήσεως 1931 ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ἀρ. ἀριθ. 583 καὶ χροτολογίου
18-2-1942 πιστοποιητικῶ τοῦ ὡς ἀνω ἀριθ. ἡ Κοινότητος διακοινῶ
 κατὰ το δόξαν ἐως χίλια ἐκατόμια τετρακίοντα ἑκατὶ χίλια ἐκατόμια τετρακίοντα ἑκατὶ
 1948) πόσιν τὰ ἐν τῇ 48/1/1 τῶν τοῦ 8/1/1 Γρεβενῶν
 διδασκόμενα μαθήματα καὶ τὰς κατὰ τέρμα δοκιμασίας ἐποστά ἑκατὶ ἐκείνη ἀπὸ τῆς προηγούμενης
 εἰς τὴν 9.2.48 τῶν μετὰ γενικῶν βαθμῶν ἑκατὶ 9/2 11/2
 καὶ διαγραφῆς παραμένει 14

Ἡ εἰς τὰ καθ' ἑκαστὰ μαθήματα βαθμολογία αὐτῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

1) Θεμελιώδη	7) Φυσικὰ <u>ἑκατὶ</u> <u>129</u>
2) Ἀρχαῖα Ἑλληνικά <u>ἑκατὶ</u> <u>115</u>	8) Γεωγραφία
3) Νέα Ἑλληνικά <u>ἑκατὶ</u> <u>105</u>	9) Γυμναστική <u>ἑκατὶ</u> <u>165</u>
4) Μαθηματικά <u>ἑκατὶ</u> <u>105</u>	10) Λογικὴ
5) Λατινικά <u>ἑκατὶ</u> <u>115</u>	11) Ψυχολογία
6) Ἱστορία <u>ἑκατὶ</u> <u>205</u> <u>137</u>	12) Ὑγιανή

Ἰσχυρὸς διὰ Σχολικὴν Χρῆσιν

Ἐν Γρεβενοῖς τῇ 30 Σεπτεμβρίου 1948.

Ο ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΗΣ

Ρομανίδης
Ρομ. Σ. Σπυριδίου

Ενδεικτικό μαθήτριας δτάξιου Γυμνασίου Αρρένων Γρεβενών, 1948 – 1949, Γ.Α.Κ. Γρεβενών

Ὁ δώδεκαλογος τῆς Νεολαίας
τῆς Ἑλλάδας

ΤΜΗΜΑ ΜΟΡΦΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ Κ. ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

Ο ΔΩΔΕΚΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

1) Θέλουμε τὰ νιάτα εὐτυχισμένα, μέσα στὴ χαρὰ τῆς δημιουργικῆς δράσης.

2) Πιστοὶ στρατιῶτες στὰ ἰδανικὰ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, θὰ ἀγωνιστοῦμε νὰ περάσουμε ἀπὸ τὸ βάρβαρο καταναγκασμὸ στὴ δημιουργικὴ ἐλευτεριά.

3) Θὰ ἀγωνιστοῦμε παληκαρίσια νὰ γκρεμίσουμε ὅλους τοὺς πολιτικούς καὶ οἰκονομικοὺς φραγμοὺς καὶ ὅλα τὰ ἐμπόδια, ποὺ ἔστησε ὁ καπιταλισμὸς καὶ ὁ φασισμὸς, γιὰ νὰ καταχτήσουμε κι' ἐμεῖς τὰ δικαιώματα τῆς ἡλικίας μας καὶ νὰ ἐπιβάλουμε τὸ σεβασμὸ τους.

4) Κανέναν φραγμὸ καὶ κανένα ἐμπόδιο στὴν ἀρμονικὴ σωματικὴ μας ἀνάπτυξη καὶ ψυχικὴ μας ἐξέλιξη.

Ζητᾶμε ὅλα τὰ μέσα γιὰ ν' ἀναπτύξουμε τὸν πλοῦσιο δυναμισμό τῆς ἡλικίας μας καὶ νὰ φτιάξουμε γερὸ τὸ σῶμα καὶ χαρούμενη καὶ ἀκμαία τὴν ψυχὴ.

5) Ζητᾶμε μὲ ἴσια δικαιώματα γιὰ ὅλα τὰ παιδιά πολὺπλευρὴ παιδεία καὶ ποιοτικὴ μόρφωση, διαποτισμένη μὲ τὸ πνεῦμα τῆς λαοκρατικῆς Δημοκρατίας σφραγίζοντας ὁ καθένας μας τὴν προσωπικὴ του ἀξία καὶ ἐξύψωση μὲ τὸ δημιουργικὸ του ἔργο.

6) Θέλουμε νὰ γίνουμε, σύμφωνα μὲ τὶς ἀτομικὲς τοῦ ὁ καθένας ἱκανότητες, φωτισμένοι καὶ εἰδικευμένοι ἐργάτες τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης ἱκανοὶ ν' ἀνταποκριθοῦμε σ' ὅλες τὶς ὕλικές καὶ πνευματικὲς, ἀνάγκες τῆς χώρας μας καὶ δημιουργικοὶ συντελεστὲς, στὸ ξαναχτίσιμο τοῦ πολιτισμοῦ στὸν τόπο μας ὑποτάσσοντας τοὺς ἀτομικοὺς μας σκοποὺς στὴν εὐτυχία καὶ ἐξύψωση τοῦ λαοῦ.

7) Θὰ ἀγωνιστοῦμε νὰ πετύχουμε σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς δράσης μας πραγματικὴ, καὶ μ' ἐσωτερικὴν τειεαρχία κι' αὐτοδιοίκηση.

8) Θέλουμε εμείς οι Νέες, λυτρωμένες από τὸν ἀπατηλὸ καὶ παραστρατημένον φεμινισμό, νὰ σπᾶ-
σουμε τὶ ἀλυσίδες τῆς πολυμορφῆς σιλαβιάς μας,
καὶ ν' ἀγωνιστοῦμε ὁλόψυχα πλάι καὶ μαζί με τοὺς
νέους, γιὰ νὰ καταχτήσουμε τὴν οἰκονομική, τὴν κοι-
νωνική καὶ τὴν πολιτική μας ἰσότητα. Μόνον ἔτσι θὰ
λάμψει ὁ ἀληθινὸς ὁ ἑαυτὸς μας καὶ θὰ ὑψωθοῦμε
στὸ γνήσιον γυναικεῖον ἀνθρωπισμό.

9) Θ' ἀγωνιστοῦμε παληκάρια ὅλοι μαζί, Νέοι
καὶ Νέες, καὶ σήμερα καὶ πάντοτε ἐνάντια σὲ κάθε
ἐξωτερικὸ ἐχθρό, γιὰ νὰ ἀναχτήσουμε καὶ νὰ θρονα-
σουμε τὴ λευτεριά στὸν τόπον μας, προασπίζοντας
μὲ κάθε θυσία τὴν ἀκεραιότητα τῆς Ἑλλάδας μας,
καὶ ὁλοκληρώνοντας τὴν ἐθνική μας ἐνότητα, μ' ἀ-
πόλυτον ὁμως σεβασμὸ στὴν «αὐτοδιάθεσιν τῶν λαῶν».

10) Θέλουμε κι' ἐμεῖς, συναγωνιστὲς πρωτοπόροι,
μαζί μ' ὅλους τοὺς νέους τοῦ κόσμου, νὰ ὑπερνική-
σουμε τὸν γεμᾶτον προκαταλήψεις στενόκαρδον ἐθνι-
σισμό, νὰ ὑψωθοῦμε πέρα κι' ἐπάνω ἀπὸ κάθε ἱμπε-
ριαλισμό καὶ νὰ χτίσουμε ὅλοι μαζί, μ' ἀδελφική
συνεργασία, τὸ μεγαλόπρεπον καὶ τῆς εἰρηνικῆς δια-
βίωσης τῶν λαῶν, ὅπου μέσα θὰ στήσουμε τὸ βωμὸ
στὶς ἀληθινὰ ἀνθρώπινες ἀξίες.

11) Θὰ ἀγωνιστοῦμε κι' ἐμεῖς ὁλόψυχα καὶ σήμερα
καὶ πάντοτε ἐνάντια σὲ κάθε ἐσωτερικὸ κι' ἐξωτε-
ρικὸ ἐχθρό, γιὰ νὰ καταχτήσουμε καὶ νὰ κατοχυρώ-
σουμε τὴν ἐλευτερίαν τοῦ λαοῦ. Θὰ βοηθήσουμε μ'
ὅλην μας τὴ δύναμιν, ἄξιοι συνεργάτες καὶ ἄγρυπνοι
φρουροί, νὰ θεμελιωθεῖ, νὰ προκόψει καὶ νὰ ὁλο-
κληρωθεῖ ἡ ἐλληνικὴ λαοκρατικὴ Δημοκρατία.

12) Δίνουμε τὴν ὑπόσχεσιν, πὼς θὰ προετοιμά-
σουμε τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ ριζοβόλημα καὶ τὸ πλούσιον
ἄνθισμα ἐνὸς πρωτοπόρου σοσιαλιστικοῦ πολιτισμοῦ.
Μόνον ἔτσι θὰ καταχτήσουμε κι' ἐμεῖς τὴν ἐσωτε-
ρική μας εὐτυχία.

*Ο Δωδεκάλογος τῆς Νεολαίας τῆς Ελλάδας, Ἐκδοση τοῦ Τμήματος Μόρφωσης καὶ
Διαφωτισμοῦ τοῦ Κεντρικοῦ Συμβουλίου τῆς ΕΠΟΝ, Ἱστορικό Ἀρχεῖο ΚΚΕ*

(διαθέσιμο στο: <http://arxeio.kke.gr/document/68>)

Ο ύμνος της Δεύτερης Νέας

Εμπάτε νέες μεσ' στη Λ.Ν
ο αγώνας μας νάναι σφιχτοδεμένος
για λευτεριά τιμή και για ζωή
να πέσουμε μεσ' στη φωτιά με μένος
Να πολεμήσουμε το φασισμό
τη μπότα πού αφανίζει το λαό μας
και με ανδρεία και ηρωισμό
εμπρός και μεις για τον ξεσκλαβωμό μας
Να λυτρωθούμε απ' τη τριπλή σκλαβιά
κατακτητή, προϊσταμενο και άνδρα
να κατακτήσουμε τη λευτεριά
να γίνουμε άξιες γι' αυτή, για πάντα
Το ΕΑΜ των Νέων με την Λ.Ν
με τους αντάρτες φόβος των τυράννων
θα δώσουμε λεύτερη πια τη ζωή
στα χέρια όλων των λαών των σκλάβων.

(πηγή: <https://edromos.gr/lefteri-nea/?amp>)

Η ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΙΩΑΝΝΟΥ

*της 107 Ταξιαρχίας έγινε Ανθυπολοχαγός για ανδραγαθία μεσ' το δίμηνο της άμιλλας
(Εφ. Μαχήτρια, 8/12/1948, αρ. φύλλου 6, σ. 4, Δ.Σ.Ε., ΑΣΚΙ)*

*Η μικρή 17χρονη Ελενίτσα είναι σαμποταρίστρια της 107 Ταξιαρχίας
(Εφ. Μαχήτρια, 8/12/1948, αρ. φύλλου 6, σ. 4, Δ.Σ.Ε., ΑΣΚΙ)*

Μαχήτρια του Δ.Σ.Ε. (1947 – 1949)

ΑΣΚΙ

Μαχήτριες του Δ.Σ.Ε. (1947 – 1949)

ΑΣΚΙ

Μαχήτριες του Δ.Σ.Ε.

ΑΣΚΙ

Μεταφορά πολεμοφοδίων (1947 – 1949)

ΑΣΚΙ

Κρυπτογράφοι του Γενικού Αρχηγείου (1947 – 1949)

ΑΣΚΙ

Μεταφορά τραυματία (1947 – 1949)

ΑΣΚΙ

Μαχήτριες και Μαχητές του Δ.Σ.Ε. (1947 – 1949)

ΑΣΚΙ

Τμήμα Διαβιβάσεων Δ.Σ.Ε. (1947 – 1949)

ΑΣΚΙ

Μεταφορά τραυματία (1949)

ΑΣΚΙ

Μαχήτριες του Δ.Σ.Ε. (1947 – 1949)

Φ. Α. Γ. Ιωαννίδη, ΑΣΚΙ

Μαχήτριες του Δ.Σ.Ε. (1947 – 1949)

Φ. Α. Γ. Ιωαννίδη, ΑΣΚΙ

Συνεδρίαση της Π.Δ.Ε.Γ. (1948 – 1949)

ΑΣΚΙ

Συνεδρίαση της Π.Δ.Ε.Γ. (1948 – 1949)

ΑΣΚΙ

Β' Συνέδριο Παγκόσμιας Δημοκρατικής Ομοσπονδίας Γυναικών, 12/1948

Φ. Α. Γ. Ιωαννίδη, ΑΣΚΙ

Συμβούλιο Παγκόσμιας Δημοκρατικής Ομοσπονδίας Γυναικών, 17-22/11/1949

Φ.Α.Γ. Ιωαννίδη, ΑΣΚΙ

MIADYN OL BAPTIZAMES

Αδελφικό
Κουβεντοροί

[illegible][illegible]

-Τὴν δὲ εἶπεν οὕτως πο-
 λὺς ἀπεπονήσκει μου ἡ
 δουλεία σου ὅτι οὐ δύνα-
 μαι ἔσθαι ἐν τῇ οἰκίᾳ
 σου ὅτι ἀπελάττεις τὸν
 πρῶτον σου υἱόν σου.
 Πρὸς τὸν δὲ εἶπεν ὁ

139

★ ΖΗΤΟΥΝ ΤΑ ΤΡΙΧΡΟΝΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
★ ΖΗΤΟΥΝ ΟΙ ΜΑΧΗΤΡΙΕΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΚΑΙ ΤΗΡΕΙΣ ΤΗΣ ΛΕΥΤΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ

Αγωνίστρια

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΗΣ Ο.Σ.Ε.Α.Ε. (ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ) (Παράρτημα της Π.Δ.Ε.Γ.)
ΜΠΕΡΚΟΒΙΤΣΑ—ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΥΛΛΟΥ 7—ΧΡΟΝΟΣ ΑΙ—28 ΟΚΤΩΒΡΙΗ—ΒΕΡΚΟΒΙΤΣΑ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Η 28 ΤΟΥ ΟΚΤΩΒΡΙΗ 1949
ΚΙ ΟΙ ΑΓΩΝΙΣΤΡΙΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Η σημερινή επέτειος του Δ.Σ.Ε. γιορτάζεται στιγμές που ολοκληρώθηκε η δημοκρατική ανατροπή των δυνάμεων ο' ένα αξιοπρεπές μέτωπο, διεξάγεται πάλι σκληρή για να στεριώσει η ειρήνη στον κόσμο και να διώξει μακριά την απειλή του πολέμου.

Αναπόσπαστα ενωμένες με τις γυναίκες του παγκόσμιου μετώπου της ειρήνης η Ελληνίδα, παλεύει στα πρώτα χαρακώματα, για να υπερσπεύσει τη ζωή της, την ζωή του παιδιού της, των γονιών της, του άνδρα της.

Παλεύει για να σταματήσει το αίμα που χύνεται, και να οπλίσουν οι φίλοι του πολέμου που κούρουν την άγριη μας πατρίδα.

Για τη λευτεριά και την ειρήνη άρπασε τ' όλο στα χέρια και πυκνώσε τις φάλαγγες του Δ.Σ.Ε. η Ελληνίδα.

Γι' αυτά τα τρία ιδανικά άπλωσε ακόμα μια φορά το χερί της ανασφάλωτης, βάζοντας τώρα το όπλο παρά πόδα.

«Φτάνει το αίμα. Φτάνουν το πένθος και τα δάκρυα.

Ένωμένες όλες οι μάννες, γυναίκες, αδελφές, και συνταγμένες στην παγκόσμια στρατιά της ειρήνης, να σωματίζουμε με την παλιή μας την ελαιοχυσία στην πατρίδα μας.

Αυτό βροντοφωνάζει κάθε αγωνίστρια.

Ποτέ στην ύπνωση του

λαού μας και της Ειρήνης, προσκόμισε σήμερα εκπαιδευμένες στη Λ. Δημοκρατία της Βουλγαρίας.

Είμαστε έτοιμες σε κάθε στιγμή, να προσφέρουμε όλες τις δυνάμεις κι αν χρειαστεί για την πατρίδα.

«Ας κρατήσουμε φίλη τη σημαία τ' ο λαού μας άγνων.

Βαδίζοντας σταθερά πάνω στο δρόμο της αλληλεγγύης και ενότητας των λαών, παλεύοντας πάντα με συνέπεια να δώσουμε όλες τις δυνάμεις μας στη δουλειά της ανοικοδόμησης του έαυτού μας σε πρότυπο αγωνιστριών.

Γυναίκων που διαδέχουν τα πάντα ακόμα και τη ζωή τους την τρία για την υπεράσπιση της Λαϊκής μας Επανάστασης.

Ο ίδιος ο άγνων στην Ελλάδα οι τρεις οι ανάγκες του λαού μας ζητά από μας να αναπτύξουμε τον έαυτο μας πολυπλευρά, για να ανταποκριθούμε στο μεγάλο καθήκον, να γίνουμε αντίδοτο του λαού μας, και στις αδελφές μας που παλεύουν άνομεσα του.

Οι συνθήκες της ζωής μας στη φιλοξενία αυτή χώρα της Λαϊκής Δημοκρατίας μας δίνουν άλλωστε τη δυνατότητα.

«Ετσι τα μέλημά μας για μόρφωση, ιδεολογική, πολιτική ανάπτυξη για μια άρτια σωματική άγωση για μια συνεπή εκπαιδευτική ανάπτυξη πρέπει να βρούμε πλήρη απόκριση απ' όλες μας.

Στην τρίτη επέτειο του Δ.Σ.Ε. πρέπει με συνέπεια οι Ελληνίδες αγωνίστριες που ζουν στη Λ. Δημοκρατία της Βουλγαρίας, να ετοιμασθούν:

Ολοπλήρη πειθαρχία και δουλειά γ' την άνο

δό μας την ιδεολογική, μορφωτική, πολιτική.

Κι άμεσα και περισσότερο: Με σκληρή πρακτική δουλειά να πραγματοποιήσουμε αυτό τον άρμον.

Ποτέ πάντα να είμαστε το έθνος των κο μας καθήκον, να πραγματοποιήσουμε τον έαυτο μας και το λαό μας σαν πρωτοπόρες αγωνίστριες του.

ΟΙ ΣΟΒ. ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΝΑ ΠΑΥΣΟΥΝ ΟΙ ΕΚΤΕΛΕΣΕΙΣ

Η «Αντιπροσωπική» Επιτροπή των Σοβιετικών Γυναικών έστειλε το παρακάτω τηλεγράφημα στη Γενική Γραμματεία του Ο.Ε.Ε. Τεράστια—λί και στον Πρόεδρο της Γενικής Συνέλευσης του Ο.Ε.Ε. Ρερόβιο:

«Εξ όλης της έκτασης των ημερών της Σοβιετικής Ένωσης, η Αντιπροσωπική Επιτροπή, ζητάει από τη Γενική Συνέλευση του Ο.Ε.Ε., να πάρει όλα τα μέτρα για τη σωτηρία των 8 Έλληνων Δημοκρατών που καταδικάστηκαν σε θάνατο στις 13.10 από τη μοναρχοφασιστική στρατοδικασία της Αθήνας. Με την άρνηση του στρατοδικείου αυτού καταδικάστηκαν σε θάνατο οι ήρωες θάνατος έγκλημα στο έργο χιλιετούς επαναστάτες, στελέχη του Δημοκρατικού Κινήματος, Καίτη Ζέβου, Ελισβετία Σαραντή, Μουρατίδης, Μπαρμπούτσης, Ήλντολντς, Φαμελίς Φρέντς. Οι σοβιετικές γυναίκες, πληροσφύηθηκαν με βαθύτατη αγανάκτηση για το νέο έγκλημα των μοναρχοφασιστών από την έκκληση που έστειλαν από α. Στάλιν οι μάννες οι γυναίκες, οι αδελφές και άλλοι συγγενείς των 8 Έλλνων πατριωτών που καταδικάστηκαν χωρίς να είναι ένοχοι. Στην έκκληση αυτή αναφέρονται πραγματικά και ιστορικά γεγονότα, που δείχνουν ότι οι κατηγορίες στηρίζονται σε εθνικές ομιλίες και τι οι κατηγορίες είναι ποτέ έγκλημα οι απάνθρωποι βασανιστήρια για να κάνουν τις δηλώσεις που ζητούνται τ' στρατοδικείο.

Οι σοβιετικές γυναίκες ζητούν από τους αντιπροσώπους των Ένωμένων Έθνών να οφίσουν γρήγορη έκτακτη κρίση έκτακτη από έγκλημα της μοναρχοφασιστικής κυβέρνησης και να μέ της επιτροπών να πάρει το νέο αυτό έγκλημα που είναι πρόκληση έγκλημα στη δημοκρατική ανθρωπότητα.

Εφημερίδα « Αγωνίστρια », 1949-1950, Ένωση των γυναικών της Ο.Σ.Ε.Α.Ε./ Π.Δ.Ε.Γ.,

Βουλγαρία / Μπερκόβιτσα, ΑΣΚΙ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

Α. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αβδαλή Αθανασία Κ., *Ο Καποδίστριας και η Επιτροπή της Προπαιδείας*, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορία – Αρχαιολογία της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τ. 23^{ος}, Ιωάννινα, 1993.

Αβδελά Ε. - Ψαρρά Α., *Ο φεμινισμός στη Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Μια Ανθολογία, Αθήνα: Γνώση, 1985.

_____, *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997.

Αβδελά Έ., « Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις », στο Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988.

_____, « Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα », στο: Χατζηϊωσήφ Χ., (επιμ.) , *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: ο Μεσοπόλεμος 1922- 1940*, τ. Β΄, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002

_____, « Ανάμεσα στο καθήκον και στο δικαίωμα. Το φύλο και η ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα, 1864 - 1952 », στο: Δραγώνα, Θ.- Birtek, F. [επιμ.], *Ελλάδα και Τουρκία: Πολίτης και Εθνος-Κράτος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.

Αγγελή Α., « Η εξέλιξη της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα από το 1929 έως το 1985: συζήτηση – προτάσεις – νομοθετικές ρυθμίσεις » Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2008.

Αγγέλης Β., *Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα, Μαθήματα εθνικής αγωγής και νεολαιϊστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2006.

Αλεξανδρή Ελ. *Οι δικές μας ιστορίες: η βιωματική εμπειρία του Εμφυλίου πολέμου (1946-49) στο νομό Τρικάλων*, Πτυχιακή εργασία, Μυτιλήνη, Παν/μιο Αιγαίου, Οκτώβριος 2016.

Ανταίος Π., *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1977, τ. Α2.

Ασδραχάς Σ., κ.ά., *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Οκτώ ομιλίες για το βιβλίο του Φίλιππου Ηλιού*, Αθήνα: Θεμέλιο/ΑΣΚΙ, 2005.

Βαρίκα Ε., *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα του 19ου (1833-1907)*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας, 1987.

Βαρών – Βασάρ Ονεντ, *Η ενηλικίωση μιας γενιάς Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009.

_____, « Ε.Α.Μ ΝΕΩΝ, ΛΕΥΤΕΡΗ ΝΕΑ, ΕΠΟΝ . Τρεις Σταθμοί μιας διαδρομής », στο: Καραμανωλάκης Β. , Ολυμπίτου Ε. , Παπαθανασίου Ι. [επιμ.], *Η ελληνική νεολαία στον 20ο αιώνα* , Αθήνα: Θεμέλιο, 2010.

Βερβενιώτη Τ. , « Οι μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας », στο: Νικολακόπουλος Η., Ρήγος Α. [επιμ.], *Ο εμφύλιος πόλεμος από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945- Αύγουστος 1949* , Αθήνα: Θεμέλιο, 2002.

_____, *Διπλό Βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση - Η ιστορική ανάγνωση* , Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2003.

_____, *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική* , Αθήνα: Κουκκίδα, 2013.

Βόγλης Π., *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004.

_____, *Η αδύνατη επανάσταση: η κοινωνική δυναμική του Εμφυλίου Πολέμου* , Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014.

Βότσικας Δ., *Στη θύελλα, αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση και τη δράση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας στην Ήπειρο και στη Δυτική Μακεδονία* , χ.ε., Αθήνα 1985.

_____, « Η Ήπειρος ξαναζώνεται τ' όρματα, 1946-1949: Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας », Αθήνα 1983.

Βραχνιάρης, Χ., *Πορεία μέσα στη νύχτα. Η Θεσσαλία στις φλόγες του εμφυλίου* , Αθήνα: Αλφειός, 1990.

Γεωργαλάς Γ., *Η νεολαία μας χτίζει το μέλλον της*, Αθήνα: Νέα Γενιά, 1945.

Γιαννάτη Ε., *Εφημερίδες των Κυριών (1887-1917): Αναπαραστάσεις και επαναπροσδιορισμοί γυναικείων ταυτοτήτων στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο Απόψεις διδασκαλισμών για τη γυναικεία εργασία , Διδακτορική εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2020.*

Δαλακούρα Αικ.- Ζιώγου-Καραστεργίου Σ., *Η εκπαίδευση των γυναικών - Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18ος- 20ός αιώνα)*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών 167 Βιβλιοθηκών, 2015.

Γκριτζώνας,Κ., *Μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού. Η τολμηρότερη ιστορία που γράφτηκε στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου 1946 - 1949* , Αθήνα: Φιλίστωρ, 2001.

Δαράκη Π., *Το όραμα της ισοτιμίας των γυναικών* , Αθήνα: Καστανιώτη, 1995.

Δεληγιάννη Β., Ζιώγου Σ. [επιμ.], *Εκπαίδευση και φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999.

Δημαράς Αλ., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε- Τεκμήρια ιστορίας*, τ. Β΄, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., τ. Β΄, 1998.

_____, « Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου », στο: Μαυρογορδάτος Γιώργος Θ.-Χατζηϊωσήφ Χρ., [επιμ.], *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988.

_____, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια ιστορίας)*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σια Α.Ε., τ. Β΄, 1998.

_____, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το « ανακοπτόμενο άλμα. Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000 »*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2013.

Εγκυκλοπαίδεια ΑΚΜΗ, εκδ. Φάρος, τ.2 , Αθήνα, 1987.

Ευαγγελόπουλος Σπ., *Ελληνική Εκπαίδευση*, τ. Β΄, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998.

Ζαχαριάδης Ν. , *Ο κομμουνιστής λαϊκός αγωνιστής μέλος του ΚΚΕ* , Αθήνα: Πορεία , 1978.

Ζιώγου – Καραστεργίου Σ., *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν – Γ.Γ.Ν.Γ. , 1986. Διαθέσιμο στο: <https://www.openbook.gr/i-mesi-ekpaideysi-twn-koritsiwn-stin-ellada-1830-1893/>.

_____, « Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα », στο: Δεληγιάννη - Κουιμτζή Β. - Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. [επιμ.], *Εκπαίδευση και φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, 2η έκδοση, Θεσσαλονίκη: Βάνιας ,1999.

_____, « Προ των Προπυλαίων: η εξέλιξη της ανώτατης εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα », στο: Δεληγιάννη - Κουιμτζή Β.- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. [επιμ.], *Εκπαίδευση και φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός* , 2η έκδοση, Θεσσ/νίκη: Βάνιας, 1999

_____, *Διερευνώντας το φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη Γενική, Επαγγελματική και Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση*, Θεσσ/νίκη: Βάνιας, 2006.

_____, « Η γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου », στο: Βαρουχάκη Β. - Βατσάκη Α., [επιμ.], *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά συνεδρίου (Αθήνα, 20-24 Ιανουαρίου 2004), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών “Ελευθέριος Βενιζέλος”, 2007.

Ζιώγου Σ. & Ε. Κελεσίδου, « Οι νομοθετικές ρυθμίσεις για την εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα κατά τον 20ό αιώνα: κενά και αντινομίες », στο Δεληγιάννη Β. και Ζιώγου Σ. (επίμ.), *Φύλο και σχολική πράξη*, Θεσσαλονίκη : Βάνιας, 1997.

Ζωντανός Π., *Περί ανατροφής των κορασίων και της Δημόσιον εκπαιδύσεως των αρρένων* , εκδ. Ερμούπολις, 1836.

Ιωαννίδου Μ., *Γράφουσες Ελληνίδες τον 19^ο – αρχές του 20^{ου} αι.. Η περίπτωση της Ευγενίας Ζωγράφου (1878 – 1963). Μια συμβολή στην Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσ/νίκη, 2001.

Κακλαμανάκη Ρ., *Η θέση της Ελληνίδας στην Οικογένεια, στην Κοινωνία στην Πολιτεία*, Αθήνα: Παιδεία, 1979.

_____, *Η γυναίκα χτες και σήμερα, Ισονομία, Ισότητα, Αλλά και διαφορετικότητα*, Αθήνα: Κέδρος, 2007.

Καλανζής Κ., *Η παιδεία εν Ελλάδι 1935-1951*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2002.

Καλεράντε Ευαγγ., « Η εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου της Δικτατορίας, 1936-1940 », στο: Μπουζάκης Σ. [επιμ.], *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης: Όψεις και Απόψεις*, τ. 2, Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-2010), Αθήνα: Gutenberg, 2011.

Καμαρινός Α., *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Πελοπόννησο, 1946 - 1947*, Αθηνά: Σύγχρονη Εποχή, 2008.

Καραγιώργης Κ., « Η μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό » , στο: Δημοκρατικός Στρατός, τ. 2, Αθήνα: Ριζοσπάστης, 1996.

Καραγκιαούρης Κ., *Πινελιές από την Κατοχή και την Αντίσταση*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2003.

Κάτσικας Χ. – Θεριανός Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης: από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2007*, Αθήνα: Σαββάλας, 2007.

Κηπουροπούλου Γ., *Η Συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944), Η περίπτωση της Φλώρινας*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα, 2014.

Κίτσου Αγ., *Ιστορική εξέλιξη του θεσμού της συνεκπαίδευσης των δύο φύλων στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1993.

Κοντορεπανίδου Γ., *Η διάσταση του φύλου και η παρουσία των γυναικών στην αρθρογραφία των παιδαγωγικών περιοδικών του α 'μισού του 20^{ου} αι.*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Θεσ/νίκη, Α.Π.Θ., 2009,

Κόττου Λίζα Γ., « Η εκπαίδευσις των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα », στο: Φράγκου Ζ. [επιμ.], *« Γύρω από το παιδί »*, Αθήνα, 1930.

Κούλογλου Στ., *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική Αριστερά*, Αθήνα: Εστία, 2006.

Κρασσάς Α., *Σύστημα Αστικού Δικαίου*, τ. 4, Οικογενειακόν δίκαιον, Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδου, Αθήναι, 1902.

Κρητικός Γ., « Ένταξη προσφύγων και σταθερότητα στον ελληνικό χώρο μέσω της εκπαίδευσης (1922-1932) » στο: Βαρουχάκη, Β.- Βατσάκη, Αρ., [επιμ.], Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου, Πρακτικά συνεδρίου (Αθήνα, 20-24 Ιανουαρίου 2004), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών “Ελευθέριος Βενιζέλος”, 2007.

Λαμπράκη - Παγανού Α., « Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα (1878-1985) », στο: Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών (Πρακτικά Συνεδρίου) Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, Γ. Γ. Ι., Κ. Ε. Θ. Ι. , Αθήνα, 1995.

_____, « Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα (1878-1985) », στο: Παπαγεωργίου, Ν., [επιμ.], *Εκπαίδευση και ισότητα ευκαιριών. Παιδαγωγικό υλικό και ισότητα ευκαιριών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου (Αθήνα, 7-9 Απριλίου 1994), Αθήνα: Υπουργείο προεδρίας της Κυβέρνησης, Γενική γραμματεία ισότητα, 1995.

Λαμπροπούλου Δ., *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*, Αθήνα: Νεφέλη, 1999.

Λέφας Γ. , *Ο Δημοκρατικός Στρατός Πελοποννήσου (Δημιουργία – Ανάπτυξη – Ήττα)* , τ. Α΄, Αθήνα: Αλφειός, 1998.

Λιανή Ε., « Θεμέλια Αντίστασης – Βουνά μνήμης και λευτεριάς Μαρτυρίες και Μαρτύρια γυναικών από την Κατοχή, την Εθνική Αντίσταση και το Δημοκρατικό Στρατό », στο: Λυμπεράτος Μ., Παπαστράτης Π. [επιμ.], *Αριστερά & Αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2014.

Μαγγανάρα Ι., « Η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης αποφάσεων », στο: *Εργασία, Συνδικαλισμός και Ισότητα των Φύλων - Εισηγήσεις Σεμιναρίου* , Αθήνα: Οδυσσέας, Ιούλιος 1998.

Μανούσακας Γ., *Ακροναυπλία. Θρύλοι και πραγματικότητα*, Αθήνα: Δωρικός, 1978.

Μαραγκουδάκη Ε., « Ο Παράγοντας Φύλο στη Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια Εκπαίδευση: Όψεις συνέχειας και μεταβολής », στο: *Φύλο και Εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα: Προωθώντας Παρεμβάσεις για την Ισότητα των Φύλων » στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα, Έργο: Ευαισθητοποίηση Εκπαιδευτικών & Παρεμβατικά Προγράμματα για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων*, ΕΠΕΑΕΚ II, Αθήνα, ΚΕΘΙ, 2003.

Μαργαρίτης Γ. , *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, 1946-1949* , τ. 2, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2001.

_____, *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου 1946-1949* , τ. 1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2005.

Ματθαίου Α. -Πολέμη Π., *Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών, από το Βουνό στην υπερορία 1947-1968* , Αθήνα: Βιβλιόραμα-ΑΣΚΙ, 2003.

Μελτετζής Σπ., *Με τους αντάρτες στα βουνά* , Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 2002.

Μεταξάς Ι., « Η νέα ελληνική γεννεά δύναται ν' αναστηλώση τα ιδεώδη που συνέτριπεν η θεομηνία του Βενιζέλου », στο: *Η ιστορία του Εθνικού διχασμού 1915 – 1935: Κατά την αρθρογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, Θεσσαλονίκη: Κυρομανός, 2003.

Μόσχου - Σακορράφου Σ., *Ιστορία του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος*, [χ.ο], Αθήνα, 1990.

Μπακαλάκη Α., Ελεγκίτου Ε., *Η εκπαίδευση “εις τα του οίκου” και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν., 1987.

Μπακαλάκη Α. (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, Απρίλιος 1994.

Μπαρτζιώτας Β. , *Για τον Πολιτικό Επίτροπο, Δημοκρατικός Στρατός*, τ. Α΄, Αθήνα: Ριζοσπάστης, 1996.

_____, *Σύσκεψη των ΠΕ των μονάδων του ΔΣΕ στο χώρο του Βίτσι στις 20 Μάρτη 1949*, Αθήνα: Ριζοσπάστης, 1996.

Μπέης Β., *Ιστορική και Ημερολογιακή αφήγησις ενός στρατιώτου του Δημοκρατικού Στρατού*, Λάρισα, 2001.

Μπέικου Μ., *Αφού με ρωτάτε, να θυμηθώ*, Αθήνα: Καστανιώτη, 2010.

Μπουζάκης Σ. , *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, Αθήνα: Gutenberg, 1999.

_____, *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998): εξαρτημένη ανάπτυξη* , 5η έκδ., Αθήνα: Gutenberg, 2006.

Μπουνόβας Ι., *Η Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση στην Κοζάνη, 1880 - 1940: το Γυμνάσιο και η Αστική Σχολή Θηλέων*, Διατριβή, Παν/μιο Ιωαννίνων, 1999.

Νούτσος Χ., *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1979.

Ξυδαράκη Κ., *Οι γυναίκες στον ατυχή πόλεμο του 1897*, Αθήνα: Φίλιππότης, 1994.

Παναγιωτίδου-Γκελντή Τ., *Γνωριμία με τις αντάρτισσες*, Κατερίνη: DEA, 1983.

Παντελίδου – Μαλούτα Μ., *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου. Μισός αιώνας γυναίκες στη Βουλή*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2006.

Παπαγεωργίου Γ, *Ηγεμονία & Φεμινισμός*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, 1^η εκδ, Ιούλιος 2004.

Παπαγιάννη Β., *Κραυγές της Μνήμης, Κατοχή - Αντίσταση – Εμφύλιος*, Αθήνα: Σοκόλη, 2005.

Παπακωνσταντίνου Κων/νος (Μπελάς), *Η Νεκρή Μεραρχία*, τ.2, Αλφειός, Αθήνα, 1986.

Παπαντώνης Ευθ., « Η εκπαίδευση στη Δεσκάτη έως το 1960 », στο: Πρακτικά Ιστορικής και Λαογραφικής Ημερίδας Δεσκάτης, Εκδ. Δήμος Δεσκάτης – Εξωραϊστικός Μορφωτικός Όμιλος Δεσκάτης, 26/4/1995.

Παπαταξιάρχης Ε., « Ο κόσμος του καφενείου », στο: Παπαταξιάρχης Ε. , Παραδέλλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα: ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*

, Αθήνα : Αλεξάνδρεια, 1998, 2006 σ. 209 και σσ. 212, 214.

Πουλόπουλος, Κ., « Η οργάνωση Εθνική », στο: Λυμπεράτος Μ. , Παπαστράτης Π. [επιμ.], *Αριστερά & Αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2014.

Πυρομάγλου Κ., *Η Εθνική Αντίστασις, ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ. Κριτική εισαγωγή εις την διαμόρφωσίν της*, Αθήνα: Δωδώνη, 1975.

Πυρπύρης Π., « 1944-49: Οι αποτυχημένες απόπειρες «ανανέωσης» του ελληνικού εκπαιδευτικού καθεστώτος (δομής, περιεχομένου και γλώσσας του σχολείου) », στο: Πρακτικά Ημερίδας 19/ 10/2013, Σπύρος Χρ. Καρύδης [επιμ.], *Τομές στην Ελληνική Εκπαίδευση: Τα χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής*, 2ο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Αθηνών, Αθήνα, 2015.

Ρετσίλα Ε., κ.ά (Συλλογικό), *Η συμμετοχή των Γυναικών στα Κέντρα Λήψης Πολιτικών Αποφάσεων στην Ελλάδα*, Κ.Ε.Θ.Ι. Δεκέμβριος 2006.

Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική Μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: Πλέθρον, 2003.

Ρόσιος Αλ. – Υψηλάντης, *Στα φτερά του οράματος*, Θεσ/νίκη: Κώδικας, 1997.

Σακελλαρίου Χ., *Η παιδεία στην Αντίσταση*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2003.

Σακελλαρόπουλος Τ. *Οι δύο στρατοί, 1945-1949, Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Ανασυγκρότηση-Εμφύλιος-Παλινόρθωση: 1945-1952*, τ. Δ1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009.

Σαλίμπα Ζ., *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870 – 1922)*, ΙΑΕΝ - ΓΓΝΓ , αρ. 37, ΚΝΕ – ΕΙΕΑ , Αθήνα, 2002.

Σαμίου, Δ., « Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα (1860-1936) », στο: Λεοντίδου Ε. - Ammer S. R., [επιμ.], « *Η Ελλάδα των γυναικών. Διαδρομές στο χώρο και στο χρόνο* », Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 1992.

Σκοπούλη Γ. Σ. , *Αυτές που γίναν ένα με τη γη, Εξήντα οχτώ Ηπειρώτισσες διηγούνται τη ζωή τους*, Αθήνα: Δωδώνη, 2007.

Σκουτέρη – Διδασκάλου Ν. , *Ανθρωπολογία για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα: Ο Πολίτης, 1991.

Σπανός Κ., « Ιστορικά της Δεσκάτης μια της περιοχής της », στο: Πρακτικά Ιστορικής και Λαογραφικής Ημερίδας Δεσκάτης, Εκδ. Δήμος Δεσκάτης – Εξωραϊστικός Μορφωτικός Όμιλος Δεσκάτης , 26/4/1995.

Τάκαρη Ντ., *Η γυναίκα από την αρχαιότητα ως την τεχνολογική επανάσταση*, χ.ο., Αθήνα , 1984.

Τερζής, Ν. Π., [επιμ.], *Μελέτη της εκπαίδευσης του νεοελληνισμού: Πριν από το κράτος, έξω από το κράτος, στο κράτος*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2010.

Τζήκας Χρ., « Η συμβολή του επαγγέλματος της εκπαιδευτικού στη χειραφέτηση της γυναίκας στα Βαλκάνια: όψεις της εξέλιξης της μόρφωσης, του κοινωνικού και επαγγελματικού κύρους από τον 19^ο αιώνα μέχρι το Μεσοπόλεμο » , στο: Ζιώγου –

Καραστεργίου Σ. (επιμ.), *Γυναίκες στην Ιστορία των Βαλκανίων: Ιστορίες ζωής γυναικών εκπαιδευτικών*, Θεσ/νίκη: Βάνιας, 2011.

Τζήκα Δ., *Αριστερά και Εκπαίδευση 1941-1949: Θεωρητικές απόψεις και εκπαιδευτική δράση*, Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2011.

Τζώρτζη Ν., *Η Αντίσταση και ο Εμφύλιος στη Μακεδονία: Τα πρόσωπα και οι Ιστορίες τους (Νομός Φλώρινας)*, Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα, 2014.

Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ για την Ισοτιμία των Γυναικών, « *Η συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946 – 1949)* », Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2016.

Φίκα Ι. Κ., *Διερεύνηση του ρόλου και της συμμετοχής των γυναικών στην Εθνική Αντίσταση και στον Εμφύλιο μέσα από προφορικές μαρτυρίες. Μελέτη περιπτώσεων στην περιοχή της Θεσσαλίας*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κόρινθος, 2017.

Φλούντζης Α., *Στρατόπεδα Λάρισας Τρικάλων 1941-1944 η γέννηση του Αντάρτικου στη Θεσσαλία*, Αθήνα: Παπαζήση, 1977.

Φουρναράκη Ε., « *Περί μορφώσεως “χρηστών μητέρων” και εκπαιδεύσεως “μελλόντων πολιτών”: έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα* », στο: *Παιδί στη νεοελληνική κοινωνία: 19ος -20ος αιώνας: αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις*, Αθήνα, 1999.

Φωτεινός Δ., « *Η εκπαίδευση κατά τις δεκαετίες 1940-1950: Μαζί με την πάλη για την ελευθερία και τη δημοκρατία, το αίτημα για εκπαίδευση* », στο: *Πρακτικά Ημερίδας 19/ 10/2013, Σπύρος Χρ. Καρύδης [επιμ.], Τομές στην Ελληνική Εκπαίδευση: Τα χρόνια του Πολέμου και της Κατοχής*, 2ο Πρότυπο Πειραματικό Γενικό Λύκειο Αθηνών, Αθήνα, 2015.

Χατζηιωσήφ Χρ., « *Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές, και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας* », στο: Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ.Β1, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002.

Χαρίτος Χ., *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1989.

Ψαρρά Α., « *Φεμινίστριες, Σοσιαλίστριες, Κομμουνίστριες: Γυναίκες και Πολιτική στον Μεσοπόλεμο* », στο: Χατζηιωσήφ, Χρ. [επιμ.], *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β', μέρος 1ο, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ – ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ

Bourdieu P., *Η ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα : Πατάκη, 2007.

Gunnar H., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. Β', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006.

Ole L. Smish, « Αυτοάμυνα και κομμουνιστική πολιτική 1945-1947», στο: *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1947* », Ολκός, 2002.

Rich A., *Of Woman Born : Motherhood as Experience and Institution* , New York, W.W Northon, 1976

Riki Van Boeschoten, Loring M. Danforth, *Παιδιά του ελληνικού Εμφυλίου: Πρόσφυγες και Πολιτική της Μνήμης* ,Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015.

Κλόουζ Ντέιβιντ [επίμ.], *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση* , Αθήνα: Φιλίστωρ, 1997.

Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα, Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944* , τ. Α', Αθήνα: Παπαζήση, 1988.

_____, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τ. Β', Αθήνα: Παπαζήση, 1995.

ΑΡΘΡΑ

[Ανώνυμο] « Αι πριγκιπισσαί μας εργαζόμενοι » , *Ελληνική Επιθεώρησις*, Στ', 61, (31 Αυγούστου 1912), 291.

Αβδελά Έ., « Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα », *Μνήμων*, 11, 1987, σσ. 234-246.

Αβδελά Έ., « Η θέση της δασκάλας: λόγοι και αντίλογοι σε ένα μεσοπολεμικό επαγγελματικό έντυπο», *Δίνη*, τχ. 3, 1988.

Αβδελά Έ., « Αμφισβητούμενα νοήματα: προστασία και αντίσταση στις εκθέσεις των επιθεωρητών εργασίας, 1914-1936 », *Τα Ιστορικά*, 28-29, 1998, σσ. 171-202.

Βερβενιώτη Τ., « Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα (1941- 1944) », *Δίνη*, τχ. 6, 1993.

Βερβενιώτη Τ., « Αντάρτισσες του ΕΛΑΣ και μαχήτριες του ΔΣΕ », *Κλειώ*, Περιοδική Έκδοση για τη Νεότερη Ιστορία, Αφιέρωμα: Στρατός και αντάρτες στη δεκαετία του 1940 , τχ. 3, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006.

Βήττος Χρ. Δ. , « Τα Γρεβενά την πρώτη δεκαετία μετά την Απελευθέρωση », διαθέσιμο στο :

http://gefiri.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=106:ta-grevena-meta-tin-apeleutherosi&catid=29&Itemid=327.

Γεδεών Μ. Σοφία, « Επαγγελματικά ιδανικά της υπαίθρου », *Παιδεία*, τ. Δ', τχ. 45-46, 15 Ιουνίου 1950, σσ. 256-262.

Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου Α. , « 50 χρόνια πολιτικά δικαιώματα για την Ελληνίδα: 1952-2002 », *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τχ.72, 2002.

Ζαχαριάδης, Ν., « Δέκα χρόνια πάλης. Συμπεράσματα- Διδάγματα- Καθήκοντα », *Νέος Κόσμος*, 8, 1950.

Ζαχαριάδης Ρ. , « Η Γυναίκα στο ΔΣΕ », περιοδικό *Δημοκρατικός Στρατός*, τχ. 4, Απρίλης 1948.

Θεοδωρόπουλος Μ. Ι. , « Η γυναίκα του χωριού: γράμματα από το χωριό », *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τχ. 6, 1923.

Ιμβριώτη Ρ., « Η Λαϊκή Παιδεία », *Ελεύθερα Γράμματα*, Περιοδικό της ζωντανής σκέψης, τχ. 22, 5/10/1945.

Ιμβριώτη Ρ., « Η εξυγίανση στο Υπουργείο Παιδείας » , *Ελεύθερα Γράμματα*, Περιοδικό της ζωντανής σκέψης τχ. 54, 1/11/1946.

Ιμβριώτη Ρ., « Το Φροντιστήριο της Τύρνας », *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 87-88, Μάρτιος/Απρίλιος 1962.

Καϊρή Π., « Η Ελληνίς εν τη οικογένεια και τη κοινωνία » , *Ελληνίς*, τχ. 3, 1922.

Καραγιώργης Κ., « Η Μαχήτρια στο Δημοκρατικό Στρατό », *Δημοκρατικός Στρατός*, Όργανο του Γ.Α. του ΔΣΕ, τχ. 3, Μάρτιος 1949.

Μαργαρίτης Γ., « Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες μετά την απελευθέρωση », *Μνήμων*, 9, 1984.

Μπουτζουβή Μπάνια Α., « Προσέγγιση στο Οδοιπορικό μιας γυναίκας: Διαμάντω Τσιάκα Γκριτζώνα », *Δίνη*, 1993.

Οικονόμου Ο., « Οι Ελληνίδες Δασκάλες! », *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τχ. 3, 1923.

Παντελίδου - Μαλούτα, Μ. « Οι Ελληνίδες και η ψήφος. Το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου », *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ.73, 1989.

Παχή Ο., « Η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου », *Ανιστόρητον*, τχ.10, αρ. 38, 2013.

Σαμίου, Δ., « Στάσεις και αντιστάσεις απέναντι στο δικαίωμα ψήφου των γυναικών μέσα από τον Τύπο 1919-1952 », *Δίνη*, Φεμινιστικό περιοδικό, τχ. 4, 1989, σσ. 29 - 35.

Σβώλου Μ., « Ο διωγμός εξακολουθεί », *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, Στ', 1930.

Χαρίτος Χ. , « Το παιδαγωγικό Φροντιστήριο της Τύρνας », *Τρικάλινα*, τ. 4, Τρίκαλα, 1984, σσ. 103 – 126.

Ψαρρά Α., « Φεμινισμός: η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες », *Δίνη*, τχ. 6, 1993.

Bock G., « Πέρα από τις διχοτομίες: προοπτικές στην ιστορία των Γυναικών », *Δίνη*, τχ. 6, 1993, σ. 59.

Polymeris Voglis & Ioannis Nioutsikos, « The Greek Historiography of the 1940s. A Reassessment », *Südosteuropa* 65, no. 2, 2017, pp. 316 – 333. Διαθέσιμο, στο: <https://www.occupation-memories.org/downloads/Sueosteuropa-The-Greek-Historiography-of-the-1940s -A-Reassessment.pdf>

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

<https://atexnos.gr/thiella-meni-papailiou-h-protantartissa-tis-roumelis-agnosti-martiria-kai-fotografies/>.

<https://ethniki-antistasi-dse.gr/sholi-axiomatikon-dse-1o.html>.

<https://stratistoria.wordpress.com/1949/01/28/19490128-dse-mahi-naousas/>.

<https://ethniki-antistasi-dse.gr/sholi-axiomatikon-dse-1o.html>.

B. ΠΗΓΕΣ

A. ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ/ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ⁵²⁴

Αγλαΐα Κυριατζί , 29/7/2016

Αγλ. Π. (επιθυμεί να διατηρηθεί η ανωνυμία της) , 28/7/2016

Νίκος Μότσιος, 20/7/2016

Δημήτριος Κιτσιούλης, 8/5/2016

Βασίλης Σιμάλας , Μελίσσι Γρεβενών (στρατιώτης του Εθνικού Στρατού, αιχμάλωτος του Δ.Σ.Ε.), 23/7/2016

B. ΑΡΧΕΙΑ

Γ.Α.Κ. ΝΟΜΟΥ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

(α) Εκπαιδευτικά Αρχεία

- 1^ο Δημοτικού Σχολείου Γρεβενών, Α.Β.Ε. 0005, φακ. 9.
- 1^ο Λυκείου Γρεβενών, Α.Β.Ε. 65, φακ. 4, 6, 7, 9.

ΑΡΧΕΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ [ΑΣΚΙ]

(α) Αρχείο Μαρίας Μπέϊκου - Φέρλα, κ.29, φακ. 1

(β) Αρχείο Ε.Π.Ο.Ν.

- Α. Κεντρικό Συμβούλιο και Τοπικές Οργανώσεις ΕΠΟΝ, φακ. 6, 10, 11

(γ) Δελτίο Ειδήσεων Δ.Σ.Ε.

(δ) Αρχείο Τύπου του Δημοκρατικού Στρατού

- Αγωνίστρια Βουλγαρίας
- Αγωνίστρια Θράκης
- Αγωνίστρια
- Αγωνίστρια του Δ.Σ.Ε.

⁵²⁴ Οι προφορικές μαρτυρίες αποτελούν πρωτογενές υλικό το οποίο είναι διαθέσιμο για την απόδειξη της εγκυρότητας των πληροφοριών.

- Μαχήτρια
- Ηλέκτρα
- Παρτιζάνες του Βίτσι
- Νέος Μαχητής
- Μαχητικά Νιάτα
- Γυναικεία Δράση

ΑΡΧΕΙΟ Χ. ΦΛΩΡΑΚΗ

(α) Ραδιοφωνικός Σταθμός Ελεύθερης Ελλάδος.

(β) Αρχείο Τύπου Δημοκρατικού Στρατού

- Μαχήτρια
- Ηλέκτρα
- Μαχητικά Νιάτα
- Εξόρμηση

ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΡΧΕΙΟ

<https://archive.occupation-memories.org/el/interviews/mog076>.

Γ. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Η Καθημερινή (ένθετο: Επτά Ημέρες).

Κυριακάτικη Αυγή.

Ακρόπολις.

Ελεύθερη Ελλάδα.

Εμπρός, Ημερήσια Εθνική Εφημερίς.

Εφημερίς των Κυριών.

Φύλλα Εφημερίδας της Κυβέρνησης (Φ.Ε.Κ.).

